

سۆزلەر و توشونچلەر

(۵۰ مقاله)

مؤلف: محمد حلیم یارقین

قۇياش ییلى ۱۴۰۲ / میلادی 2023

کتاب بیکلی لری:

کتاب آتی: سؤزلر و توشونچهلر
مؤلف: محمد حلیم یارقین
صفحه تیزیمی: الماس بیانی بولوت
چاپ نوبتی: بیرینچی
نشر ییلی: ۲۰۲۳ / ۱۴۰۲ م.
نشر اېتوچی: افغانستان تورکلری نینگ تیلی و مدنیتی یوکسالتیریش جمغرمه سی
نشر یېری: - افغانستان
سان: ۵۰۰ نسخه
ایمیل: yarqinhalim@gmail.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقالەلەر فەرسى

بىتلەر

۱	كىرىش سۆز
۳	اۈزىك، اۈزىپك،
۱۰	بىگ، بىگ، بىك
۱۳	قولتوق و قولق سۆزلىرى حقىدە
۱۶	اولوش < اولوس
۱۹	«كىنگاش»مى يا «كنكاش»؟
۲۲	«ھىيت/ھىيت»، نماز و بىرەم سۆزلىرى حقىدە
۲۵	«تبار» و «تورتبار» حقىدە
۲۹	اېرگنە قون حقىدە
۳۶	سېوگى و حرمت بېلگىسى اۈيىچ حقىدە
۴۰	بشرماق و بجرماق
۴۵	كېرەك سۆزى حقىدە
۴۸	اۈزگرماق و اۈگىرماق سۆزلىرى حقىدە
۵۳	دە (da) كېلىشى و بېلگىسى حقىدە
۵۷	توتقاق، توتاق، دوداق، دوداغ
۶۲	تات و يات حقىدە
۶۷	ياغمور مى يا يامغور؟
۶۹	«چە» قۇشىمچەسى حقىدە
۷۱	پشتو تىلدەگى «كوت» سۆزى حقىدە
۷۷	منقورت بىرىكمەسى حقىدە
۸۰	بىتماق و يازماق حقىدە
۸۵	آتە: دەدە < دادا < دەدە

۸۷	يوزماق < جوزماق < سوزماق و چۇمىلماق
۹۰	قله، قالا، قلمه حقيده
۹۳	ارابه، ارهيه، ارهوه، عراده،
۹۶	واكسيناسيون: ايملهماق < ايملىش
۹۹	تېگىن، تگىن، تگىن
۱۰۵	اۈرنك سۇزى نىنگ معناسى و ايلدىزى
۱۰۹	اندخوى سۇزى حقيده
۱۱۱	اۇتاق، اتاق، اطاق
۱۱۳	سوچه سۇزى حقيده
۱۱۷	خانىم، بېگىم، آغەم، پاشام
۱۲۰	چرگا، جرگا، جرگه
۱۲۲	باشقباڭ و بېش قباڭ سۇزلىرى حقيده
۱۲۹	سارت، ابل سارتيه، لسان سارتيه
۱۳۲	توناگون و كېچە سۇزلىرى حقيده
۱۳۴	بورونجك < پرنجى سۇزى حقيده
۱۳۶	اۇتاو حقيده
۱۳۸	بىرلن < بىرله < بيله < بيلن
۱۴۴	بارتاق < بارداق < برداق
۱۴۶	سلجوق سۇزى حقيده
۱۴۸	صاحبقران و كۈرهگان
۱۵۲	سىز (SİZ) و سبز (SEZ) حقيده
۱۵۷	بنگ و بنگى؛ بنگو/ منگو
۱۶۶	اېسه/اېرسە ياردمچى سۇز حقيده
۱۷۱	بىلك سۇزى حقيده
۱۷۳	اېگىز و اېگىزهك حقيده
۱۷۵	تقى، داغى، تقىن
۱۷۷	رېشه و معناسى اصلى واژه تېنتك
۱۸۱	واژههاى قاتيق/قتيق/قتق/قتيغ
۱۸۴	در باره واژه تامغا/دامغا/تمغا/تمغه/دامغه

تۆپلەم ھەقىدە اېكى آغخىز سۆز

(50) تە مېدە-كتە مەقالەدن تۈزۈلگەن قۇلېنگىز دەگى اوشبو تۆپلەم، بوتونلەى تېلېمىز دەگى بېر تەلى سۆزلرنىنگ اىضاحى، معنا، فونتېك اۆزگرىشلىرى و اىلدېزىنى تېكشىرىشەن عبارت دېر. بو سۆزلر، مضمون يۈزدن اۆز ارا يخلېت بېر موضوع يا ساحەنى قمرەب آلمەگن. شو يۈزدن، بوندە تورلى ساحەلرگە تېگىشلى سۆزلر و توشونچەلر بېلن تانىشەسىزلر.

بو سۆزلرنى اىزلىش، تېكشىرىش و اىلدېزىنى تاپىش اوچون يازوچى تىلەمەگن. بولرنىنگ دېرلى برچەسى اجتماعى ترماملر و صفحەلردە حرمتلى تىلداشلىرىمىز تماندن سۆرەلگن. بو اىش جدا قووانرلى دېر، البتە. بو نرسە، حرمتلى تىلداشلىرىمىزنىڭ اۆز تىللىرىنى اۈرگنماق و اولردەگى تېلسبۈرلىك تويغۇلرى اويغانگنى ھمدە ادبى تىللىرىنى توشونېب يازماققە اوچ اېكنلىكلرنى كۆرسەتەدى.

بو مراقلى آقېم ھركېمنى سېونتېرىشى انېق. بو اىش نىنگ ىنە بېر يخشى و اونوملى تمانى، اىش آقېمىدە تېلېمىزنىڭ سۆز خزىنەسىدەگى عجاىب مھم و كېرەكلى سۆزلرنىڭ معنا و قوللىش موردلرى بېلن بېرگە، تارىخ آقېمىدەگى اولرنىڭ فونتېك، توشونچە و گرامتېك اۆزگرىشلىرى دە(ھم) اچىقلنەدى. مەقالەلردەگى سۆزلرنىڭ تحقيقى و تحلىلى، كۆپلپ اۈقوۋچىلرېمىزنىڭ كومنتلرېدە يازگن قېمتلى بېلگىلرى بېلن باى اېتىلگن. اېرىملرنى تېگىشلى مەقالە سۈنگىدە قۇيگنمىز. اولرنىڭ برچەلرېگە تشكر بېلدىرەمىز.

مقاله‌لر، بیر نچه ییل چوزیغیده یازیلیب، فیس‌بوک صفحه‌لر و ویلاگلر کیی اجتماعی ترمالرده ترقه‌تیلگن. اولر حرمتلی تیلداشلریمیز تماندن یخشی کوتیب آلینیب، آلقیشلنگن. شو یوزدن، اوشبو تۆپلم‌ده حرمتلی تیلسپور تیلداشلریمیز تماندن یخشی قرشی آلینیب اوقیله‌دی، دېگن اومیدته‌میز. کتاب‌نینگ بېتلر و مقواسی‌نینگ چیرایلی بېزه‌ش و دیزاین ایشلرینی سهویملی الماس بیانی بولوت قیلگن. او کیشیگه، دایمی یاردم و همکارلیکلری اوچون صمیمی منتدارلیک بیلدیریب، اولرگه ساغلیق ایشلریگه موفقیتلر ایسته‌یمیز.

قاله بېرسه، «افغانستان تورکلری‌نینگ تیلی و مدنیتینی یوکسلتیریش جمفرمه‌سی»‌گه اوشبو اثرنی چاپ اېتیلیشیده مادی یاردم قیلگنلیکلری اوچون صمیمی تشکر بیلدیریب، برچه اېزگو مدنی ایشلریگه موفقیتلر ایسته‌یمیز.

مقاله‌لر کۆنده‌لنگ قوییلگن موضوعلرده تۆله-تؤکس توگل، بېترلی و نقصانسیز دېیش تۇغری اېمس، البته. اجتماعی ترمالرده هر بیرری قوییلگنده، حرمتلی بیلیمدانلر و اوقووجیلردن فکر و معلومات ایستلگن و شو بیلن بیرگه بحث اېشییگی آچیق دېیلگندی. اېنگ قیزیغی چیرایلی و اونوملی بختلر هم بۆلگندی.

حالی هم شو. حرمتلی اوقووجیلرده ینگ بیلگی و ملاحظه‌لر بۆلسه ده، بیز بیلن شریک قیلسه‌لر، ممنون بۆله‌میز.

بو اثر، آنه تیلیمیزنینگ نشانلش بیرهم کونی (۲۹-میزان/21- اکتوبر) مناسبتی بیلن باسیلیب چیققنی، حرمتلی یورتداشلرگه قولهای ساوغه، صفتیده قبول قیلینسه، دېب اومید قیله‌میز.

محمد حلیم یارقین

استکھلم- سویدن

اکتوبر آیی / 2023- ییل

قويىدە "اۈزبېك" سۆزى نىنگ اېنگ قىدىمىكى گراممى تۈزىلىشى و تارىخ آقىمىدە اۈزگىرىشلىرى قىسقىچە آچىقلاندى. كېيىن او ياغى تىلداشلىرىمىزگە تېگىشلى. يىنە شو "بديهي" نرسەنى سورروب- سۇرۇشتىرىپ، يۈرە دىلرمى يا تېنگرى توفىق و سېرگكلىك بېرىپ، بو اۈزىسىز بىتلر و جدللىرىنى توگەتپ، اۈزىگە حاضرىكى سىياسى، اجتماعى، فرهنگى و ائىنقىسە تىللىمىزنىنگ ائىنچلى وضعىتىنى تۈزەتپش اوچون كوچلرېنى صرفلەيدىلرمى؟

كۆپ جىنجاللر و هياھولرگە سبب بۇلىپ كېلگن و كېلەياتگن "اۈزبېك" سۆزى ايكى مستقل معنالى "اۈز" و "بېك" سۆزدن تىركىپ تاپكن. بوندى، كۇپراق بىتلرگە سببىچى بۇلگن نرسە "اۈزبېك" سۆزىدەگى "بېك/بېگ" سۆزى دىر. قويىدە بو سۆزنىنگ بىراز آچىقلاندى ائىتلىمىز. بو سۆز باشىدە، قىدىم تور كچەدە "بگ" (bäg) شكىلدە تاپىلگن يا بۇلگن! (معناسى شېر يا ولايت حكمرانى)

خودى شو فونتىك «بگ» شكىلى قىدىمىكى «اورخون-ينى ساي» تاش بىتلىكلرىدە هم كېلگن؛ اۈرنك اوچون تورك عالمى نجىب عاصم ترجمە و نشر قىلگن اصل متن نىنگ (158نچى) بېتىدە «بگ» سۆزى ائى قتلە شو شكىلدە كېلگن. او حتى "ب" اوستىگە فتحە بېلگىسىنى هم قۇيىپ، "بگ" شكىلدە يازگن. (قرەنگ: اورخون ابدەلرى، نجىب عاصم دارالفنون لسانى تارىخى مدرسى، استانبول عامرە - هجرى قمرى 1340 نچى يىل، 102، 104، 130، 135، 136، 142، 158، 159، 162، و باشقە بېتلر.)

كېيىن كۆپ زمانلر اۈتپ، استە-سېكىن "ä" اونلىسى (افغانستاندە "e" رسمى اۈزبېك يازوومىزده "ي") اونلى سىگە المەشىب "بېگ" (beg) بۇلگن. يعنى اصل سۆز اېنگ قىدىم تور كچەدە تاپىلگن پىتدە "بېگ" اېمس، "بگ" تلفظ قىلىنگن. شوندىن سۇنگ، بىرىنچى "اۈزبگ" سۆزى "اۈزبېگ" تلفظ قىلىنە باشلنگن.

كېيىن، خدا بىلەدى قنچە يىللر دوامىدە استە-سېكىن تىغىن فونتىك اۈزگىرىش يۈز بېرىپ، حاضرىكى اۈزبېك تىلىدە ("g"/گ) اونداشى ("k"/ك) اونداشىگە المەشىب، "بېگ" سۆزى "بېك" بۇلگن. يعنى:

بېك < بېگ (bek < beg)

(قرەنگ: اۈزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى، شوكت رحمت الله يىف، "اونيورسىتېت" نىشرياتى، تاشكېنت: 2000- يىل، 43-بېت)

اۈزبېكستانلىك ايرىم عالملر "اۈزبېك" سۆزىنى "اۈز" و "بېگ" بىرىكىشىدىن اېمس، بلكە توركلر اسطوره سىدەگى مشهور "اۈغوزخان" ائىدىن كېلىپ چققن، دېپ فكر بىلدىرگنلر. (خورشىد دوران) اولرچە، "اۈزبېك" سۆزى "اۈغوزبېك" بىرىكمەسى نىنگ فونتىك اۈزگىرىشە يۈزەگە كېلگن.

یعنی "اوغوز" سۆزیده گی "غ" اونداشی تشلنگن (غالبا قیپچاق یا غربی تورک لهجه سی) و ایرییم فوتیتیک اۆزگریشلر بیلن بوگونگی شکللی حاصل بؤلگن:

اوغوز ← اوز ← اؤز

بو نظر تیلشناسلیک قاعدهلریگه کۆره قنجه لیک تۇغری و قبول قیلینرلی بۆلسده، بیراق "اوغوزخان" زمان یشه گن اریستوکراتیک توزومده جمعیت نینگ اجتماعی قتلملری همده کیشیلرنینگ عنوانلر و اۇرنی بېللی و ثابت اېدی. هر عادی کیشینی "بېگ" یا "بېگ تی اېسه خان" دېش ممکن اېمسدى. شو یوزدن، بوتون اېل-یورت "خان" یا باشلیغی بؤلگن "اوغوزخان" تی "اوغوزبېک" دېش ممکن اېمسدى. شونینگ اوچون "اوغوزخان"، منبعلرده "اوغوزبېک" شکلیده اوچرهمه ایدی!

بیراق، بو آنگه باشقه بیران کیشی تاریخده بۆلیب، اونینگ کوچ و حاکمیتی، "اوغوزخان" یا "خان" درجه سیده گی بویوک بیر یورت و اېلی اېسه اونینگ آتیگه منسوب بۆلیب، اوندن سۇنگ "اوغوزبېک" < اؤزبېگ" بؤلگن، دېب ایتیلیشى ممکن!

"اؤزبېک" سۇزی عینن "اوغوزبېک" دن کېلیب چیققن دېگن فکر تأمللی دیر. بیراق "اؤزبېک" سۇزی "اؤز" و "بېک" اېکی مستقل سۇز بیریکیشیدن حاصل بؤلگنی گه علمی و تاریخی اساس بار. چونکه "اؤز" و "بېک" سۇزلرنی تورکلرنینگ اېنگ قدیمگی یازمه منبعلریده اوچرهمه تیش ممکن. شو یوزدن، اېکیسی نینگ بیریکیشی و بیرینچیدن شخص آتی و زمانلر اؤتیب، بیر گروه اولوس نینگ آتی بؤلگنلیگی هم علمی و هم تاریخی و هم عملی تمانلردن قبول قیلینرلی دیر.

بو مسأله گه تېگیشلی بحث و مناظره لی باشقه بیر مسأله، بو "اؤزبېک" آئیده گی بیر اتنیک خلق نینگ قچان و قنداق تاپیلیشى دیر.

"اؤزبېک ادبی تیلى تاریخى" مؤلفلری نینگ یازیشلریچه، میلادی 13-14- یوزییللیک ده آلتین اۇرده خانى اؤزبېک خان نینگ تشبث و فرمانی بیلن، قیپچاق دشتیده گی برچه تورکی قوملر "جوجی اولوسی" دېب اېمس، بلکه "اؤزبېک اولوسی" دېب اتلدى. اۇشه تاریخدن سۇنگ، او منطقه یشاوپچیلری "اؤزبېک" دېب اتلدىلر.

(ع. تورسونوف، ب. اؤزباییف و ع. علییف، اؤزبېک ادبی تیلى تاریخى، "اوقیتووچی" نشریاتی، تاشکېنت: 1995، 26-27-بېتلر)

امیر تیمور زمانی تاریخچیلری شرف الدین علی یزدی، نظام الدین شامی و باشقه لر آلتین اۇرده خانلری قلمروی اولوسی و دولتی "اؤزبېکلر" دېب اته گنلر. چنانکه یزدی "ظفرنامه" ده 1397- ییلی آلتین اۇرده خانى تیمور قوتلوع اېلچیلیگی شرحیده، کېلگن اېلچیلرنی "اؤزبېکلر" دېب اته گن. بو تاریخدن بورون، "اؤزبېک" عومماً شخص آتی صفتیده منبعلرده اېسلنگن. باشقه چه ایتکنده، بو تاریخچه "اؤزبېک" آتی بیر خلق حالی ظهور قیلمه گن اېکن و شو یوزدن تاریخلرده هم

اوچره مه‌یدی.

کېنگراق معلومات اوچون باقېنگ: بره‌گه‌یی از تاریخ اوزبېکان افغانستان، محمد حلیم یارقین، چاپ سوم، انتشارات خراسان، کابل: 1392/میلادی 2013، صص 48-53

اېندی، ینه "اؤزبېک" فوتیکي و املاسیگه قیته‌یلک:

حاضر اؤزبېکستان برچه اولوسی "اؤزبېک ادبی تیل" ده سوادلی بؤلگنلر. شونینگ اوچون، اولر اېنگ سؤنگگی اؤزگرگن شکلی بؤلیمیش "اؤزبېک" / o`zbek ادبی شکلینی تلفظ قیله‌دیله و یازه‌دیله. بیراق افغانستانده-چی؟

افغانستانده، فایز (فیصدی) گه کیرالمه‌یدیگن جدا سناقلی اؤزبېک ضیالیلریمیز "اؤزبېک ادبی تیلی" نی بیلسه‌لرده، قالگن بوتون خلق و سوادلیلری "آنه ادبی تیل" ده سوادلیری آز دیر، افسوس! شونینگ اوچون، افغانستان اؤزبېکلری تیلیده "اؤزبېک" سؤزی نینگ حاضرگی ادبی شکلی اېمس، اؤشه اېنگ اېسکی و قدیمگی زماندن بوگونگی نسلگچه، تیلدن-تیلگه اؤتیب، یېتیب کېلگن شکلی، یعنی "اؤزبېک/اؤزبک" (o`zbek < o`zbag) شکلی سقله‌نیب قالگن!

تېکشیرولرگه باقه، افغانستانده بوتون اؤزبېکلر بو سؤزنی اوچ خیل: "اؤزبک" (o`zbek); "اؤزبئی" (o`zbei); "اؤزبه‌ی" (o`zбай) تلفظ قیله‌دیله! بونینگ اساسی و علمی سببی و ایلدیزی یوقاریده اېسلب اؤتیلگن، اوزاق اؤتمیشلردن بیزنینگ زامینیمز گچه یېتیب کېلگن انه شو مسأله‌گه باغلیق دیر. بو چیندن ده بار حقیقت و فاکت. ایشانمه‌گنلر، هیچ بؤلسمه ییش تورگن اؤز شهر، محله و یخشیراغی قیشلاقلیک اؤزبېکلردن تېکشیریب کؤریشلری ممکن.

قوروق احساساتگه بېریلگن اېریم تیلداشلریمیز، مسأله‌نینگ توب علمی-تاریخی سببی نی بیلمسدن توریب "اؤزبک دېمنگ، اؤزبېک دېنگ!"، دېب بېرگن بویروقلری قوروق گپ! بو "بویروق" (فرمان) نی اؤزبېک ادبی تیلی یازوولریده رعایت قیلینشی ممکن و اؤزبېکلر اوچون شرط، البته و امکانی هم بار. بیراق، بوتون عامه خلق و حتی اؤقیمیشلی لرنینگ سؤزلیشو تیلینی اوشبو "بویروق" بیلن قنداق قیلیب اؤزگرگتیش ممکن؟!

"بویروق" نینگ اېنگ یمان و کولگیلی تمنای "اؤزبک" دېیلگنده، بوتون اؤزبېک خلقی تحقیر بؤلریمیش، گویا!!! حال بو که برچه اؤزبېکلرنینگ اؤزلیری، عادیلرین توتیب متشخص و یوقاری منصبیلرېگچه "اؤزبک" تلفظ قیله‌دیله! بونگه کؤره اؤزلیری، اؤزلیرنی "تحقیر" قیلیب یورگن اېکنلر-ده!!! استاد آتای نینگ اؤزینلی قیسقه کنای یازووی خودی شو نرسه‌گه ایما دیر. شونگه کؤره، استاد آتای نینگ یازیشیچه، "اؤزبک" تلفظ قیله‌دیگن کیشیلرگه جریمه قویلسه‌ده، اېنگ کؤپ جریمه بؤله‌دیگنلر، اؤزبېکلرنینگ اؤزلیری بؤله‌دی!!!

بو وضعیتیمیز اوچون دانا خلقیمیزنینگ "اول اؤزینگه باق، کپین نغاره قاق!"، دېگن مقاللری

ماس توشمىس ميکين؟!

نتيجه:

اوشبو مسأله بۇيىچە قويدەگى نېچە نرسەنى نظرده و عملده توتيب، بو بيهوده و اۇرىنسىز بحث و جدلر توگە تىلسە بىزنىڭچە يىخشى بۇلدى:

۱. برچە اۇزبېكلر، اۇز اۇزبېكچە يازوولرىده بو سۇزنىڭ حاضرگى ادبى شكىلى بۇلمىش "اۇزبېك" (uzbek) نى قوللې، امكانى بارىچە سۇزلىشىش بىلەن بىر تىل شكىلى اعتبارگە آلب، "ازبېك يا اوزبېك" ايرىملر اورخون تاش بيتىكلرىده گى "بگ" اېسكى شكىلى اعتبارگە آلب، "ازبېك يا اوزبېك" يازىشده اباغ تىرشلرى اۇرىنلى بۇلمىسە كېرەك. چونكە هر بىر تىل نىڭ رواجلىنىش تارىخى بۇيىده اونىڭ سۇزلىرى فونىتىك، املا و معنا يوزدن اۇزگىشى طبعىي آقېم. شو يوزدن، تىل اۇتكىن اېسكى تلفظ، امالارنى تشلې، يىنگى-يىنگى سىنى قوللىشكە آلهدى. بو حالت، تىل اۇزىنى اېگەسى بۇلمىش سۇزلاوچىلىرى بىلن بىرگە ماسلىشىرىپ آلغە بارەدى. شو حالت بۇلمەگىندە، بوگون بىز و باشقە برچە توركى خلقلر عىنن كۇك توركلر يا ده هون تىلىگە سۇزلەشىش و يازىشكە مجبور اېدىك. دېمك، شو حقيقت و قاعدەنى تن آلگىن حالده، بىز اورخون تاش بيتىكلرىده گى "بگ" سۇزىنى، بوگونگى اۇزگرگىن شكىلى بۇلمىش "بېگ/بېك"، دېب اوقىش و يازىشىمىز كېرەك.

۲. برچە عامە اۇزبېك خلقى ايشلەتېب تورگىن "اۇزبېك"؛ "اۇزبېك" و "اۇزبەك" شكىللىرىنى قۇللەى بېرىسىنلر و بېرەدىلر هم. بونى خلق تىلىده "اۇزبېك" تۈزەتېشىگە حاضرچە هيچ بىر كوچ يېتمەدى هم و امكانى و كېرەگى هم يۇق. (بو آغزەكى تىل نىڭ اۇزبېكچە خاس اېركىلىگى دىر) اۇزبېك اولوسى "اۇزبېك ادبى تىل" دە سوادلى بۇلگىندەگىنە، كىشىلرنىڭ "بوروغىسىز" اۇز- اۇزىدن تۈزەلەدى!

دېمك، بونگە اۇخشش قوروق هياھولردن كۇرە، اۇزبېك ادبى تىلده اۇزبېكلرنى "سوادلى" قىلىش اوچون رىجەلر تۈزىپ، عملى قىلىش كېرەك!

۳. اۇزبېكچەدن باشقە هر بىر تىل نىڭ اۇزبېكچە يەشە و استعمالده بۇلگىن املا قاعدەسى بار. اولر "اۇزبېك"، "تورك" يا باشقە هر بىر يات سۇزنى اۇز امالارلى اساسىده يازەدىر و يازىشده حقىلى دىرلر. عربلر "پاكىستان، گواتىمالا، جاپان و چىن" نى "پاكىستان، گواتىمالا، يابان و جىن"؛ سويدىلر "آلمان" نى "تىسكلند"، ايرىملر اېسە "جرمنى"، يىنە بىرلرى "دوچلند" يازەدىلر! چىنلر قدىمدن اۇز تىل و املا قاعدەلىرى اساسىده برچە يات سۇزلىرىنى اصلىدن اۇزگچە يازىپ كېلگىنلر. ايران توركلرى و فارسلىرى "تورك" سۇزىنى املا قاعدە لرىگە كۇرە "تُرک"، "اۇزبېك" نى "اُزبېك"، "اتاپېك" نى هم "اتابك"، "اولوغ بېك" نى اېسە "الغ بک" يازەدىلر! شونگە كۇرە، "فرهنگ اۇزبېكى به فارسى" سۇزلىگىمىزنى

ايرانده اولر اوز املا قاعدهلرلرگه كوره "فرهنگ اُزبكي به فارسي" يازگنلر. اُزبكيستانده، هم ادبي تيلده و هم خلق تيلنده افغانستان ياپتختى "كابل" (Kobul) نى "قابل" (Qobul) و "كميته" نى ايسه "قوميته" تلفظ قيلهديلر و حتى يازهديلر!

سيز "افغانستان" نى اوز تيلينگيزده "اوغانستان" يا "مثلاً" نى "مثلاً / مسلمان" شكلده زور بهريب يازماقده سيز-كو!....

هرحالده، اُزبكي بؤلمه گن هر بير كيشى اُزبكي تيلده بير مقاله يا اثر يازسه ده، بيزنينگ املا قاعده ميزنى رعایت قيليپ، "اُزبكي" يازيشى شرط، البته. خودى بيز فارسي درى يازگنيميزده، اُزبكي املاسى قاعدهسيگه ايمس، اولرنينگ املا قاعدهسيگه ماس يازيشيميز كهره ك.

۴. شو حاضر ضياليريميز "اُزبكي" سوزينى نچه خيل يازيب تورگنلردين خبرينگيز بارمى؟ اشدى و عادى ادعالى ضياليريميز "اُزبكي چيليك" قيليپ، نچه خيل يازوو ايشله تيب، بو سوزنى "اُزبكي" (uzbek) و "اُزبكي" (uzbek) و ادبي تيلنى بيلمه گنلر ايسه آغزه كى تيلده گى "اُزبكي"، "اُزبكي" كى خيللرده يازماقده لر!!

مسأله گه علمى باقىمدن قره لنگنده، بو سوزلرده گى "واو" و "يالر" تلفظى هيچقان بيردبك ايمس!!

ياتلرنينگ املا قاعدهسى اوچون جنجال و بيهوده بحثلر كوترگندن كوره، بيزنينگچه شونچه وقت، شونچه كوچ، شونچه جوشقين تويعولر و شونچه بيلمدا نيلكريميزنى نپگه بو "يازوو" يميز چلكشليك لرينى يېچيش و برطرف قيليش، ادبي تيليميزنينگ تېكيس و سيليق رواجلەنشى اوچون صرفله مه بيليك؟

خودى جهادي تنظيملر ايرى-ايرى بيرق كوته ريب يورتنى بوزگنلر يدبك، بيزنينگ تيليميز "داعيه چيلرى" نينگ "يازوو" ده يوقارى كوترگن رنگمه-رنگ بيراقلرى هم، خلقيميز آنكلرينى چلغيتيب، تيليميز املا و انشاء سيني بوزيب، دبدله سيني چيقارماقده لر-كو!

بو خيلمه-خيلليك نى همت قيليپ، بيرلشتيريش كهره ك. دقت قيلينگ: بو ايش بؤلمه گونچه، "املا بيريلىگى" و "املا قاعدهسى" دېگن سوزلر، هم نظري و هم عملي تمانلرى مههم و قرانغو دير و سوزلشگه هم اورين يوق!

- مکتبلرده گى اُزبكي تيلى اوقيتيليشى قهى احوالده؟
- اُزبكي تيلينى عالى بيلم يورتلرده اوقيب توگنگن ييگيت-قيزلر يميزنينگ قنچه سى مکتبلرده اوز رسته لرلرگه مقرر قيلينگن؟

- تورلى نهادلر، اويوشمهلر و انجمنلر بؤلمه غور مناسبتلر اوچون پول، ياغ، اؤن، ... لرنى ساووريب، او تمانده "انه تيليميز"، "ادبياتيميز" و مدنيتيميز رواجى اوچون نچيخته اوقوو، مشق، نقد و

تحقيق ييغينلرى يا كۆرگزمه لرنى ياش شاعر، يازووچى، صنعتچى و مکتبلر اوقيتووچيلرى اوچون كابل و ولايتلرده داير قىلىنگن؟

- شونچه پوللر ساوريلگنده، بير نېچتته تامچىسى هم اوزبېك تىليده كتاب چاپ قىلىش اوچون اجره تىلگنده ابدى، بوگون كتاب ساتووچيلر دكانلرى اوزبېكچه كتابلردن تۇله بۇلردى و يىگيت -قىزلريمىز دكانمه-دكان و آدم مه-آدم كتاب اخته ريب آواره بۇلمسدیلر!

-10-15 يىل دواميده، دولته يوقارى درجه لى صلاحيتلى كىشىلريمىز بۇله توريب، تىلیمىز اوچون نېگه رسمى بيتىملر و يېترلى بورسيه لرنى (تېگىشلى دولتلر بىلن) حالىگچه قىلالمه ی تورىمىز؟! عالى تحصيلات وزيرلىگى، معارف وزيرلىگى، شو وزيرلىكلرگه تېگىشلى معىنيتلر، مىل شورا رئىسلىگى و نهايت جمهور رئىسلىك نىنگ معاونيتىگچه اوزبېك آتى و حسايدن اېگه بۇلدىك. نېگه بو بىچاره تىل و كدرلرى نىنگ حالى مونچه زار و اىنچلى؟....

- بو حقدە سۇزلر و دردلر كۇپ. نيمه بۇلگنده هم، بو مهم حياتى مسأله لرنى تۇغرى توشونىش كېرەك. بىز بار مادى، سياسى و معنوى كوچ و امكانيتلريمىزنى تىلیمىز و مدنيتىمىز رواجى همده كدرلريمىزنى يېتىشتىرىش اوچون معقول و اونوملى صرفله ماغىمىز كېرەك. (اداغ)

بک بگ بگ

BEK BEG BAG

بېگ/بېک: بو قديم تورکی سوزلردن دیر. بو سوزنينگ تلفظی و معناسی زمان اوتیشی بیلن همده تورکی لهجهلرده اوزگريشلرگه دوچ کېلگن. شو اوچون، لغتنامهلرده تورکی معنالر بېریلگن: «شهر يا که ولايت حکمداری؛ یوقاری مرتبهلی عملدار... بو سوز قديمگی تورکی تیلده "بک" و "بگ" یؤسینده تلفظ قیلينگن بؤلیب، کينئراق "بېگ" بؤلگن. دستلب کته؛ ييریک کبی معنالرنی انگلتگن، کينچهلک معنا ترقیاتی نتیجهسیده بو صفت آنکه ایلگن. اؤزبک تیلیده "گ" اونداشی "ک" گه المشگن: بېگ/بېک.» (اوزبک تیلی نینگ اېتمولوگیگ لغتی، شوکت رحمت الله یوف، 43 ب)

کؤپ جنجاللر و هياهلرگه سبب بؤلیب کېلگن و کبله یانگن "اؤزبک" سوزی ایکی مستقل معنالی "اؤز" و "بېک" سوزدن ترکیب تاپگن. "اؤزبک" سوزیدهگی "بک/بېگ" سوزی، باشیده قديم تورکچهده "بگ" (bäg) شکلیده تاپیلگن یا بؤلگن! (معناسی شهر یا ولايت حکمرانی) خودی شو فونیتیک «بگ» شکللی قديمگی «اورخون-ینی سای» تاش بیتیکلریده هم کېلگن؛ اؤرنک اوچون تورک عالمی نجیب عاصم ترجمه و نشر قیلگن اصل متن نینگ (158-نچی) بیتیده «بگ» سوزی آلتی قتله شو شکلده کېلگن (قره نگ: اورخون ابدهلری، نجیب عاصم دارالفنون لسانی تاریخی مدرسی، استانبول عامره – هجری قمری 1340 نچی ییل، 102، 104، 130، 135، 136، 142، 158، 159، 162، و باشقه بیتلر.)

بېگ: مخفف "بیک" به معنی رفیع و بزرگ باشد و مجازاً مولی و سلطان و حاکم و امیر را گویند. (سنگلاخ)

بیکاج: زن محترمه را گویند و آن را بیکه هم خوانند.

عشق اگر بؤلسا هوای نفس دین پاک ای کؤنگول

یؤق تفاوت دلبرینگ گر بیکه بؤلسان گر میرک

"نوابی"

بېگیم: خواتون بزرگ را گویند. در "بابرنامه" در وصف زنان سلطان حسین میرزا: "فلان غنچه

چی لیق مرتبه سیدین بېگیم لیک مرتبه سیغه ترقی قیلدی. (سنگلاخ، نشر دکتور محمد زاده صدیق) بگ (به‌ی / بی): رئیس یک عشیره (کلاوزن) که معمولاً مقام وی پایین‌تر از رئیس کل (خان) می‌باشد... صاحب ملک و املاک وابسته به یک خان. به عنوان لفظ احترام (در حد آقا، جناب) ایضاً: ارباب، شوهر (در مراسم عروسی) داماد بگ اولماق: داماد شدن. به یلیق: مقام بگی؛ بگ بودن؛ دامادی. بگلر بگی: بگ بزرگ؛ بگ بگ ها (مقامی در قشون ایران) (فرهنگ تورکی نوین، اسماعیل هادی، ص 222).

تیموریلر دوریده هم "ببگ" یوقاری درجه‌لی منصبلردن اېکن: "ینه علیشیر ببگ نوایی ابدی بېگی اېماس ابدی بلکه مصاحبی ابدی... (بابرنامه) بابر، "بابرنامه" ده امیر تیمورنی هم شو سؤزنی قوشیب اېسه‌گن. او سلطان حسین میرزا حقیقه شونداق یازهدی:

"شجاع و مردانه کیشی ابدی بارلار اؤزی قیلیچ بیتکوروب تور بلکه هر معرکه‌دا بارلار قیلیچ بیتکوروب دور تیمور بېگ نسلی دین هیچ کیم معلوم اېماس کیم سلطان حسین میرزاچه قیلیچ چاپمیش بؤلغای."

شرحلر و مثاللردن کورینیشیچه، هیچ قچان و هیچ یرده اؤتمیشلرده "ببگ" سؤزی معلوم بیر قوم یا قبیله آتی بؤلمه‌گن. کپنلری، افغانستان نینگ ایریم یرلریده کته بیر "ببک" نینگ اولادی و زورباتینی "ببگلر" دب اته‌گنلر. جمله‌دن سریلده "کل ببگلر" نبچه عایله‌دن عبارت کبچیک بیر قوم ابدی. حاضرگی یتلرده یوریتلمه‌ی، باغ و مُلکلریگه‌گینه نسبتاً "کل ببگلر نینگ باغی" شکلیده آز-ماز اېشیتیلهدی. خودی شونرسه "ببگلر ببگیلر" گه صدق قیلیشی هم ممکن. سرپل خانی محمود خان داورنینگ کیچیک اوکەسی محمد خان ببگلر بېگی دپیلردی.

تورکیه‌ده ("بب" قیسقه شکلیده) عموماً و اؤزبېکستان، افغانستان و ایران ده اېسه گاهیده حرمت و احترام صفتیده شخصلرگه نسبتاً ایشله‌تیلهدی.

تورکلرده قدیمدن عالیلرنی حرمت یوزه سیدن "ببگیم" دبرکینلر. "خانیم/ خانم" سؤزی هم شو یوسینده یسلگن.

بو سؤزلرنینگ تعبیر و تفسیریده، قوییده‌گی ایکی آیری فکر بار:

۰۱. بو سؤزلر اېگه‌لیک "یم" قوشیمچه‌سی بیلن یسلگن:

ببگ + یم = ببگیم (مېنینگ ببگ یا بیکه‌م - حرمت بېلگیسی)

خان + یم = خانیم (مېنینگ خانیم - حرمت بېلگیسی)

۰۲. بو سؤزلر ایکی آیری مستقل سؤزدن یسلگن بیریکمه‌دیر:

بیگ + ام = بیگام < بیگم < بیگیم (بونده "ام" قدیم تورکچهدهگی آنه معناسیده دیر. بیگیم: بیگ نینگ آنه سی/پروفیسور علیک رستمی)

خان + ام = خانام < خانم < خانیم (بونده "ام" قدیم تورکچهدهگی آنه معناسیده دیر. خانیم: خان نینگ آنه سی)

مبن، "بیگ/بیک/بگ" سؤزینی افسکی تورکچه متخصصی حرمتلی دؤستیم دکتور حسین محمدزاده صدیق جنابلردن هم بیر پیتلر سؤره گن ابدیم. او کیشی مینگه قویدهگی قیزیقرلی معلوماتی جؤننگن ابدیلر:

«آقای محمد حلیم یارقین

با سلام و احترام به شما و خانم محترم و فرهیخته تان، و اظهار غبن از این که نمی توانم از نزدیک دیدارتان کنم، در پاسخ سؤال جنابعالی - گرچه دیر- عرض می کنم که:

کلمه ی bag (با الف مقصوره) به معنای خدا/ سرور/ شایسته ی تعظیم و ستایش اصلاً ترکی است و در گویش های کهن فارسی نیز وارد شده و به صورت bag (با فتحه) به کار رفته است و امروز در کلمات بَغور، بغداد، بَغستان (= بیستون) بر جای است. در سرزمین های مختلف ترک نشین واک / a/ به / e/ / o/ / ابدال شده است. در الواح سومری، کتیبه های اورخون و چرم نوشته های اویغوری دشت تورفان می توان به این تلفظ برخورد کرد.

گذشته از آن در گنجینه ی ادبیات شفاهی ترکی، در نام های جغرافیایی و بسیاری از اسامی ایلات و قبایل نیز بر جای است. حتی کلمه ی Bayat در معنای خدا و یَزَته (= Yəzətə قابل ستایش) که اولین بیت قوتادغوبیلیغ نیز با آن شروع می شود، غیر از این کلمه نمی تواند باشد.

یزته ها یا بگ ها و به تعبیری «الاه ها» خود، به انواع بزرگ و کوچک تقسیم می شدند و به بزرگ ترین یزته، صفت قارا (= بزرگ) آورده می شد. مانند لفظ «قاراباغ» در معنای خدای بزرگ یا (ال + اله) یا «یزته + ان = یزدان.»

به هر انجام این تکواژ یقیناً از ترکی، وارد زبان های دیگر شده و فکر نمی کنم قرابتی با لفظ «بکته ی» سنسکریت داشته باشد و اصرار در ایجاد قرابت بین این دو خنده دار و مضحک است.

دکتر حسین محمدزاده صدیق * 21 دی ماه 1395

* بو بویوک تیلاجی و تورکولوک دوستوم دکتور حسین محمدزاده صدیق میلادی 2022- ییلی آغیر کسلیک طفیلی تهرانده وفات ابتدی، افسوسلر. روحی شاد بؤلسین، خاطره سی یوزلب عنوان کتاب و مینگدن آشیق علمی مقاله لریده منگو یشر!

قوتلوق و قوللوق سۆزلىرى حقیده

QUTLUQ & QULLUQ

اېسلىتمه: حرمتلى اوقوچيلردن بىرى "قوتلوق" و "قوللوق" سۆزلىرى فرقى و معنالىرى حقیده سۆره گن اېدى. قوییده، سۇراققه بېریلیگن جوابنى بیرآز کینگه یتیریب تقدیم قیلهمیز.

بو ایکله سۆز جدا کۆپ قۇلننه دیگن سۆزلردن دیر. کۆپینچه بولر فرقلمه ییدی و حتی ایکیسى بیر توشونچه، دېب توشونیلهدی. قوییده بولرنى اچیقلاشگه ایتتيلهمیز:

۱. قوتلوق (qutluq)

بو سۆز، مبارک، مقدس، برکه، خوشبختلیک، سعادت، ... معنالى "قوت" سۆزیگه "لوق" قوشیمچهسى قوشیلیب یسلگن: قوت + لوق = قوتلوق
بو سۆزنى، اویله نیش، باله توغیلیش، نورۇز، بیره ملر، تورموشده گى علمي، معنوي یا ایش موفقیتلری و یوتوقلری، ... کبی مورد و مناسبتلرده کیشی اۇزى نینگ یقین کیشیلری و اورتاقلریگه ایتهدی.

"قوت" سۆزی "دېوان لغات التورک" ده ده شو معناده کېلتیریلگن: قُت: سعادت و دولت. قُتْلُغ از همین تکواژ گرفته شده است.

(شیخ محمود کاشغری، دیوان لغات التورک، برگردان به فارسی: دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383، ص 213)

قُتْلُغ: قتلغ نانگ یعنی: چیز مبارک و فرخنده. این، نام مردان نیز است. (دیوان، ص 271)
[کېنیلری، بو سۆز خاتین-قیزلر ایتیده ده قوللنگن: بابر پادشاه نینگ آنهسى قوتلوق ننگار خانیم، ...]

قُتلدی: قوتلدى ار یعنی: مرد خوشبخت شد. اصل آن قُت آلدی است. در معنای به سعادت

رسید. (دیوان، ص 343)

قُتتی: ار قُتتی یعنی: شخص خوشبخت گشت. شخص صاحب بخت و دولت شد. (دیوان، ص 416)

"قوت" حقیده "سنگلاخ" سۆزلیگیده شونداق دپیلگن.

قوت: به لغت مغولی به معنی میمنت و سعادت بود و به عربی به معنی غذا باشد. (سنگلاخ، ص 212)

قوتلوق /غ: یعنی مبارک و بامیمنت، چنان که گوید، شعر:

شکرلله ای کؤنگول کیم رفع اولوب هجران تونی

اول قویاش یوزین کؤرارمین تبنگری نینگ قوتلوق کونی

سنگلاخ، جلد 2، ص 1431/pdf

۲. قوللوق (qulluq)

بو سۆز، اصلی غلام و برده بیراق اؤزه ل(خاص) مراسلرده تعظیم، حرمت، اکرام، سیغینیش،... معنا و توشونچه نی ییلدیره دیگن "قول" سۆزیگه "لوق" قوشیمچه سی قوشیلیب یسلگن:

قول = لوق + قوللوق

بو سۆز خاقانلر، خانلر، سلطانلر و یورتباشلر حضوریگه کپلگن کیمسه، هیئت یا برچه سرای اهلی؛ تویلدرده اېسه کپلین-کیوانی قوتله گن کیشیلرگه؛ توی اېرته سی "کپلین سلام" مراسمیده کپلین، کییاو عایله سی و یقینلریگه نسبتاً تعظیم و حرمت مراسمی(قوللوق) بجا کپلتیریش؛ صنعت پروگرامی توگب، مخلصلر قرسکلریگه صنعتچیلر و سپورت بېللسوولریده تیملر اعضاسی استدیومده گی برچه مخلصلرگه؛ مریدلر اېسه اؤز پیرلریگه؛... کبی مورد و حالتلرده باش یا گوده اېگیب و یا ده تیز چؤکیب، یوکونوب تعظیم و حرمت بجا کپلتیریش یوریگی دیر. اؤتمیش تورکلر خاقان، خان و سلطانلری حضوریگه کپلگنلر تورکلرینینگ معمول عرفیگه کؤره تۆقوز یۆله یوکونیب، قوللوق مراسمی بجررکنلر.

بو "قوللوق" مراسم نینگ مضمونیده، حرمت و تعظیم بیلن بیرگه اطاعت، گرنش، سیغینیش و تابعلیک کبی مقصد و یوریگی ده یانگن. بیزینگچه، عینن شو آماجلری یوزیدن، "قوللوق" سۆزی نینگ توشونچه و آماجیدن فرقلی دیر.

قول: بنده، برده. (دیوان، ص 219)

"سنگلاخ" سۆزلیگیده "قول":

قوللوق: [1] بندگی و خدمت و [2] (مجازاً) به معنی عرض بندگی استعمال می شود. شعر:

جاندا شاهیم یادی کۈنگلوم ایچره ماهیم فرقتی
دېنگ آنگا قوللوق بو بیرگا شی للهیم نی هم

(سنگلاخ، ج 2، ص 1465)

ساوچیلر/جاوچیلر ده قیزنیکیگه بارگنلریده، قیز عایله سیگه آیتهدیگن کۈپ معمول سۈزلردن
بیری، "قوللوققه کېلدیک" یا "قوللوق قیلگنی کېلدیک" دیر.

قوللوقچی: خدمتکار. چنان که در قصیده عیدیه گوید، شعر:

یانگی آی و عید ایکی قوللوقچینگ اولسون ایلاگان

سپن هلال آنینگ آتین بیرم بو بیرنینگ کسوتین

(سنگلاخ، ج 2، ص 1464)

"فرهنگ ترکی نوین" بو ایضاحلر بار: قول: عید، بنده، برده، غلام (کلاوزن) در منابع
اسلامی: انسان(در برابر خدا)، مخلوق، چنان که در نامگذاری با اسامی مبارکه ملاحظه می شود. مثل:
حسین قولو: عبدالحسین، ایمان قولو: عبدالایمان، الله قولو/تاری قولو: عبدالله، [اۈزبکلرده: تېنگریقول،
پیغمبرقول، امامقول، پیریمقول، سیدقول، ...-یارقین]...

قوللوق: بندگی، خدمت. قوللوق ائله مک: خدمت کردن، بندگی کردن. قوللوقچو: خدمتگزار،
مستخدم، خادم. قوللانماق: کیه. به کار گرفتن، به خدمت گرفتن، مصرف کردن، استعمال کردن، کار
بردن (= ایشلمک)، قوللانیش: کاربرد، استعمال.

بعید نمی دانم کلمه "غول" در فارسی از همین باشد....

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار تبریز: 1379، صص 630-631)

دېمک، "قوللوق" و "قوللوق" سۈزلری نینگ ایلدیزلری، معنالر و قوللش موردلری بیر-بیریدن
فرقلی دیر.

ینه بیر مهم نکته: ایکیته "قولله ماق" و "قۇلله ماق" سۈزلر نینگ ایشله تیشده دقت قیلماق
کېرهک.

- قولله ماق(qullamoq) یوقاریده گی "قوللوق" سۈزی فعللریدن بیری و معنلری:

قوللانماق: به کار گرفتن، به خدمت گرفتن، مصرف کردن، استعمال کردن، کار بردن (= ایشلمک)،
قوللانیش: کاربرد، استعمال.

بو یوزدن، بیر سۈزنی بیر جمله یا معناده استعمالی یا ایشله تیلیشی "قولله ماق" شکل
تۈغری.

- قولله ماق(qo'llamoq) یاردم بېرماق؛ ارقه داشلیک قیلماق؛ کمک قیلماق؛ یاردم قۇلی

چۇزماق.

اولوش، اولوس سوزى حصده

ULUS ULUSH

"اولوس" توب و سوچه توركچه سوز دير. باشده "اولوش" شكلده بوليب، ييغين جايي، قيشلاق و شهر معناسيده بولگن. بو سوز، توركلريننگ اېنگ اېسكى يازمه يادگارليگي بولميش "اورخون- ينى ساي" و اويغور تاش بيتيكلريده "اولوش" شكلده كېلگن:

اولوش: كسور، شهر (سنگ نبشته‌های تركى باستان دورهٔ خانى اورخون-اويغور در مغولستان، گردآورنده: محمد اولمز، مترجم: پوهنبار احمد شفيق شفيق، انتشارات خراسان قديم، كابل: 1397، ص 221/pdf و سه سنگياد باستانی، تأليف: داکتر حسين محمدزاده صديق، نشر اختر، تبريز: 1386، ص 152/pdf)

"دېوان لغات التورك" ده هم خودى شو تلفظ و معنا بيلن كېلتيريگن:

«أُلش (ulush) روستا به تركى چگلى. نزد مردم بالاساغون و شهر ارغو در جنب آن، در معنای "شهر" است. از اين رو، به شهر بالاساغون، قوز ألوش (Quzulush) گفته مى‌شود.»
(دېوان لغات التورك، محمود كاشغرى، برگردان به فارسى: داکتر حسين محمدزاده صديق، نشر اختر، تبريز: 1384، 159- بېت)

اېسكى توركچه ده (مردم، خلق و ملت) توشونچه لريگه معادل "بودن" سوزى قوللنردى. بو سوز اورخون- ينى ساي و اويغور تاش بيتيكلريده هم قوللنگن (سنگ نبشته‌های تركى باستان...، ص 204 و سه سنگياد، ص 130)

بو سوزنينگ فونتيك و معنا اوزگرشى آقیمی حقيده بويوك تيلچى عالم كلاوزن اوزى نينگ "13- عصر دن بورونى توركچه سوزلر اېتيمولوژيك سوزليگى" ائريده شرحله گن. "فرهنگ تركى نوين" مؤلفى، كلاوزن نينگ بيلگى سيني اقتباس قىليب يازهدى:

«... بو سوز باشدن قيشلاق معناسيده بولگن و كېين شهر معناسيگه كېلگن. و سؤنگره مۇغول تىليگه اؤتكن. مۇغول تىليگه اؤتكندن سؤنگ ش ← س بولگن. [ش "تاووشى" س" تاووشيگه المشگن-يارقين]

چنگيز خان وفاتيدن سؤنگ، اونينگ كېنگ قلمروى تورت اؤغليگه (تورت اولوس) شكلده بوليندى. مۇغوللر توپرافدن كۆره جمعيت گه كوپراق اعتبار بېرگنلىكلرى اوچون، "اولوس"نى شهر معناسيده اېمس، جمعيت، مردم معناسيده ايشلته بېرديلر. [ميرزا اولوغ بېك نينگ هم بير اثرى نينگ آتى "اولوس

اربعة / تورت اولوس دیر- یارقین]

اولوس اۇزى نېچە آیماق [یا اۇیماق]: قبیله، و هر قبیله نېچە بۇى (ترماق، طایفه) و هر بۇى نېچە اوروغ (تبار) گه بۆلینردى...

شونداق بۆلیپ، تور کچه "اولوش" مۇغول تیلیگه باریب اولوس بۆلیپ، بو سۇز مۇغولچەدن قیتیب تور کچه گه کېلگندن سۇنگ، هیچقچان اصل (ش) تاووشلى "اولوش" شکلینى تاپمەى، اۇشه اۇزگرگن "اولوس" شکلى قۇللنه بېردى...

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379، 178-179 بېتلر) شوندىن ساره، بوتون تورکی تیللر و کلاسیک ادبیاتلریده شو "اولوس" تلفظى و اونینگ کپینگى معنا و توشونچه لرى قوللنه بېردى.

نوایى اثرلرى نینگ سۇزلرى شرحیده یازیلگن "بدايع اللغت" سۇزلیگیده قوییده گى معنا و شعرى شاهد کېلتیریلگن:

«اولوس: بالضم مردم و جماعت. کسوف أفتاب جمال حبيب را به ابر نقاب که مستلزم انواع فتن است باينوجه ادا نموده، شعر:

توتولمیش اېردى غضب دین اولوسنى قیلدى اسیر

قویاش توتولسا بلى فتنه دور انگا تائیر»

(بدايع اللغت، طالع ایمانى هروی، قۇلیازمه کویى سى، ۵۱-بېت)

شونینگدېک، "سنگلاخ" سۇزلیگیده هم شو معنا بېریلگن.

"فرهنگ اوزبیکى به فارسى" ده شونداق معنالر بېریلگن:

اولوس: 1. طایفه، قبیله، ملت 2. مردم، خلق 3. سرزمین، قلمرو

(فرهنگ اوزبیکى به فارسى، تألیف حلیم یارقین و شفیه یارقین، ایکینچى جلد، ص 1061)

تورک-اۇزبیک کلاسیک اثرلرده عموماً سۇنگى "اولوس" شکلى و معناسى قوللنگن:

نوایى/حیره الا برار:

انى نظم اېت که طرحینگ تازه بۇلغای

اولوسقه مىلى بی اندازه بۇلغای

(بیتده گى "طرحینگ" سۇزى ايریم نشرلرده "طرحى" یازیلگن.)

بابر/دېوان:

وصفینگى نېچە اولوس دین اېشیتگای مېن

نى نوع قیلیب وصالینگا بیتگای مېن

گر وصل میسر اولماسه نېتگای مېن

باشیمنی آلیب قایساریغه کینگای مین

(بابر دېوانی، مقدمه، مقابله و تصحیح شفیقه یارقین، نشر اکادمی علوم افغانستان، کابل: 1362، 162-بېت)

اولوس آغا: ظهیرالدین محمد بابر اثری "بابرنامه" گه کۆره، اولوس سۆزی شخصلر آتیده هم بۆلگن. جمله‌دن آتەسی عمرشیخ میرزانیگ خاتینلری حقیده سۆزلب، شونداق یازەدی: « عمر شیخ میرزانیگ حرم لاریدین ینه بیر خواجه حسین بېک‌نینگ قیزی اولوس آغا ابدی اندین بیر قیز بۆلوب ابدی...»

(بابرنامه، مانو ایزی سعی و اهتامای بیله، کیوتو-جاپان: 1995، 1-جلد، 18-بېت)

"اولوس" سۆزی فارسجه، پشتو، اردو سینگری منطقه تیللریگه کیریپ اۆزلشتیریلگن. جمله‌دن پشتو تیلده کیریپ، "وال" قوشیمجه‌سی قوشیلیب ینگى سۆزلر یره‌تیلگن:

ولس < اولوس: مردم، خلق، ملت

ولسوال: ولس + وال = ولسوال، تومن

بو (تورکچه-پشتو) سۆز کبېن اۆزبېکچه، تورکمنچه و دریگه کیرگن. اۆزبېک تیلده فوتتیک

و املا قاعده‌سی اساسیده قوللندی.

اولوسوال (اداری مقام): تومن اداری باشلیغی

اولوسوالیک: تومن، اولوسوال اداره‌سی آستیده‌گی شهر و تېگیشلی محله و قیشلاقلر.

نتیجه:

- "اولوس" سۆزی اصل تورکچه سۆز دیر؛

- باشده بو سۆز "اولوش" شکلده و قیشلاق، شهر و یورت معناسیده بۆلگن؛

- اورخون-ینی‌سای و اویغور تاش بیتیکلری همده "دېوان لغات‌التورک" ده بو سۆزنی

قیشلاق، شهر و بیغین یرری معناسیده "اولوش" شکلده کبېلگن؛

- کبېن شکلی "اولوس" و معناسی هم مردم، خلق، ملت، اهالی، قبیله، طایفه، ... بۆلگن؛

- بو سۆز تورکچه‌دن اۆزگه تیللر (مؤغولچه، فارسجه، پشتوچه، اردو) گه اۆتگن؛

- اونینگ املاسی تیللرینینگ اۆز فوتتیک و املا اۆزه‌للیکلریگه کۆره فرقلنه‌دی. بیز

اۆزبېکچه‌ده "اولوس" (ulus) تلفظ قیله میز و یازە میز.

فارسجه‌ده اونى اۆز املا قاعده لریگه کۆره "الوس" یازەدیلر.

پشتونلر اېسه اونى "ولس" تلفظ قیلیب، شونداق یازەدیلر. شونینگ اوچون، پشتوده "ولسوال" و

اۆزبېکچه‌ده اېسه "اولوسوال" دېله‌دی و یازەله‌دی. (اداغ)

«کېنگاش» مې يا «کنگاش»؟

بو سۆز اېسكى سوچه تورکچه سۆزلردن بۇلېب، محمود کاشغرى "دېوان لغات التورک" سۆزلىگىده شونداق كېلتىرگن:

"کَنگَش / kangash: (بو بېرده "نگ" / "ng" غنه نونى دېر-يارقین) دیدار، مذاکره، مشورت و رایزنی در امور و کنگاش" (دیوان، ترجمه فارسی دکتور محمد زاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 590)

"سنگلاخ" سۆزلىگىده:

کېنگاش / kengosh: (با هردو کاف عجمی و سکون نون و شین و فتح کاف ثانی-بو بېرده گى لاتینچه "o" بېلگىسى اۆزبېکستان بازوویده "آ، ا" تاووشى دېر-يارقین) به معنی مشورت بود، شعر:

دېما کیم بېر یخشی سۆز بېرله نوایی جانینی

آسام أول بۇلغایمو راضی یخشی سۆز کانى کېنگاش

کېنگاشماک / kingashmak: (با هردو کاف عجمی و سکون نون و سین معجمه و فتح

کاف ثانی، مع الاماله) به معنی: مشورت کردن باشد. در خسرو و شیرین گوید:

کېنگاشتی شه توزوب جمع احبا

بۇلوب حاضر نې کیم بۇلغای اطباً

و:

چو اېلتیب ایکی طرفدین باشین قولاغینگا زلف

مگر که قتلیمه بېر-بېر سېنینگ بېله کېنگاشیب

کېنگاشا-کېنگاشا: مشورت کنان....

حرمتلی اوقوچیلرگه معلومات اوچون بو سۆزیننگ باشقه فعلی شکلری "سنگلاخ" دن اۆز

امالاسی بیلن:

گېنگاشور / گېنگاشادور (مشورت می کند)، گېنگاشکان / گېنگاشورکان (مشورت کننده و

مشورت کرده)، گېنگاشکیل، گېنگاشما، گېنگاشماکیل، گېنگاشینگ، گېنگاشینگیز، گېنگاشینگلار،

گینگاشمانگ، گینگاشمانگیز، گینگاشمانگلار (جمع مخاطب از فعل امر)، گینگاشامین، گینگاشورمین، گینگاشادورمین، گینگاشورام (مشورت می کنم)، گینگاشمان، گینگاشماس مین (مشورت نمی کنم)، گینگاشیب، گینگاشیبان (مشورت کرده)، گینگاشمیشین (مشورت کرده اش را)، گینگاشمیشانگ (مشورت کرده ای)، گینگاشیب بیز / گینگاشیب توریب بیز (مشورت کرده ایم / مشورت قیلماقده بیز - یارقین)، گینگاشماس (مشورت نمی کند)، گینگاشماسلیک (مشورت نکردن)، گینگاشماس بؤلسا (مشورت نکننده باشد)، گینگاشادورمیش بؤلغای (مشورت می کرده باشد)، گینگاشا-گینگاشا (مشورت کنان)، گینگاشایمو (آیا مشورت کنم و کند و کنی؟)، گینگاشمایو (مشورت نکرده)، گینگاشاساک / گینگاشکایبیز / گینگاشکای بیز / گینگاشالی / گینگاشالینگ (مشورت کنیم)، گینگاشکالی (برای مشورت کردن و تا مشورت کرده)، گینگاشکاج (چون مشورت کرد و کند و به محض کردن)، گینگاشکوجی (مشورت کننده)، گینگاشکونجه / گینگاشکبنجه (تا مشورت کردن و به قدر آن)، گینگاشکومدور (مشورت خواهیم کرد)، گینگاشکوندور (مشورت خواهی کرد)، گینگاشکوسیدور (مشورت خواهد کرد)، گینگاشکولوک (مشورت کردنی)، گینگاشکای / گینگاشه / گینگاشسه / گینگاشسون / گینگاشکودیک (مشورت کند)، گینگاشکودیکدور مین / گینگاشکودیکدور مین / گینگاشکودیکتور مین / گینگاشوردیک مین (مشورت کردنی ام).

(متن کامل انتقادی لغتنامه سنگلاخ، تألیف میرزا مهدیخان استرآبادی، با مقابله، تصحیح، مقدمه و تعلیقات دکتور محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1394، جلد دوم، صص 1601-1602، به اختصار)

بو سؤزنینگ اېتمولوژیک اېلدیزی قوییده گیچه:

کېنگش: مصلحتله شیش بیغینی؛ مصلحت...

بو آت قدیمگی تورکی تیلده "کېنگش" طرزیده تلفظ قیلینگن... کېنچه لیک "ی" / "اوانلیسی "ی" / "e" اوانلیسی گه المشگن (دیوان، ص 590-فارسیچه ترجمه سیده-یارقین). "کېنگش" آتی قدیمگی تورکی تیلده گی "مصلحت سال" - معناسینی انگلتگن "کېنه" فعلیدن - ش قوشیمچه سی بیلن یسلگن: کېنه + ش = کېنگش.

کېنگش: "فکرش، مصلحتش" ... (اؤزبیک تیلی نینگ اېتمولوژیک لغتی، شوکت رحمت الله یف، اونبورسیتیت نشریاتی، تاشکېنت: 2000، 203-بېت)

بو سؤز تورکچه و فارسیچه کلاسیک متنلرده خیلمه-خیل املا بیلن یازیلگن: کنکاش،

کنگاش، کنجاج، کنکاج، کېنگاش، کېنگش، کېنگش، ... معناسی اېسه مشورت، مصلحت، شور.

حاضرگی اؤزبیک تیلی نینگ تورلی شېوه و لهجه لریده "کېنگش" و "کېنگاش" شکللری

قؤلنماقده. بیراق اؤزبیک ادبی تیلده بؤلسه، بو سؤزنینگ انیق املا و تلفظی "کېنگش" / kengash

دیر.

شونگه کۆره، "فرهنگ اوزبیکى به فارسى" سۆزلیگیده بو سۆز شونداق ایضاحلنگن:
کېنگش /kengash:(اسم) 1. گفنگو میان دو یا چند تن برای چاره اندیشی؛ رایزنی؛
مشورت 2. ارگانی مشورت دهنده در برخی مؤسسات و ادارات.
کېنگش آشی: (مردم شناسی) ضیافت رایزنی و مشورت برای امری مانند عروسی.

نتیجه:

1. حرمتلی اۇقووچیلرگه مصلحت: اۇزبیک ادبی تیلده یازگنده، بو سۆز "کېنگش" شکلیده یازیلیشى و تلفظ قیلینیشى شرط، البته.
2. بیراق سۆز لشوولرده، یوقاریده ایما قیلینگنیمیزدېک، "کېنگش" و "کېنگاش" قۇلله نیب تورگنی گه کۆره فرقی یوق و ینگلیش اېمس. بونینگ، کیشی بو یروق بیلن آلدینی هم آلامه یدی.
3. اۇزگه تیللر (تورکی تیللر همده فارسجه-دری) اونینگ تلفظ و املاسینی اۇز تیللری قاعده سی و فونیتیکی گه کۆره یازیب، تلفظ قیلیشلری ممکن. بیکارگه اعتراض قیلیش اۇرینلی بۇلمسه کېره ک.

«هييت/حييت»، «نماز» و «بيره م»

سوزلرى حقيده

اېستمه: حرمتلى نجيب عزيز و بير عده حرمتلى تيلداشليميز "هييت، بيره م، عيد و نماز" سوزلرى حقيده سوره ب، اوزبېك تيليده قه ييريني ايشلتسك، معقول دير؟ دېب سوره گنلر. (يارقين)

موضوعنى تيلداشليميزگه اچقله ماق اوچون قويده گى ايضاحلرنى تقديم قيله ميز:

۱. «هييت/حييت» (: hayit)بو سوز قديم توركى سوزليكلرده اوچره مه يدى. بو سوز اصلده عربچه "عيد" سوزى نينگ اوزبېك تيليده تحريف بولگن شكلى دير. بونگه قره مه، بو سوز اوزبېك تيليده اوزلشتيريليب، تورلى منطقه و لهجه لرده آزى-كۆمى قوللنماقده. شونينگ اوچون، چاغداش ينگى سوزليكلرده گينه بو سوز بار و "عيد" معناسيده ايضاحلنگن. (فرهنگ اوزبېكى به فارسى، حليم يارقين و شفيعه يارقين، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، جلد 1، ص 320)

۲. "نماز/نماز كونى": «هييت/حييت» سوزى بيلن بيرگه كۆپلېب منطقه لرده (جمله دن سريل ولايتيده هم) "نماز" سوزى هم "معناداش/سينونيم" يۇسوينده ايشله تيله دى. بيراق بونينگ كېلىب چيقيشى اساساً ييرينچى كون دير؛ چونكه او كونده "نماز" اوقيله دى. شو اوچون "نماز كونى" دېيلىب، باره-باره عامه لشگن و قيسقرتيب "نماز" هم ديه بېرگنلر.

(فرهنگ اوزبېكى به فارسى، جلد 1، ص 544)

۳. بيره م (: bayram)بو سوز ايسكى توركچه سوزليكلرده اوچره يدى.

- "دېوان لغات التورك" ده محمود كاشغرى "بيره م" سوزى حقيده شونداق يازگن:

بيره م: عيد (توركى اؤغوزى). ظن من آن است كه اين كلمه، دگرگون شده بذرم (bazarm) است. زيرا پيش از اسلام، مردم اين گونه عيدها را نداشتند. اگر مى بود، اکنون همه

تورکان از آن آگاه می بودند. حرف "ذ" را به حرف "ی" ابدال کرده اند.
 (دبوان لغات التورک، ترجمهٔ دکتور محمدزاده صدیق، نشر "اختر"، تبریز: 1383، ص 513)
 و واژهٔ "بذرم" را چنین توضیح داده است:

بذرم: شادی و سرور و خنده میان مردم. به زمین آراسته به گل و شگوفه "بذرم یبر" گویند که
 معنای "زمین دلگشا" می دهد. من ریشهٔ این واژه را نمی دانم. زیرا آن را از فارس ها شنیدم. اوغوزان
 نیز به روز جشن بیترم می گویند که روز شادی و شادمانی است. اوغوزان حرف "ذ" را به حرف "ی"
 ابدال ساخته اند. از این رو، این کلمه، خود واژه‌یی مستقل شده است. (دبوان لغات التورک، ص
 278)

"سنگلاخ" سؤزلیگیده بونداق کپلگن:

- بیرم (beyram) معنی دارد. اول: عید را خوانند. الشاهد علیه، شعر:

موافق کپیدیلار بؤلیمیش مگر نوروز ایله بیرم

چمن سروی یاشیل خلعت منینگ سرو روانیم هم

(سنگلاخ، مقدمه، تصحیح و تحشیه: دکتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز:

1394، ج 1، ص 671)

دبمک، میرعلیشیر نوایی "هیبت/حیبت" سؤزینی ایشلتمه‌گن و "بیره م" سؤزینی ایشلتگن.

۴. "فرهنگ نوین تورکی" اتلی ایتیمولوژیک سؤزلیکده قوییده‌گی ایضاح بپرلیگن:

بایرام: (بعضاً به بایرام/بشیرام) (سنگلاخ) مجلس جشن و سرور. نوروز بایرامی/ ابل بایرامی:

عید نوروز. قارا بایرام: عیدسیاه، (اولین عید ماتمزدگانی که کسی از خانوادهٔ آنان فوت کرده است).

بایرام آخسامی: شب عید، آخرین روز سال. بایراملیق: عیدیانه. بایرام ائله مک: جشن گرفتن.

عید اضحی دیر یاری اؤزومه رام ایله‌دیم

خلق بیر بایرام ایله سه، من یکی بایرام ایله‌دیم

(صراف)

مثل کلمهٔ بایراق هیچ ارتباطی به "بای" ندارد. در واقع اصل کلمه در قدیم به صورت باذرام

بوده است که کلاوزن آن را از کلمهٔ باDRAM: (فارسی) [!؟] مکان "سرور و شادمانی" می داند. البته در

فارسی با چنین کلمه‌یی آشنا نیستیم، شاید با کلمهٔ "پDRAM" و یا "بهرام" مرتبط باشد. در این مورد

کلاوزن توضیحات کاشعری را نقل کرده است....

(فرهنگ نوین تورکی، اسماعیل هادی، تبریز: 1379، ص 218)

۵. "اؤزبک تیلی نینگ ایتیمولوژیک لغتی" کتابده شونداق ایضاح بار:

- "بیره م (bayram) طنطنه، شادلیک بیلن اؤتكه زیله دیگن کون"، "مبارک کون" بو آت اصلی قدیمگی تورکی تیلده گی "یا بیل"، "یه یره" معناسینی انگلتگن "باذ" - فعلی نینگ "باى" - شکیله -p(ы) آر تیرمه قوشیمچه سینی و کوچه یتیریش معناسینی افاده لاجی (- (a) قوشیمچه سینی قوشیب حاصل قیلینگن شکلدن - (M) قوشیمچه سی بیلن یسلگن؛ کبینه چلیک ایکینجی بۇغینده گی تار اونلی تلفظ قیلینمه ی قۇینگن؛ اؤزبک تیلده (a) اونلی لری (ä) اونلی لریگه المشگن:

{ [باذ < باى-) + یر = بائیر-] + ۱ = بائیرا-} + م = بائیرام < بیرم < بایرام.

("اؤزبک تیلی نینگ ایتیمولوگیک لغتی"، شوکت رحمت الله یوف، "اونیورسیتیت" نشریاتی، تاشکبنت: 2000، 37-بیت)

شونداق قیلیب، بیز اؤزبک تیلده ایشله تیلده دیگن "هییت"، "نماز" و "بیره م" سۆز و اتمه نی تورلی سۆزلیکلردن ایزلب، تکشیریب چقیدیک. بولردن، تورکی تیللر، جمله دن اؤزبک تیلیگه تېگیشلی سۆز اؤشه "بیره م" سۆزی دیر.

خلق تیلده اؤزبکجه سۆزلر اؤرنیگه باشقه کؤپلپ یات سۆزلر قطاری "نماز"، "عید" و "هییت" سۆزلری هم "بیره م" سۆزی بیلن بیرگه (معناداش) ایشله تیلیشی گه قره مه ی، اؤزبک ادبی تیلده عموماً "بیره م" و "هییت" قۇلنماقده.

بیز نینگچه، "بیره م" (bayram) سۆزینی انه شو املا بیلن تنلش اؤرینلی. ادبی یازوولریمیزده امکانی باریچه شونی قۇلله سک-ده، قوله ی و یخشی بۇلر، دېب اؤپله یمیز. "عید"، "نماز" و جایز بۇلسه حتی "هییت" سۆزینی ایشله تیشده قلمیمیز و تیلیمیزی تیپسک، عین مدعا بۇلردی.

کیشیلر نینگ (نماز، هییت باى، هییتقول، هییت بېگ، هییت آی، هییت نسا، هییتگل، عید محمد، عیدی باى، بیرم، بیرم خان، بیرم آی، ...) کبی آتلیرگه کېلسک، بو حقه بورونلر اوشبو فیسوک صحیفه مده "آتلر و آت قۇییش مسأله سی حقیده" عنوانلی مقاله نشر بۇلگن. اونده بو موضوع حقه کینگ سۆز یوریتیلیب، خلقیمیز نینگ آت تنلش و آت قۇییش مسأله سیگه تېگیشلی تورلی عرف-عادتلر، اینان-عقیده لری تحلیل ایتیلگن و کؤپلپ اؤرنکلر کېلتیریلگن. علاقمندلر اؤشه مقاله گه مراجعت قیلیشیلری ممکن. (اداغ)

«تبار» و «تورکتبار» حقیده «تورکتبار» اتمه سی قجان قولش که کسرن؟

اېسلتمه: حرمتلی استاد عبدالصبر مقیمی (جوزجان) همده حرمتلی استاد فرید محمود (تورکیه) بورونلر "تورکتبار" اتمه سی و تیلیمیزده قچاندن قۇللنگنلیگی حقیده سؤره گن اېدیلر. بو اتمه حقیده گاه-گاهیده مجازی صفحه لرده هم قرمه-قرشی تارتیشولر بۇلیب اؤتگن اېدی. شولرنی اعتبارگه آلیب، قوییده گی مقاله یازیلگندی. (یارقین)

بو اتمه ده اساسی سؤز "تبار" دیر. سؤراققه جواب و ایضاح تاپیشده، بو سؤزنی یازمه منبع لرده ایزلب، هرتمانلمه تېکشیریش کبره ک بۇله دی، البته.

"تبار" سؤزی تورکچه یازمه منبع لرده بیرینچی قتله "اورخون تاش بیتیک" لریده ایشله تیلگن:
"... اول بودنغ تابار ده قۇندرتمز..."

تورکچه ترجمه سی: "... او قومی تابار [جای نامی-یارقین] ده قۇندوردق."
(اورخون ابده لری، نجیب عاصم، بیرینچی ابد، شرق جهتی، استانبول-مطبعة عامر، قمري

1340-ییل، 121-بیت / pdf

"اورخون تاش بیتیکلری" متنی نینگ فارسچه تیلماجی دکتور حسین محمدزاده صدیق شو عبارتنی فارسچه گه اؤگیریب، "تبار" حقیده قوییده گی ایضاحلرنی یازهدی:
"... مردم را در "تبار" * اسکان دادیم."

* این کلمه به همین تلفظ به فارسی داخل شده است و معنی اصل و نژاد می دهد. در ترکی دوره اسلامی با املائی "طبور" در معنای اهل و جمعیت نوشته می شد. جزء اول از کلمه "تبریز" نیز همین است با علامت جمع "ایز" جوش خورده است.

(سه سنگیاد، تألیف دکتور حسین محمدزاده صدیق، انتشارات اختر، تبریز: 1386، سوی

خاوران، ص 99/pdf)

"اورخون تاش بیتیکلری" ده "بو سؤز تعین بو یؤسینده کپلتیریلگن: "... این همه حکاک و رسام را "تویغون" و "اېل تبر" آوردند..." (سه سنگیاد، ص 101)

کۆرینیشیچه، "اورخون تاش بیتیکلری" ده "تابار < تبر" سؤزی جای آتی همده شخص لقبی صفتیده کپلگن.

"سه سنگیاد" نینگ سوزلیگی بؤلیمیده هم بو سوز کیریتیلیب، ایضاحلنگن:
 تابور [تابار]: (Tabar) (نام مکان) و نیز به معنی قوم. (سه سنگیاد، لغتنامه، ص 146)
 محمود کاشغری "دېوان لغات التورک" ده بو سوزنی "تېر" شکلده شخص آتی صفتیده
 اېسله گن:

تېر / tapar: نام یکی از دو پسر انال اوز خاقان قیچاق. (دېوان لغات التورک، برگردان از:
 دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383، ص 228)
 بو بیلن، تورکی تیلده "تابار/تابور/ تېر/ تبار/تېر" سوزی جدا اېسکی یازمه اؤتمیشگه اېگه دیر.
 خودی شو ایلدیگه کوره بولسه کپره ک، "فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان های فارسی و
 عربی" لغتنامه سی نینگ مؤلفی، بو سوزنی فارسجه گه اؤزلیتیریلگن تورکجه سوزلر قطاری قید اېتگن:
 تبار- تابار- تېر: (tapar) ریشه [اؤزبکجه سی ایلدیز-بارقین]
 (فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان های فارسی و عربی، پرویز زارع شاهمرسی، نشر
 تکدرخت، تهران: 1391، ص 38) /pdf

"تبار" سوزی اېسکی همده ینگى فارسجه سوزلیکلرده هم بار. بو سوزلیکلر نینگ ائیریملریده
 فردوسی "شاهنامه" سیدن نقل قیلینگن قوییده گی بیت اؤرنک صفتیده بېریلگن:
 "چو اندر تبارش بزرگی نبود نیارست نام بزرگان شنود"
 بو بیت سلطان محمود غزنوی هجویده جعل قیلینیب، کبین فردوسی گه نسبت بېریلیب
 "شاهنامه" گه "مَلکن" هجونامه "دن آلینگن. بو به اصطلاح "هجونامه" جمله دن شو بیت، نیچه عصر
 کبین جعل قیلینگن و قدامتی کؤپ اېمس.
 فارسجه سوزلیکلرگه کوره "تبار" معنالی: اصل و نسب، نژاد؛ خاندان؛ دودمان؛ نسل؛ اصل؛
 گوهر؛ قوم؛ قبیله....

پشتو تیلیده هم بو سوز بار. او اېسه "تېر" (پندکلی ت) شکلیده قوم و قبیله معناسیگه معادل
 دیر.

یوقاریده گی اېسلب اؤتیلگن منبعلرگه کوره، "تبار" سوزی قدامتی، فارسجه و پشتوچه گه نسبتاً
 تورکی یازمه منبعلرده قدیمراق ایلدیز و قوللشگه اېگه دیر.
 "تبار" سوزی نینگ "اورخون تاش بیتیکلری" همده "دېوان لغات التورک" ده گی بارلیگیگه
 قره مهی، حاضرگی تورکی تیللر ترماقلریده ایران تورکلری همده افغانستان اؤزبک و تورکمنلری تیلیده
 کپینچه لیک فارسجه-دری ارقه لی کیرگن بؤلشی گمانسیره له دی. بو سوزنی اؤزبکستان و باشقه
 تورکی تیللی خلقلر تیلیده اوچره تمه گنمن و ایشله تیلمه یدی-چاغی.
 بیراق، افغانستان اؤزبکلری تیلیده بو سوز نینگ تاپیلیشی اونینگ مطبوعات و باشقه عاموی

اطلاعات ترماقلىرىدا قوللىش و ترقه ليش مجالى تاپىلگندىن سۇنگ گينه تاپىلگن بۇلىشى ممكن. اوندىن ايلگرى، رسمى مطبوعاتده رخصت بۇلمه گن همده سناقلى اۇزبېك شاعرلر و يازوچىلرى اثرلىرىده هم اوچرهمه يدى يا شخصاً اوچرهمه گنمن.

فارسچهدىگى "تبار" نىنگ قويدىگى معنالر و تعبيرلر يگه دقت قىلىنگ:

- [جامعه شناسى] پيوند و ارتباطى كه فرد با نيا يا گروهى از نياكان خود دارد.

- [علوم تشرىحى] پيشينه تبارى ياخته يى

- خویش و تبار: قوم و خویش

- تیره و تبار: مجموع خویشاوندان؛ نژاد

- تركى تبار: تركى الاصل

- عرب تبار: عربى الاصل

- ايرانى تبار؛ فرانسوى تبار؛ هندو تبار؛ كانادايى فرانسوى تبار(كانادا تابعيتى بۇلگن فرانسوى)

؛ امريكايى اوزبېك تبار(امريكا تبعه سى بۇلگن اوزبېك)؛ امريكايى چين تبار(امريكا تبعه سى بۇلگن ختايلىك)

بىراق "توركتبار" اتمه سىگه كېلىسك:

بو نىنگ قوللنه نىشى غالبا 1357-يىلى 7- ئور اۇزگرىشىدىن سۇنگ، اۇزبېك تىلىگه مطبوعات، عاموى اطلاعات وساىلى و علمى مركزلرده قوللنه نىش اېركى بېرىلگندىن سۇنگ، استه- سېكىن قۇللنه باشلنگن. بو كونگه كېلىپ، بو اتمه مطبوعات و يازمه اثرلرده كېنگ قوللنماقده.

لېكىن بو مساله ده گى بحثلر، "توركى تبار" اتمه نىنگ كىشىلرده گى معنا، تعبير و تفسىرى نىنگ خىلمه-خىللىگىدىن كېلىپ چىققن. اۇزبېكلرده گى ايرىم معنالر و تعبيرلرى قويدىگىچه:

- توركتبار: اصل نىسى تورك؛

- توركتبار: اصل نىسى تورك، بىراق تىلىنى يوقانگن كىشىلر؛

- توركتبار: اصل نىسى و ايلدىزى تورك، بىراق معلوم جغرافى و اجتماعى-اقتصادى شرايطده

اوزاق مدت يشب، اۇزىگه خاص ملت بۇلىپ، مستقل ات و اۇزه لىكلر، تىل، ادبيات و مدنيتگه اېگه بۇلگن خلقلر: اۇزبېك ملتى، تىلى يا ادبياتى؛ قزاق ملتى، تىلى يا ادبياتى؛ توركمن ملتى، تىلى يا ادبياتى؛ ...

بو اۇرىنده، توركولوگلر قزاق توركچه سى(قزاقچه)؛ اۇزبېك توركچه سى(اۇزبېكچه)؛ توركمن توركچه سى(توركمنچه)؛ ... كى اتمه لرنى هم ايشله تەدىلر. بو اتمه لرنى ايرىملر يىنگلىش، دېب اۇيله يدىلر.

اۇزبېك، توركمن، قزاق، تاتار، قىرغىز، تورك(توركيه)، ... نى جهانده كۇپلر هر بىرىنى مستقل

ملت صفتیده تن آکلر. بیراق بیر عده سناقلی کیشیلر (أینقسه عموم تورک و بویوک تورکستان داعیهچیلری) قبول قیلمهیدیلر. اولرنی فقط "تورک"، دهب اته دیدیلر و تانییدیلر.

شونینگدېک اؤزبېكچه، تورکمنچه، قزاقچه، تاتارچه، تورکچه (تورکيه)، ... نینگ هر بیرینی کؤپلر مستقل تیل صفتیده همده اؤزبېكچه خاص ادبیاتگه ابگه اېکنلیگینی تن آکلر. بیراق سناقلی تورکولوکلر و قدیمگی عموم تورک و بویوک تورکستان داعیهچیلری بو فکرگه قوشلمه، اولرنی تورکچهنینگ "شیوه" یا "لهجه" سی دیدیلر.

اېندی، یوقاریدهگی معلوماتلرنی اعتبارگه آلیب، "تورکتبار" اتمه سیده هم فکرلر تورلیچه. ابریملر، بو اتمه نی توغری، دهب اونى "عموم تورک" نسېلى، ایلدیزلى و اتنیک تورکی تعلقى بؤلگن خلق توشونچه سینی تعبیر و تفسیر قیله دیلر. بیر کیشی، تورکلر حقیده کهنگ معلوماتی بؤلمه گن کیمسه گه قزاق یا اؤزبېك نی قزاقستان یا اؤزبېكستان ملتى دیدى. بیراق بولر نینگ اتنیک تعلقى نیمه دی؟ دهب سؤره لگنده: اولر تورکی خلق یا تورکتبار، دهب توشیتیریلیشى ممکن. یعنی اصل و نسېلى و زوریاتی "تورک" دېمک دیر.

ایکینچی تۇپ کیشیلر "تورکتبار" نی اصل نسېى تورک، بیراق تیلی و کؤپلر عرف-عادتلرینی اونوتگن خلق، دهب توشینه دیلر و تعبیر قیله دیلر.

بیراق ابریملر بو اتمه گه کبسکین قرشی چیقیب، تیلینی اونوتگن و تیلی تورکچه یا بیرار ترماغی بؤلمه گن کیشی هیچ قچان "تورکتبار" یا "تورک" بؤلالمه یدی، دېگن فکرگه ایاق تیره دیدیلر. حاضر افغانسانده "تبار" سؤزی و "تورکتبار" اتمه سی نینگ قوم، ایلدیز، نسب کبى توشونچهلری تورلی موردلرده قۇللنماقده. بیز نینگچه، هر بیر اؤزبېك، تورکمن، تاتار، قیزیلباش، ایماق، قیرغیز، ... کبى خلقلرنی اتنیک اصلیتی و ایلدیزینی توشیتیرماق اوچون کبزی کېلگنده "تورکی خلق" یا "تورکتبار" دېلگنده، بیز نینگچه هیچ قنداق ینگلیش یبری یوق.

«ايرگنه قون» حقهده

“ (ERGANA QUN) ”

«ايرگنه قون» توركلر نينگ جدا قديمگى اسطوره ليريدن دير. بو حقهده تورلى آغزه كى روايتلر و يازمه حجتلر بار. «ايرگنه قون» كوك توركلر و حتى اولردن بورونغى هون توركلرى زمانىگه تېگىشلى بوليب، نسلدن-نسلگه اوتىب كېلگن. اورتە آسيا خلقلىرى روايتلىرى و اسطوره ليريدە ميلاددن ايلگىرى بيرينچى مينگ يىللكچە بارلىگى بېللى.

چين نينگ "چو ساللاسى تارىخى" و اېسكى يىلنامە ليريدە "ايرگنه قون" حقهده به تفصيل سؤز يوريتيلگن. او، نَسبلىرى هونلرگه بارىب تاقيله ديگن توجوئە (كوك توركلر) گە تېگىشلى دېلگن. اسطوره مضمونلىرى ايرىم اوزگريشلر بيلن كوك توركلر تاپىلىشى گە اتب، چيان كين گزارشى (ميلاددن آلدن 119 يىلدە) و شى شيە يىلنامەسى (چمەسى ميلادى 692 يىل) كى كېنىگى چين منبع ليريدە هم اوچرەيدى.

بو داستانلر و روايتلر نينگ اساسى اماجى، كوك توركلر (حكومت يىللىرى ميلادى 745-552) نى تبارگە كۆرە هونلرگە بارىب تاقىلىشى، هونلر خاقانلىگى (ميلاددن آلدن 174-209 يىللىرى) نينگ وارثى صفتيدە قيتە تيرىلتيريش همده اولر نينگ بابالرينى اوليىمدن قوتقرگن (كولرنگ/كوك بۇرى) عكس اېتتيريش دير. (اسلام بويوك دايرة المعارفى، 7-جلد، 662-664 بېتلر، گوگول)

بو روايتلر چينگىزخان زھورىگچە توركى و هونلر توسى و بېلگىلرگە اېگە اېدى. بيراق اوندىن سارە، چنڭىزخان حكومتى نينگ مستحكملىگى اوچون مۇغلچە توس و بېلگىلر بېرىلىپ، اونينگ نَسبىگە باغلندى. (اۋشە اثر)

شوندن كېين بو داستان، رشيدالدين فضل الله نينگ "جامع التواريخ"، شرف الدين على يزدى نينگ "ظفرنامه"، محمود بن ميرولى نينگ "بحر الاسرار فى مناقب الاخبار"، ميرزا مهديخان نينگ "سنگلاخ" و ابوالغازى بهادرخان نينگ "شجره تورك" (هجري قمرى 11- يوز يىللىك) كى ائردە ايرىم فرقلر بيلن نقل قىلىندى. بولر نينگ دېرلى برچە سيدة، اوشو داستان مۇغوللرگە نسبت بېرىلگن!

بولردن، ابوالغازى خان نىنگ روایتى باشقه اثرلردن فرقلی اوله راق "چغتایچه" (اسكى اوزبکچه-يارقین) توس و خصوصیتلر بیلن روایت قیلینگن. بو بېرده "ظفرنامه" روایتیگه تېسکرى، فریدون اۇغلى "تور" دن اصلا آت توتيلمگن. (ابولغازى، شجره تورک، 28-29 نچى بېتلر و اسلام بویوک دايرة المعارفی)

"اېرگنه قون" اُسپوره سىگه كۆره، توركلر يولرى تمانیدن قیرغین-براتگه اوچرهب، اولر نىنگ خاقانلری و بوتون قبیله لری یوق بۇلیب، فقط «قیان (Qiyān)» اتلی خاقان نىنگ اۇغلى و «نوکوز (Nukuz)» اېرىم منبعلرده "نوکوز، تۇقوز یا تۇقوز اوغوز" (To`quz O`g`uz) ناملى چینی خاتینلری بیلن امان قالدیلر.

اولر اۇرمانلر و چكەلكلیغلرده بېکینیب قاچیب، نهایت تۇرت تمانی آسمان اۇپر یوکسک تاغلر بیلن اۇره لگن، بېرک بیر تاغ اره لیغی (اېرگنه قون) گه باریب پناه تاپه دیلر. اولر و نسللری 400 ییل او بېرده یشه دیدیلر. اولر نىنگ نفوسى كۆپه ییب، ماللری مۇل بۇله دی. نتیجه ده، اولر نىنگ اۇزلریگه تاغ اره لیغی تارلیک قیلیب، ماللری اوچون اېسه اۇت-اۇلنگلر بېترلی بۇلمه ی قالدی.

شونده اولر، او بېردن چقیب، کینگراق و اۇت-اۇلنگی مۇل بېرلرگه بارماق اوچون، یشب تورگن تاغ اره لیغیدن چقیش بۇلینى ایزله ی باشله دیدیلر. شو کبزلرده آسمانن نازل بۇلگن بۇز قورد (کولرنگ بۇرى/كۆك بۇرى)، اولرگه تېمیر كانی بۇلگن تاغ نىنگ بیر تمانینی کولب اۇت (الو) باقینگ، اۇشنده تېمیرلر اېریب سیزلرگه چقیب کېتماق اوچون یۇل اچیله دی، دېب كۆرستمه بېره دی.

شو بیلن بو ایش اقمیده، اولر تېمیرنی کشف اېته دیلر. اولر تېمیردن فایده له نیشى اۇرگه نیب، تېمیرچیلیک قیله باشله دیدیلر. بیر مدتن سۇنگ، نهایت تېمیرلر اېریب، تاغ ارقه سیده گی کینگ بېرلرگه چیقماق اوچون یۇل اچیله دی. نهایت، اولر بۇز قورد یۇللاوچیلیگی بیلن اچیلگن یۇل ارقه لی چقیشگه موفق بۇله دیلر. (1)

"اېرگنه قون" بېرمه ی قیزدیریلگن تېمیرگه آغیر بالقه نىنگ ضربه سی بیلن باشله نیش رمزی هم انه شو حادثه گه باغلیق دیر.

قدیم توركلر، اینقسه كۆك توركلر (گۆی توركلر) نىنگ اسپوره سىگه كۆره، بولر نىنگ کبلیب چیققن و اصل یشش بېرى "اېرگنه قون" بۇلگن. اولر نىنگ بویوک باباسینی باله لیکده اورغاچی بۇرى [کولرنگ] سوت اېمیزگن. "اېرگنه قون" اسپوره سىگه مشهور بۇلگن اوشبو اسپوره گه كۆره، تورک نىنگ بویوک باباسی میلادی 429-ییلی بیر قیرغین-براتدن قوتیلیب امان قالیب، "اوار" تورکلریگه پناه اېلته دی. ("اېرگنه قون" گه کیریش). میلادی 535-ییلی اۇز اېلینى قوتیلیش و اېرکینلیککە اېریشتیریب ("اېرگنه قون" دن چقیش)، كۆك تورک دولتی نىنگ اصلی هسته سینی تویزشگه موفق بۇله دی. (2)

بیراق یوقاریده گی معلوماتلرگه قره مه ی، تحقیقاتچیلر اوشبو روایتلر و اسطوره اؤتمیشینی کؤپ قدیم کبزلر، هون تورکلریگه باریب تاقیلیشی گه اعتبار بربیب، تاپیلیشینی بیر نهچه مینگ ییل بورون، دهب تخمین قیله دیلر. چنانکه، میلادی 2014/هجری 1393- ییلی تورکیه، آذربایجان، قزاقستان، قیرغیزستان و باشقه اؤرته آسیا تورکلری تماندن "اېرگنه قون" بیره می نینگ (4650) ییللیگی، قیزدیریلگن تمیرگه بیریک بالقه نینگ ضربه سی بیلن باشلنگن اېدی.

"اېرگنه قون" توشونچه سی، کؤپلر تورکی خلقلرده اېرکینلیک و قوتیلیش رمزی همده طبیعت او یغانیشی و ینگى کون/نوروز صفتیده، اؤشه زماندن حاضر گچه اعزله نیب کېلماقده. روایتلرگه کوره، بوکون هجری سنه نینگ (بیرینچی حمل) و میلادی نینگ (21-مارچ) آییگه تۇغری کېلده ی. بو چاغده کچه و کوندوز تېنگله شیب، قهره تان قیش کونلر توگه بدی و طبیعت نینگ او یغانیش کبزی- کؤکلم(بهار) فصلی- باشلنده ی. "نوروز" سؤزینی هم "اېرگنه قون" ترجمه سی، دهب توشونده دیلر.

"نوروز" بیره می نی اېریم تحقیقاتچیلر زرتشت کتابیگه کوره بلخ و بخاراده بیرینچی قتلده تاپیلگن دېسلر، ایرانلیکلر اېسه اونى کوروش گه تاقیب، میلاددن االدین 538-ییل "بابل" گه یورش قیلگن زمانده تاپیلگن دېدییلر. بیراق کؤپلر عالملر بو مراسمی "سومر"لر زمانیدن و اولردن چیققن، دهب ییله دیلر. اولر بو فکرگه، بوتون زمان بۆلینمه لر(ثانیه، دقیقه، ساعت، کچه، کوندوز، هفته، آی و ییل) سومرلر تماندن بېلگیلنگن لیگی، خط اختراعچیسى و نهایت بیرینچی تمدن یره توجیلر اېکنلیکلرینی اساس آله دیلر.

"اېرگنه قون/ینگى کون/نوروز"، دینی و مذهبی ایلدیز و ماهیتگه اېگه اېمسیلگنی، اېسلش کبره ک. بو، تورکی خلقلردن کېلیب چیققن جدا اېسکی بیر عنعنی و ملی بیره م دیر. کببن، تورکلر بیلن یقین یشب کېلگن یات(غیرتورکی) خلقلرگه هم اؤتیب، رسم بؤلگن.

"اېرگنه قون" گه تېگیشلی اېریم معلومات و نکته لر:

"اېرگنه قون" سؤزی منبعلرده (ارگنه، اېرگنه، ارکینه، آرگنه، ارگونه، ... و ایرگنکن) شکلرده ثبت اېتیلگن. اېریملر اونى مجار تیلیده ایزلب، اېسکی یورت "معناده گی" آرگ هُن "بیریکمه سی بیلن تقاسله گنلر.

عالملر "اېرگنه قون" گه تورلیچه معنی و توشونچه لر بېرگنلر. اولردن اېریملری:

- اېرگنه: ینگى؛ قون: کون دېمک دیر. بونگه کوره "اېرگنه قون": ینگى کون، ینگى

تورموش/حیات باشلنیش کونی دیر.

- اېرگنه قون = اېر(قهرمان) + گنه(ینگى) + قون(کون).

- "جامع التواریخ" ده "اېرگنه قون" فارسچه ده "کمر تند" (بعضی منبعلرده کمر سد) معنا

قىلىنغن.

بونگه كۆره، "اېرگنه" تۇغان/سدمعناسىده و "قون" اېسه تاغنىنگ بېلى/كمرى دېر.
 - ابوالغازى بهادرخان هم "شجره تورك" ده "اېرگنه"نى (تاغ يان بغرى/كمىر كوه) و "قون"نى
 اېسه (اۆتكىر/تېز و بۇندە) معنى قىلغن.(شجره تورك، 29-بېت)
 - "اېرگنه قون"نى ميرزا مهديخان "سنگلاخ" ده "اېرگنه/ارگنه" به معنى تنگ، و معنى قون
 كمىر كوه، و مركب آن "كمىر كوه تنگ"... دېب ايضاح بېرگن.(سنگلاخ، نشر مركز، 1372، 21-
 بېت)

- "ايرىملر" قۇن "سۇزىنى تور كچه قۇشيمچه صفتيده "قۇنماق" سۇزىدن، منزل قىلماق و دم
 آلماق اوچون تۇختىش معنالىرى توشىنگىلر. بو بىلن "اېرگنه قۇن" تاغ يان بغرى (يا ارهلىغى) گه پناه
 اېلتىب، منزل قىلماق معنالى انگله يدىلر.

افغانستان نىنگ قوندوز ولايتيده "اېرگنك < اېرگنه" دېگن جاي بار. "قوندوز ولايتى، چاردره
 اولوسواللىگى نىنگ غرىبده ايكي يوكسك تاغ (كۇر تاغ و قره باتور تاغ) توشكن. بولر نىنگ اورتەسى
 (ارهلىغى) ده "اېرگنك < اېرگنه" تېپهلىگى بار. اېرگنك بو ايكي تاغنى بىر-بىرىدن اجره تگن، گويا.
 اېرگنك تېپهلىگى يا کوتلى ارقلهلى مزارشريف تمان كېتەدىگن بىر خامه يۇل اۇتگن.

ايرىم قوندوزلىكلرنىنگ تعبيرىچه، اېرگنك < اېرگنه: ايرى گينه تاغ يا تېپهلىك معناسىده. ينه
 بىر باشقه تعبيرگه كۆره، اېرگنك: اېرگشكن تاغ، يعنى اولكن قره باتور تاغىگه اېرگشكن معناسىده.
 (حرمتلى محمد واصل نور قلندرى نىنگ مېنگه بىبارگن معلوماتى)

شونىنگدېك، بغلان ولايتيده هم "اېرگنك" اتلى بىر تاغ بار اېكن. بىراق، بو تاغنى حاضر
 پشتو ات بېرىب، "چونغر" دېماقده اېمىشلر! (دوستىمىز عطاءالله حمىدى نىنگ مقاله ده گى يازگن
 كومنتى گه كۆره)

تور كېده هم "اېرگنه" اتلى بىر دريا بار.

بىر عده پاكستانلىك و افغانستانلىك هزاره عالملىر، افغانستان نىنگ حاضرگى "أرزگان" ولايتى
 اتىنى "اېرگنه قون" دن كېلىب چىققن، دېب بىلگىلر؛ اۇرنك اوچون: افضل ارزگاني "مختصر المنقول"
 اثرىده يازىشېچه: ارزگان مۇغولچە سۇز بۇلىب، اصليده "اېرگنه قون" دېر. زمان اۇتىشى و كۇپ
 قۇللەنىش نتيجه سىده ارزگون (أرزگان) بۇلگن. اېرگنه: تاغ و قون: بند معناسىده دېر. (انترنت سايتى،
 خانغلى عظيمى صفحه سى)

شو مقاله ده، سلیمان خان اثرىدن شونداق اقتباس قىلىنغن: ارزگان سۇزى چىنگىز خان قشونى
 قوماندانى "ارگون خان" دن آلىنغن. (تارىخچه و خاطرات قوم هزاره در پاكستان، ص 3)
 عىناً "اېرگنه قون" واقعه سىده گى "قورد/قورت/بۇرى" نىنگ سېرگكلىك، يۇلالوچىلىك و

قۇتلىتىرىش، ... كى رولى گە كۆرە، بو حيوان بوتون توركلر تورموشى، عرف- عادتلىرى، ايشانچلر و توشونچەلرى و عموماً مدنيت ترماقلىرىدە چوقور سىنگىب كېتىگن. شونىنگ اوچون، اولردە "بۇرى" توتەم بۇلىپ، قۇتقەرۋوچى و حتى ايرىملرىدە يرەتوۋچىلىك اۋرىنگە اېگە دىر. توركلردە "بۇرى" - كورەش، موفقيت، اېركىنلىك، سېرگكلىك، ساغلاملىك و بلا- قضالردن قوتىلىش رمزى و سمبولى دىر.

نظامى گنجوي نىنگ اوشبو بيتىدە بو توشونچە چىرايلى بيان اېتىلگن:

"پدر بر پدر مر مرا تُرك بود

"به فرزاني گى هر يكى گرك بود"

(ايرىم تورك ستىز پارسلر، بيرىنچى مصرعەگى "تُرك" سۈزىنى "كُرد" يازىپ، بو بيلن بويوك نظامى گنجوي نى تورك اېمس، گويا كُرد، دېب كُرسە تىشگە هم اورىنگلر. بيراق، اولر نىنگ بو سفسطەلرلىنى ايكنىچى مصرع "به فرزاني گى هر يكى گرك بود" بوتولەي رد اېتەدى. چونكە "بۇرى/ گرك" تارىخ بۇيىدە اساساً توركلردە گىنە توتەم، حرمت و "فرزانەلىك" سمبولى بۇلگن، نې يات خلقلردە!) - كورەش، موفقيت و يوتوق بېلگىسى بۇلگن قۇل نىنگ كُورستگىچ و چىنە چاق بيرماقلىرى نىنگ تىكە حالتى، درواقع "بۇرى" قولاقلىرى نىنگ تىكە كُورىنىشى دىر.

يىز اۋزبىكلر مدنيتىمىزدەگى تورلى عرف- عادتلىر، رسملىر و ايشانچلرىمىزدە هم "بۇرى" نىنگ

رولى و اۋرنى كۇپ دىر. ايرىملرىنى اېسلەيمىز:

- "بۇرى" كلەسى قديملىن تورلى نرسەلردە سمبول صفتىدە ايشلە تىلگن؛ اۋرنك اوچون زاهرشاه زمانىدە، كابلدە اۋزبىكلر قورگن فابرىكەدە ايشلب چىقەرلەدىگن بير تور صفتلى كتان نىنگ بېلگىسى بۇرى كلەسى بۇلىپ، تجارت ساحەسى و خلق ارەسىدە "كتان گرك نشان" گە مشهور بۇلىپ كېتىگن اېدى.

- قاوون نىنگ شىرىن بير تورى "بۇرى" كلە" گە مشهور دىر.

- بۇرى گل: بير خىل اۋسىملىك.

- بۇرى كۈز: ميوەسى يىپلەدىگن تىكانلى اۋسىملىك.

- اۋزبىكلردە بۇرى، بۇربىباي، بۇرى بېگ، بۇرى خال، بۇرى نسا، بۇربىخان، چىم بۇرى، كۈك بۇرى، ... كى اۋغىل- قىزىلر نىنگ اتى جدا كۇپ. بونداق اتهلىشلىر عىناً يوقارىدە اېسلنگن "بۇرى" گە نسبتاً ايشانچ، حرمت و اعتقاددن كېلىپ چىققن. (اتلس اتنوگرافى اقوام ولايت جوزجان، حليم يارقين، كابل: 1389، صص 89-90)

- بالەسى تورمەى اۋلەدىگن عايەلەر، سۇنگى تۇغىلگن چقەلاقنى "بۇرى" آغزى نىنگ كېلىپ آلىنگن تېگرەك تېرىسى و دوداغ(لب) حلقەسىدن 3 و گاهى 7 يۈلە اۋتكە زىب، تىرىك قابلىشى اوچون ايرىم قىلەدىلر و بو بيلن درواقع "بۇرى" گە سىغىنەدىلر. بو چقەلاق نىنگ اتى "بۇرى"

قۇيىلەدى يا دە آتېگە قۇشيلەدى.

- بالەلر تېنچ، اوزاق و يىخى اۇخلەسىن، دېب قونداغى يا بېشىگى گە "بۇرى" نىنگ آشىغىنى قىستىرىپ قۇيەدىلر .

- بختلى و آمدلى بۇلماق اوچون كىشىلر بۇرى نىنگ تىشى نى بخت سمبولى اۈلەراق، اۈزلرى بىلن سقلەيدىلر....

"اېرگنە قون" مسألەسىگە تېگىشلى اېسلەيدىگن مېم بىر مسألە:

توركى خىلقرلىنىگ عرف- عادتلرى، ائىقىسە نوروز= اېرگنە قون بىرەمى، تارىخ و ادبىيات تارىخلىرىدە آزىمى، كۆپ مى "اېرگنە قون" دن اېسلنگن. اولرلىنىگ تارىخى و ادبى مىنبىلىرىدە "اېرگنە قون" كۆلكم فصلى و طىبىعت اويغانىش نطقەسى صفىدە اېسلنگن. طنطنەلى بىرەملر ارقەلى نشانلە نر. بىراق، اۈزبېكستاندە نېگە دىر "اېرگنە قون"، نوروز بىرەملىرىدە اېسلنمەيدى و نشانلنمەيدى. تارىخى و ادبى مىنبىلردە ھم اوچرەتمەگنم.

اۈرنك اوچون پروفىسور نتن ملەيىف نىنگ "اۈزبېك ادبىياتى تارىخى" معتبر اثرىدە، تورك- اۈزبېكلرنىنگ اېسكى تارىخى عرف- عادتلرى، ائىقىسە نوروز و اسطورهلىك شىخىلر كۆپراق اوستا مىتلىرىدەگى معلوماتلر (اردويسور، مىترا، اناھىتا، جمشىد/يما، كىومرث) و شاهنامەگە باغلەنىپ يازىلگن! او بىردە باشقە عموم توركى خىلقرلر بىرەم قىلەدىگن "اېرگنە قون" دن اصلا ات توتىلمەگن! تومارىس، شىراق، الپامىش، ... لر اېسە كېنىراق تىلگە الىنگن. بو تحلىللىر، اىرانلىكلرنىنگ بە اصطلاح "آريايى" موھوم توشونچەسى، مدنيتى، تارىخ و اسطورهسىگە اساسلەنىپ يازىلگن و خلاصە چىقەرلىگن!

بىزىنىگچە، بونىنگ تورلى سىبىلرى بۇلىشى مېمك. جملەدن: سابق حاكم شورالر توزوم نىنگ اۈزىگە خاص سىياستى تائىرى؛ پروفىسور ملەيىف كۆپراق اىرانلىك مىنبىلردن تائىرلىگنى و اوستانى اوشبو مىنطقە و خىلقرلى نىنگ اېنگ قدىمى و ايشانچلى يگانە جحتى، دېب توشونگنى، ... بۇلىشى مېمك!

مسألە حقىدە علاقمند و قىزىققن اۈقووچىلردە باشقە فكر و ملاحظەلر دە بۇلىشى مېمك. شونىنگ اوچون، بو مىوضوع حقدە بختلەشىش آچىق بۇلىپ، اىستەگن اۈرتاقلر معلومات و فكرلىرىنى لطف اېتىپ بىز بىلن شرىك قىلسەلر فايدە لى بۇلەدى، دېب اۈيلە يمىز.

و اداغدە، داکتر نايىل خانكېلدى جنابلىرى رومانى نىنگ اتى "تورکستان بىرەمى، اېرگنە قون" دېب اتلگنلىگى، اېندى حرمتلى اۈقووچىلرگە بىرآز آچىقلنگن بۇلسە كېرەك. چونكە بىزىنىگچە، روماندە اىلگىرى سورىلىپ، اىزچىل اورغو بېرىلىپ بارىلگن اساسى غايە و اماج "تورکستان" اۈتمىش تارىخى، مدنيتى، تۈرەلرىنى اېسلىش و نھايت، "جنوبى تورکستان" اۈز حق- حقوقى، اېركىنلىگى و افتخارلىرىگە اېگە بۇلىش دىر....

فایده له نیلگن بۇلاقلر و منبعلر:

۱. سید کمال قارالی اۇغلو، تورک ادبیاتی تاریخی، استانبول: 1973 (رحمت یاشارنیزینگ انترنت سایتیدن اقتباس قیلیندی)
۲. دکتور حسین محمد زاده صدیق، یادمانهای تورکی باستان، نشر ستاد آثار دکتور صدیق، تهران: 1383، صص 48-49.
۳. اطلس اتنوگرافی اقوام ولایت جوزجان، پژوهش و نگارش حلیم یارقین، انتشارات خراسان، کابل: 1389، صص 89-90.
۴. همدانی، رشیدالدین فضل الله، جامع التواریخ، به تصحیح و تحشیه محمد روشن - مصطفی موسوی، نشر البرز، جلد اول، تهران: 1373 ش.
۵. نتن، مله ییف، تاریخ ادبیات تورکی اوزبیکه، ترجمه برهان الدین نامق شهرانی، 3 جلد، جلد اول، پشاور: 1379.
۶. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج7، ماده ارگنه قون(ایرگنه قون)، ص 662 (سایت انترنتی -گوگول)
۷. استرآبادی، میرزا مهدیخان، سنگلاخ، خلاصه عباسی، مقدمه، تصحیح و تحشیه دکتور حسین محمد زاده صدیق، انتشارات باران، تبریز: 1388.
۸. ابوالغازی بهادرخان، شجره تورک، نشرگه تیارلاوچیلر دکتور قوام الدین منیروف و دکتور قازابای محمودوف، "چؤلپان" نشریاتی، تاشکبنت: 1992-ییل.
۹. قوندوزده گی "اېرگنک < ایرگنه حقیده گی معلوماتنی قوندوز اوقیتوووچی تربیه لش موسسه سی استادی، حرمتلی دوستیم محمد واصل نور قلندری جنابلری التماسیمگه کوره جۇنتگنلر. او کیشیگه تشکر بیلدیره میز.
۱۰. حرمتلی عطاءالله حمیدی بغلان ولایتیده هم "اېرگنک" آتلی تاغ بارلیگینی معلومات بېرگن. بیراق، بو تاغنی حاضر پشتو آت بېریب "چونغر" دېمیشلر! او کیشیگه تشکر بیلدیره میز. (اداغ)

سۆكى و حرمت بېكلىسى

اۋپىچ ← بوسه حقيده

حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلده، بوسه سۆزىگه معادل "اۋپىچ" سۆزى بار:
اۋپىچ: (ا.) 1- بوسه 2. ← اۋپىچ
اۋپىش: (ا.) 1. عمل يا فرايند بوسيدن 2- بوسه
(فرهنگ اوزبېكى به فارسى، حليم يارقين و دكتور شفيقه يارقين، انتشارات "سخن"، تهران:
1386، ج2، ص 1265)

بىراق عملده بو سۆز حاضرگى يازمه ادبياتلرده نېگه دير كمدن- كم كوزه تىلدهدى و اۋرنىگه
فارسجه "بوسه" سۆزى ايشله تىلدهدى!

"اۋزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى" ده بو سۆز شونداق اىضاحلنگن:
اۋپىچ: "بىنگىل - بىلپى بۇسه"، ... بو ات قديمگى توركي تىلده "بۇسه آل -" معناسىنى
انگله تووچى "اۋپ -" فعليدن - (ۋ)ش قۇشيمچهسى بىلن يىلگن. اۋزبېك تىليده "ش" اونداشى "چ"
اونداشىگه، "ۋ" اونلىسى "ى" اونلىسىگه المشگن، ...
اۋپ - + ۋش = اۋپۇش < اۋپىچ < اۋپىچ.
(اۋزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى، شوكت رحمت الله يىف، يونيورسيتيت نىشرى،
2000- يىل، 483-بىت)

حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلده "اۋپىچ" سۆزى نىنگ قۇللمسلىك سببلردين بىرى يوقارىدهگى
"بىنگىل - بىلپى بۇسه" دېگن ايماندى بىللى بۇلدهدى!
نوای اثرلرى سۆزلرى نىنگ شرحيده بىتيلگن سۆزلىكلرده، "بوسه" سۆزىگه معادل قوييدهگى
سۆزلر بار: موجك (به فتح جيم): دو معنى دارد: ... دويم، به معنى: بوسه باشد كه آن را (به عربى)
قُبْلَة نامند. چنان كه گويد، شعر:

لبىنگ دىن اىستادى جانىم حيات بىلماس مېن
كه بىر سۆكونج مو يا قصدى بىر موجك مو اېكىن

وله:

تیرگوزوردا نَفَسینگ یوزنی قاچورماق نې ابدی
میل قیلماس خود اؤلوک کیمسه دین آلماقغه موجک
(سنگلاخ، میرزا مهیدخان، مقدمه، مقابله و تصحیح دکتور حسین محمدزاده صدیق، نشر
اختر، ج2، تبریز، ص1616-1617/pdf)

" سنگلاخ" ده "بوسه" معناده "ماچ" سؤزی هم کبلیتیریلگن:
ماچ: بوسه را گویند، شعر:

اؤپماککا یوزی خوب تورور غبغبی هم خوب
چون آغزی تاپیلماس لیغ ارا آلماق اوچون ماچ
و آن را موجک هم گویند. (سنگلاخ، ج2، ص 1610)
"ماچ" سؤزی دری آغزه کی تیلده اؤزلهشیب، جدا کؤپ قؤللنده دی.
نواپی "بوسه" معناسیده ینه باشقه بیر سؤز هم ایشلتگن:
مخ: به معنی بوسه باشد. الشاهد علیه، شعر:

تصور ایتما که اهل اؤپماک آرزو قیلغای
مگر که موجینه آغزی لیبینگ دین آغای مخ

(سنگلاخ، ج2، 1610)

موجک و مخ سؤزلرینی شو معناده طالع ایمانی هم اؤزی نینگ "بدایع اللغة" سؤزلیگیده
کبلیتیرگن. (قؤلایزمه فوتوکاپیسی، ص (77هه بیراق بو سؤزلر حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلده قوللشدن
چیقیب کبتگن.

سنگلاخ نینگ قیسقرتمه سی "خلاصه عباسی" همده "لغت چغتای و تورکی عثمانی"
سؤزلیکلری اساسیده استاد رحیم ابراهیم تالیف ایتگن "فرهنگ اؤزبیک-دری" سؤزلیکده هم بو
سؤزنینگ تورلی شکللری قید ایتیلگن:

موچاک، ماچی، موجک، بوجک: بوسه. و:

موچی، ماچی: بوسه، ماچ، مردم تبریز ماچی گویند.

(فرهنگ اؤزبیک-دری، تالیف رحیم ابراهیم، انتشارات ثقافت، مزارشریف: 1396، 542)

"فرهنگ تُرکی نوین" ده بو حقده شونداق معلومات بار:

ماچ (< ماش): بوسه

واژه تقلیدی است و از صدای بوسه اخذ شده است. چنان که مارچیلداتماق: با صدای "مارچ"

بوسیدن یا جوییدن...

(فرهنگ تركى نوين، اسماعيل هادى، انتشارات احرار، تبريز: 1379، ص 730)
محمود كاشغرى نينگ "دېوان لغات التورك" اثر يده بوسه نينگ معادلى بولگن بيرار سوز
اوپره مهدى. بيراق "اوپ، اۇپدى، اۇپوش" سينگرى فعل شكللرنى كهلتيريب، ايضاحله گن. (دېوان
لغات التورك، دكتور محمدزاده صديق ترجمه سى، اختر نشرى، تبريز: 1384، 108، 150 بېتلر)
سرپل و جوزجان اۇزبېكلرى تېليده بوسه سوزى "موچى" دېيله دى.
تانيقلى آهنگ توزوچى، مصنف و كويچى صدرالدين انتظار جوزجانى نينگ فولكلوريك
مشهور "گلنار جان" اتلى بير قوشىغى بار. اونى سرپللىك ملا تاج محمد هم كويله گن. بو خلقچيل
آهنگ شعر يده ايكي يوله "موچى" سوزى كهلگن:

تام اوستيگه گل خيبرى
ياله سى ايرى- ايرى
بيرگينه موچى بيرگين
آته - آنه نگ نى خيبرى

سوو كهبلر غازيم- غازيم
خسته بولدى آوازيم
خسته بولگن آوازگه
بيرگينه موچى لازم

"موچى" سوزىنى ياش شاعر تاج محمد اېلسبور قويده گى تورتليگيده چيرايلى ايشلتگن:

مېنى كورسه قاچر ليلا گيزيلب
كورە ى دېب عاشق ييغله يدى ايزيلب
كوريب، موچى- قوچاق بيرگين دېديم- ده
اونينگ كۇپ اچيغى كهلدى جيزيلب

"موچى" سوزىنى ياش شاعريميز دستگير فرهود هم فعلى شكلده قويده گى شعر يده عجايب
ايستكه قولله گن:

سپنينگ حسرت سرايىنگدن
آتىمنى قمچيلب اؤتسم
كوزىنگنى اويقوده كوريب
يوزىنگدن موچيلب اؤتسم

بىراق، "موچى" سۆزى قىنداق بۇلىپ "موچك" يا "موچاك" دن كېلىپ چىققىنى حقەدە قويدەگى
احتمال بۇلىشى مەكەن:

تېلىمىزدە، سۆزلەرنىڭ سۇنكىگى "ك" تاووشى آغزەكى تېلدە "ى" تاووشىگە المەشىلەدى يا
ھەم تەلفۇز قىلىنمەى تەشلە نەدى:

شوللىك < شوللىك (ھازون) ← شوللى < شوللى
كوللىك < كوللىك (بالەلرنىڭ ھازىرگى پەمپەرس سىمان تازەلەش لىتەسى) ← كوللى <
كوللى

بېشىك ← بېشى

تېشىك ← تېشى

پەشك ← پەشەى

شونىگە كۆرە، "موچك" سۆزىدە ھەم "ك" تاووشى "ى" گە المە شىلىپ، فونىتىك اۇزگرىش بىلەن
"موچى" بۇلگىنى گەمانسىرەلەدى:

موچك ← موچەى < موچى < موچى (?)

بشرماق و بشرماق سوزلرلى حصته

BASHARMOQ & BAJARMOQ

اېسلتمه: سرپل شھرى نېنگ كېكسەلرېدن "بشرماق" سۆزىنى كۆپ اېشىتگنمن. بورونلر شو سۆزنى متلردن بېرىدە قوللەگندە، حرمتلى اۇقووچىلردن بېرى "بشرماق و بشرماق سۆزلرنېنگ معناسى بېرىمى؟" دېب سۆرەگن اېدى. اۋشە سۇراق جوابىنى بو بېردە اۇقىي سېز. / اۋزبېكستان لاتىن يازوويده / "آ" دېر. (يارقېن)

بشرماق (سرپل كېكسەلرېچە): بېر اېشنى كۈنگىلدەگىدېك تۆلە-تۈكيس و معيارىگە بېتكەزىب توگتماق؛ بورچ يا يوموشنى موفقىتلى اجرا اېتماق؛ اۋرنك: اېشنى توگەتېبسن، بېراق بىشره اېمبسن!

بشرماق: بېر اېشنى توگتماق، اجرا قىلماق (كىفېتىدن قطع نظر)؛ اۋرنك: او اېشېنى بىجرگن بۇلسە هم، باشىدن اۋتكزگن! يا: او، تۇرت بېيل ولايت اېشېنى بىجردى، بېراق خلىقە فايدهسى بېتمەدى!

بو اېكلە سۆز هم (بشرماق و بشرماق) اېسكى سۆزلىكلردە اوچرەمەيدى. بولر اۋرنىگە "باشقارماق / باشقارماق" boshqarmoq سۆزى اېشلەتېلگن.

نوايى اثرى سۆزلرى نېنگ شىرچىگە يازىلگن "سنگلاخ" سۆزلىگىدە شونداق كېلگن:

باشقارماق / باشقارماق: چھار معنى دارد: اول، انجام دادن دويم، متوجه ساختن ... سوم، بلدى و راهنمايى كردن. چنان كه در فصل بيست و چهارم از محبوب القلوب "در ذكر واعظ" گويد كه: "يورماگان يۇلغە باشقارماق مسافرنى يۇل دېن چىقارماق دور". چھارم، راهى كردن. الشاهد عليه، شعر:

اې نوايى تارتايىن دېر مېن كۈنگولدىن انتقام

يۇقسا يوز غمىنى انگا هر دم نېدور باشقارماغىم

(سنگلاخ، مقدمه، مقابله و تصحيح دكتور حسين محمدزاده صديق، ج 1، صص 650-651/pdf)

انگليس مشهور تورك شناس تېلچى جرارد كلاوزن اۋزى نېنگ "13 نچى عصردن بوروننى توركچە

اېتیمولوژیک سۆزلیگی "ده باشقروماق سۆزی نینگ بویروق شکلینی "باشغر" املاسی بیلن کپلتیریپ، اونى شونداق ایضاحلهگن:

«باشغر: باشدن یسلگن، معناسی باشلهماق، رهنمالیک قیلماق و هدايت قیلماق بۆلیشى احتمال. اۇرته عصرلرده ینگى توشونچهلر تاپیلدی و اولردن اېنگ معمولی تکمیل قیلماق اېدی: موفقیتلی نتیجه اوچون باشقروو یا رهنمالیک. بیرینچی قتله باشغر و باشر شکلده کۆرینگن. او یغورچه دن اۇرنک: کونک یاسغاچ باشقردی...»

(جرارد کلاوزن، 13 نچی عصردن بورونغى تورکچه اېتیمولوژیک سۆزلیگی، آکسفورد: 1972، 380-بیت / pdf فارمت)

(An etymological dictionary of pre – thirteenth century Turkish – Oxford – 1972)

حاضرگی اۇزبېک ادبی تیليده "باشقروماق" نینگ باشقه معنالی هم بار: باشقروماق: اداره قیلماق؛ آغه آلیب بارماق؛ رهبرلیک قیلماق. بو بیلن اۇزه کداش (باشقروو، باشقرومه، باشقهریش،...) کی سۆزلر هم ایشله تیلهدی.

(فرهنگ اوزبیکى به فارسى، حلیم یارقین و دکتور شفیقه یارقین، ج 1، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، 169-بیت)

"اورخون تاش بیتیکلری" ده "باشقروماق" سۆزی عیناً کپلمهگن، بیراق "باش" اۇزه گیدن یسلگن اونینگ معناسیگه ماس "باشد" / bashad شکلیده کپلگن: bashad: رهبری کردن

(اورخون تورکچه سی نینگ گرامری، طلعت تگین، اندیانا بیلیم یورتی نشری، 1958، 309-بیت و سنگ نېشته های ترکی باستان، دوره خانی اورخون – او یغور در مغولستان، گرد آورنده محمد اولمز، مترجم پوهنیار احمد شفیق شفیق، انتشارات خراسان قدیم، کابل: 1397، لغتنامه ص 203 / pdf فارمت)

شو تاش بیتیک نینگ دکتور حسین محمدزاده صدیق ترجمه سی و توزگن لغتنامه سیده "باشدماق" سۆزی هم کپلگن:

باشدماق / : boshodmoq رهبری کردن، فرمانروایی کردن (سه سنگیاد باستانی، تألیف دکتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1386، لغتنامه ص 127 / pdf)

محمود کاشغری نینگ "دېوان لغات التورک" سۆزلیگیده هم "باشقروماق" سۆزی کپلمهگن. بیراق اونینگ معناسیگه یقین "باشلهماق" سۆزی کپلگن:

«بشلادی / ... bāshladi: ال یول بشلادی یعنی: او، راه نشان داد، رهنمایی کرد. - ال سو بشلادی یعنی: او، از مقابل قشون راه افتاد، فرماندهی کرد... (دېوان لغات التورک، برگردان فارسی دکتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 559)

"باشله‌ماق" سۆزی خودی "دېوان" ده‌گی معناده حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلیده قۇللنماقده. (فرهنگ اوزبیککی به فارسی، جلد 1، ص 168)

"بشرماق/باشارماق" سۆزی ایلدیزی حقیده "فرهنگ تورکی نوین" ده قوییده‌گی ایضاح بېریلگن:

«باشارماق: (قدیمی: باشقارماق) انجام دادن (سنگلاخ)، توانستن، موفق شدن، از عهده کاری برآمدن، کاری را با موفقیت انجام دادن....

کلمه از بن "باش" می باشد. بدین توجیه که آدم موفق کار را به سرانجام می رساند و ایضاً سرآمد اقران می‌گردد.

در دیباچه گفتیم که تبدیل ج < ش (جایی که بعد از "ج" صامت باشد) امر طبیعی است. اما بر عکس قضیه، ش < ج امر استثنایی که در این مورد خاص دیده شده و از این رو در آذربایجان آن سوی ارس [آذربایجان جمهوریسی-یارقین] "باشارماق < باجارماق" گردیده و هردو به کار می رود و در قره‌داغ به صورت "باشارماق < بشرمک < بجرمک: (با توضیح معنایی) حیوانی را پروراندن، پرورار بستن.... و این چنین است که: "باشارماق < باجارماق < بجرمک < بجرمک صورت‌های مختلف از یک کلمه (باشارماق) می باشد.»

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز، 1379، ص 208)

دېمک، "فرهنگ تورکی نوین" که کوره، بو سۆزنینگ قدیمگی شکلی "باشقارماق"، کپینگسی ("ق" تاووشی توشیریلیب) "باشارماق < بجرماق < بجرمک" دیر. "بجرماق" سۆزی اېسه (تورکی تیلده غیرمعمول بؤلگن "ش" تاووشی "ج" که المه شیب) "باشارماق" سۆزیدن کھلب چیققن.

بیراق "بجرماق" سۆزینینگ ایلدیزی حقیده "اؤزبیک تیلی‌نینگ اېتیمولوژیک لغتی" باشقه‌چه ایضاح بېرگن:

«بجر): (bajar) بوی سونگن حالده عملگه آشیر"، اجرا اېت ... بو سۆز اصلی قدیمگی تورکی تیلده موجود بۆلیب، عمل، فعالیت، معناسینی انگلتگن بجه) (baja) تیدن (-ر) قوشیمچه سی بیلن یسلگن دېب تخمین قیلینه‌دی (اې. و. سبواتین، تورکی تیل‌نینگ اېتیمولوژیک سۆزلیگی، 4 جلدلیک، مسکو: 1974-1989، ایکینچی جلد، 92-بیت):

بجه + -ر = بجر»

حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلده عموماً "بجرماق" سؤزی ایشله تیلیب، "بشرماق/باشارماق" اوچره مه یدی. اُیریم لهجه لریده گینه بار (سرپل).
بیراق تورکیه و ایران تورکلری تیلیده ايسه عموماً "باشارماق" سؤزی قۇللنماقده.

نتیجه:

- بشرماق: بیر ایش یا یوموشنی کؤنگیلده گیدبک موفقیتلی توگتماق یا اجرا ایتماق.
- بجرماق: بیر ایش یا یوموشنی توگتماق یا اجرا ایتماق (کیفیتیدن قطع نظر).
- بشرماق سؤزی باشقارماق/باشقورماق سؤزیدن "ق" تاووشی اسقاطی ارقه لی حاصل بؤلگن. بو اقیم قیچاق لهجه سیده یوز بهرگن.
- حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلیده عموماً "بجرماق" سؤزی ایشله تیلیب، "بشرماق" سؤزی قۇللنمه یدی.
- بشرماق سؤزی تورکیه و ایران تورکلری تیلیده عموماً ایشله تیلده ی.

* متنده گی اُیریم پرچه لر ترجمه سیده حرمتلی دکتور سید محمد عالم لیبب (روسجه) و حرمتلی داکتر سعید عظیمی (انگلیسجه) یاردم بهرگنلر. اولرگه صمیمی تشکر بیلدیره میز.

«كېرەك» سۆزلىرى ھەققىدە

(KERGAK, KERAK)

بو سۆز تور كېچە دە ایشلە تىب كېلىنگن اېسكى سۆزلردن دىر. بو سۆز بىزگچە يېتىب كېلىنكەندە، فونتىك، معنا و گرامر اۈزەللىگى گە كۈرە ايرىم اۈزگريشلىرگە يوز توتكن. اېنگ قديمگى تور كېچە يازمە منبع "اورخون تاش بيتىكلرى" دە بو سۆزنىنگ املا و معنالىرى شونداق دىر:

كېرگك: (kergak) بايسته، لازم، ضرورى (1)

كېرگك: (kergak) احتياج، ضرورت (2)

كېرگكسىز: بيش از حد زياد؛ بسيار زياد (سنگ نبشته...، ص 211)

بو سۆزنىنگ اېنگ قديمگى "كېرگك" شكليدە كېين فونتىك اۈزگريش يوز بېرەدى. يعنى "گ" اونداشى توشىرىلىپ، ايرىم فونتىك اۈزگريشلىر بىلن بوگونگى شكلىنى األدى و "كېرەك" بۇلەدى.

محمود كاشغرى "دېوان لغات التورك" دە بو سۆزنى قويدەگى تلفظ و معنا بىلن كېلتىرگن:

كِرَك: (kərək) سزاوار؛ شايسته. در پاسخ جمله‌ی پرسشی كِرَكْمُ (kərək mü) يعنى: آيا

سزاوار و بجاست؟) در معنای بلى و آرى مى آيد.

"سنگلاخ" و "لغت چيغتاي و توركى عثمانى" سۆزلىكلرى اساسيدە تاليف اېتىلگن "فرهنگ

اۈزبېكى-درى" اثرده قويدەگى معنالىر بېرىلگن:

كېرک/كېراک [] بايد، درکار، لازم

كېرک/گېرک [] لازم، واجب، احتياج، مقتضى 2. نوعى پرنده بزرگ 3. مارمولک

كېرک/كېراک/گېراک/گرك [] لازم، واجب، مورد احتياج

"اۈزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى" اثرده بو سۆزنىنگ ايلدىزى ھقيدە شونداق معلومات

بار:

كېرەك: (kerak) درکار، طلب-احتياج بار.... بو سۆز قديمگى توركى تىلدەگى "مناسب بۇل

–، "ماس بۇل–" معناسىنى انگلتگن كېرە– فعلیدن "–ك" قۇشيمچەسى بىلن بىلگن،

كېينچەلىك "ى/ا"ونلى "ى/ا"ونلىسىگە المشگن:

کیره- + ک = کیره / > kirak کیره ک./ kerak

حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلیده، بو سؤز جملهلرده معنا و قوللش موردیگه کؤره آت، صفت، روش، ... کیی وظیفهلرنی اؤتهیدی:

۱. کیره ک (آت): احتمال؛ حالی ثابت بؤلمه گن واقعیتگه یقین گمان (بیتیم امسالنسه کیره ک).

- کیره ک (آت): ایجاب (کیره ک بؤلسه باره میز).

۲. کیره ک (صفت): ضرورت؛ بکار؛ لازم (اولرگه کیره ک یاردمنی ایه منگ؛! دوالش اوچون پول کیره ک-ده!)

۳. کیره ک (روش / قید): 1. چاغی؛ شاید؛ بیر واقعه نینگ یوز بهریش احتمالینی بیلدیره دی (مهمانلر کپلمسلر کیره ک!) 2. باید؛ حتمی؛ ضرور؛ مجبوری عمل حالتی (قرضلرنی تؤلشی کیره ک!) ؛ درس لرینگنی اؤقیشینگ کیره ک!)

۴. سزوار؛ شایسته، هه؛ بلی (دېوان)

- سیزگه بو کتاب کیره ک می؟

- کیره ک!

أیریم جملهلرده باید، ضرور، ... معنالرده "کیره ک" سؤزی جمله نینگ باشیده اوچره بدی؛ اؤزنگ: "کیره ک که ایشینگگه بارسنگ!" بو تیلیمیز قاعده سیگه ماس بؤلمه ی، فارسجه قاعده گه "که" حرفی قۇشیلیب یازیلگن. بونینگ تۇغریسی:

"ایشینگگه باریشینگ کیره ک!"

بولاقلر:

۱. سه سنگیاد، تألیف: دكتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: ، لغتنامه، ص 136.
۲. سنگ نېشته های ترکی باستان، گردآورنده: محمد اولمز، ترجمه پوهنبار احمد شفیق شفیق، انتشارات خراسان قدیم، کابل: 1397، لغتنامه، ص 211.
۳. دېوان لغات التورک، محمود کاشغری، برگردان به فارسی: دكتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 241.
۴. فرهنگ اؤزبکی- دری، رحیم ابراهیم، انتشارات ثقابت، کابل: 1396، ص 516 و

فرهنگ اوزبیکى به فارسى، محمد حليم يارقين و دكتور شفيقه يارقين، جلد1، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، ص415.

۵. س. ای. مالوف، قدیمگی تورکی یازوو یادگارلیکلری، مسکو-لنینگراد: 1951، 394-بیت/روسچه.

۶. دېوان لغات التورک، محمود کاشغری، 1-3 جلدلر، ایندیكس، تاشکېنت: 1960-1967، 371-بیت.

۷. و سېوارتین، ای، و، تورک تیلی نینگ اېتیمولوژیک سؤزلیگی (5جلد)، 3-جلد، مسکو: 1974، 26-بیت/روسچه.

۸. شوکت رحمت الله ییف، اوزبېک تیلی نینگ اېتیمولوژیک لغتی، "اونیورسیتیت" نشریاتى، تاشکېنت: 2000-ییل، 204-بیت.

«اوزگرماق» و «اوكسرماق» سوزلرى حقيده

O`ZGARMOQ & O`GIRMOQ

دوستلريميز بيري نينگ فيسبوك صفحه سيده، تيل شناسليككه تېگيشلى يخشى مساله كۈنده لنگ قۇيىلىپ، "اوزگرماق" سۈزى نينگ اېتيمولوژىسى همده گرامري شاكللىرى بحتگه آينىبىدى اېكن. اورتاقلر هم كومنتلريده يخشى فكرلر بيلديريدىلر.

كۈزه توولرگه كۈره، تيلداشلىريميز كۈيىنچه اوشبو سۈزى نينگ تورلى فعل شاكللرينى، اولر نينگ گرامرى معنالريگه كۈره توزوك و انيق ايشلته آلمه گنلىكلرى كۈرينه دى. بونينگ سببى، فعللر نينگ توب گرامري ماهيتى و اونگه تېگيشلى معناسىنى تۇغرى توشونمىلىك بۇلسه كېرەك.

قويىده "اوزگرماق" سۈزى نينگ اېتيمولوژىسى، تورلى فعلي شاكللىرى، معناسى و قوللەنىش موردلرى حقيده ايرىم نكتەلرنى اورتاقلشنى اېپ كۇردىك:

اۈزبېك ادبى تىليده (تغيير، تحول، تبديل، دگرگونى همده نرسه يا شخص نينگ حالت، ماهيت، وضعت و شكل تغييرى كى) معنالرنى بيلديره ديگن ايكيته مستقل و سوچە توركچە- اۈزبېكچە سۈز ايشلەتيله دى:

۱. اۈزگرماق

۲. اۈگيرماق

بىراق بو سۈزلر اۈرته سيده گرامري توزىلىش، توب معنى و قوللەنىش موردلريگه كۈره جدا اينجه و نازىك فرق بار. بو فرقنى اچىقلىش اوچون بىرىنچىدن سۈزلر نينگ گرامري اۈزه لىلىگى (خصوصىتى) نى كۇرئب چىقىش كېرەك.

توركي تىللر جملەدن اۈزبېكچەده، فعلدن يسه له ديگن برچه سۈزلر فعل نينگ "بو يروق" شاكلدن يسه له دى. كۈزلىنگن "اوزگرماق" سۈزى "اوزگر" بو يروق فعلدن يسلگن. شونگه كۈره، بىرىنچىدن "اوزگر" بو يروق فعلى نينگ اېتيمولوژىسىنى ايزلب، كېين اوندىن يسه له ديگن تورلى فعللرنى اۈرگە نىب چىقه مېز:

"اوزگر" سۈزى نينگ اېتيمولوژىسى حقيده "اۈزبېك تىلى نينگ اېتيمولوگىك لغتى" اثرىده

قويده گى ايضاح بېرىلگن:

"بو فعل اسكى اۈزبېك تېلىده "اۈزگا" صفتىدىن (-) قۇشېمچەسى بىلەن يىلگن اصلى "باشقە بۇل"، "اجرەل" معناسىنى بېلدېرگن بۇلىپ، "باشقە حالتگە اۈت" معناسى كېيىن اۈسىب چىققن،..." (اۈزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى، ش. رحمت الله يىف، تاشكېنت: 2000-يىل، 474-بېت)

اېندى، "اۈزگر" بو يروق فعلدىن يىلگن تورلى سۆزلىرىنى ايزلەيمىز:

۱. اۈزگر(اۈتىمسىز فعل/لازمى): تغيير يا تحوّل قىل و يا باشقە چە بۇل (نرسە يا شخّص نىنگ اۈزى).

- اۈزگر + ت = اۈزگرت(اۈتىملى): تغيير يا تحوّل بېرگىن يا كېلتىر (نرسە يا شخّصنى).
 - اۈزگرت + تىر = اۈزگرتتىر (آرتتىرمە شكىلى): (نرسە يا شخّص گە) تغيير يا تحوّل كېلتىر (باشقە ايكىنچى شخّص يا بىرووچى ارقەلى): اۈرنك: رئىس مکتوبىنى مديرگە بويورىپ اۈزگرتتىردى. رئىس نىنگ اۈزى بىواسطە شو ايشنى بىرگندە اېدى دە، "اۈزگرتدى" بۇلردى. اۈزبېك تىلىدە "اۈزگرتىرماق" (اۈتىملى شكىلى/متعدى) كۇپراق قۇللەندى.

- اۈزگرماق (اۈتىمسىز): اۈزگرتماق و اۈزگرتىرماق (اۈتىملى): اۈزگرتىرماق (آرتتىرمە اۈتىملى)

اېندى يوقارى اىضاحلرگە كۇرە:

- اۈزگرووچى (اۈتىمسىز حالت): اۈزى تغيير قىلووچى؛ اۈزى تحوّل قىلووچى؛ اۈرنكلر: اۈزگرووچى هوا؛ اۈزگرووچى وضعيت؛ اۈزگرووچى طبيعت؛ ...

- اۈزگرتچى (اۈتىملى): تغيير بېرووچى؛ تحوّل كېلتىرووچى

- اۈزگرتىرووچى (آرتتىرمە شكىلى): تغيير بېرووچى؛ تحوّل كېلتىرووچى

- اۈزگرتىرووچى: تغيير بېرووچى؛ تحوّل كېلتىرووچى (باشقە شخّص يا عامل ارقەلى، نى

بىرىنچى شخّص)

باسىلىپ چىققن كىتابلردن بىرىدە "اۈزگرووچى: فلان... دېب يازىلگن. بو تۇغرى اېمس، يىنگلىش دېر. چونكە كىتابنى اېمس، "فلان... كىشى تغيير يا تحوّل قىلەدىگن" توشونچەنى بېلدېرەدى!

شونداق مورد و توشونچەلردە، امكانى بارىچە بو سۆزدن فايده لىنماق كېرەك اېمس. بىراق قوللشده قىلېنگندە اېسە، "اۈزگرتىرووچى: فلان... دېب يازىلىشى كېرەك.

۱. اۈگىر(اۈتىملى فعل): ۲. باشقە تامان متوجه بۇل؛ بورىل ۳. ترجمە قىل؛ خطىنى باشقە

قىل

"... بو فعل قىدىمگى توركى تىلدە موجود بۇلىپ، "تشفى تامان" معناسىنى انگلگن "اۈ" اتى

نينگ "اۈگ" شكليدن "-ور" قۇشيمچهسى بيلن يسلگن بۇلسه كېرەك:

اۈگ + ور = اۈگور < اۈگير

كېين، اۈزبېك تىلىدە اونليرلر اوغونليگى يۇقاليب، حاضر اېسكى "اۈگور" سۇزى "اۈگير" شكليدە تلفظ قىلىنەدى و يازىلەدى. (اۈزبېك تىلى نينگ اېتىمولوگىك لغتى، 472-بېت)

- اۈگيرماق: 1. باشقە تامان متوجه بۇلماق؛ بوريلماق 2. ترجمه قىلماق؛ خطىنى تىبديل

قىلماق

- اۈگيرتىرماق (متوجه قىلىش يا بورىلىش عملينى ايكىنچى شىخىس ارقة لى بجرماق)

اۈگيرووچى: 1. باشقە تامان متوجه بۇلووچى؛ بوريلووچى 2. ترجمه قىلووچى؛ تىلماج؛ ترجمان؛ مترجم؛ برگرداننده؛ يازوونينگ اۈزى يا تىلبنى تىغىير بېرووچى.

بونگە كۆرە، يوقارىدەگى اېسلنگن كتاب مثاليدە بونداق يازىلىشى كېرەك: "اۈگيرووچى: فلان ..."

دېمك، امكانى بارىچە شونداق توشونچه و موردلردە (اثرينگ تىلى يا يازووى تىغىير بېرىلگندە) شو سۇزدن فايده لنماق كېرەك.

نتىجه:

۱. "اۈگر" و اوندىن يسلگن: اۈزگرماق؛ اۈزگرت؛ اۈزگرتىش؛ اۈزگرتىر؛ اۈزگەرىش؛ اۈزگروو؛ اۈزگرمس؛ اۈزگرووچن؛ اۈزگرتيرووچى؛ ... سۇزلر كۇپراق كۆرە، نرسە، شىخىس و پىدەلر نينگ ماھىيت، كىفەيت، و زىعت و ماھويى توب تحول و تىغىيرىگە نسبتاً ايشلەتيلەدى؛ اۈرنكلر: افغانستان نينگ آغىر شرايطى ھىچم اۈزگرمەدى؛ كسل نينگ زىعتى اۈزگرماقدە؛ انقلاب، جامەنى اۈزگرتىب يوبارەدى؛ اۈن يىلدە شەر انچه اۈزگريدى؛ بالە اۈلغەيگن سرى، دنيا قرەشى ھم اۈزگرەدى؛ ...

۲. اۈگير و اوندىن يسلگن: اۈگيرماق؛ اۈگيرتىر؛ اۈگيرىش؛ اۈگيروو؛ اۈگيرمس؛ اۈگيرووچن؛ اۈگيرمە؛ اۈگيرووچى؛ ... سۇزلر كۇپراق شكلى و سىرتى(ظاھرى) تىغىير و تىبىلگە نسبتاً قوللەندى؛ اۈرنكلر: او، بىزلردن يوز اۈگيردى؛ موترنى اۈنگە اۈگير(بور)؛ كىرىلچەدە يازىلگن متن نى عربچە يازووكە اۈگيردىم؛ كتاب اۈگيرووچىسى تراغى دىر؛ اۈگيرمە(ترجمه قىلىنگن، برگردان بۇلگن) يىخسى چىقىدى؛ ...

قويىدە بىرتە مھم كومنت و جواينى نقل قىلىش فايدهلى بۇلسە كېرەك:

«جناب يارقين صاحبگە سلاملر،

جودە يىخسى فعللر موردە سوز اچىپ سىز، ليكن فعلينىگ اوزگر- اوزگرت- اوزگرتير

شكلكرى گرامرى جهتدن بير از معماگه اوخشب كوريندى. چونكه شو قاعده نى باشقه فعللر جمله-دن سيز اورته-گه قويگن اوگير فعلى گه تطبيق قيلماقچى بولسك اوگير-اوگيرت-اوگيرتير بوله-دى. حال بوكه اوزييك تيليده فعل نينگ آرتديرمه نسبتى فقط گينه تير ودير، گيز و غيز قوشيمچه لرى آرقه لى يسه له-دى خلاص.

اگرده اوزگرت موردى ده بيرار استئنا ياكه قاعده سيزليك بولسه بيز بيلمب ايكنمىز مى ديب اويله يمن. ساغ بولينگ. «Tashqin Bahaiy»
جواب:

«حرملى تاشقين جنابلرى وعليك، سيزگه هم صميمي سلامر!»
حضورينگيز و موضوع حقه فكر بيلديرگنينگيز اوچون تشكر.
كونده-لنگ قۇييلگن مسأله بۇيىچه قيسقه چه فكر بيلديريب، تئين سيز و باشقه اورتاقلرنينگ فكرينى كوته-ميز. چونكه بو موضوع بحث اوچون قۇييلگن و بحث گه قۇييلسه، دېمك انيق بير فكرگه يبتگونچه، يازووده-گى فكرلر سۇنگى و قطعي اېمس، البته.
سيز كونده-لنگ قۇييلگن مسأله بۇيىچه ايكي ايرى نظرنى اېشلس كېره-ك:

۱. مقاله متنيده هم اېسلنگنيدېك، "اوزگر" اؤتيمسيز فعل بۇليپ، گرامر قاعده-سيگه كۆره بير و ايكي درجه-لى اؤتيملى فعل يسه-ليشى ممكن:

اوزگر: تغيير ييگين؛ باشقه چه بول!
اوزگر + ت = اوزگرت (اوزينگ نرسه-نى تغيير بېر يا باشقه چه قيل)
اوزگرت + تير = اوزگرتتير (باشقه بير او ارقه-لى نرسه-نى تغيير بېر يا باشقه چه قيل)
اېندى مېنيمچه، تيل نينگ فونيتيك جهتدن سيليقله-شيش و آسانله-شيش تمايلىگه كۆره "اوزگرتتيرماق" آرتتيرمه شكليده زمان اؤتيشى بيلن بيرينچى "ت" تاووشى توشيريليب تلفظ قيلينمه-ى قۇييلگن: "اوزگرتتيرماق < اوزگرتيرماق"
شونده "اوزگرتتيرماق" اؤرنىگه "اوزگرتيرماق" شكلى قوللنه بېرگن. باشقه تاماندن، باره-باره شو قيسقرگن "اوزگرتيرماق" هر ايكله درجه-ده-گى توشونچه اؤرنيلرني اؤته-ى بېريپ، بوگونگه كېليپ، هم "اوزگرتماق" و هم "اوزگرتتيرماق" توشونچه-سى و وظيفه-سيني شو بيرته "اوزگرتيرماق" اېگلله-گن.

عكس حالده، بير كيشى نرسه-نى تغيير بېرسه "اوزگرتيرماق" و شو نرسه-نى باشقه بير او (اوچينچى شخص) ارقه-لى بجرسه ينه هم "اوزگرتيرماق" فعلى ايشله-تيلسه، تيل قاعده-سى و فعل ماهيتى و جريانبيگه تۇغرى كېلمس، بيزنينگچه. بو نرسه اوچون گرامرى دليل تاپيش كېره-ك.
اؤتيمسيز فعللردن تئين نېچيته اؤرنك:

- يات ← ياتقىز ← ياتقىزدىر

يىغله ← يىغلت ← يىغلتيير

۲. بو فكرگه كوره، باشدن اؤتيمسىز "اؤزگر" فعلى نىنگ اؤتيملى و آرتتيرمهسى اوچون بيزگه سببى نامعلوم بؤلگن يكه "اؤزگرتيرماق" سؤزى ايشله تىلگن. (بو نرسه گه گرامرى دليل كپره ك بؤلهدى، البته)

"اؤگير" فعلى گه كېلسك:

بو فعل اؤتيملى دىر. يعنى بير نرسه نى تىديل قىل. آرتتيرمهسى "اؤگيرتيرماق"، يعنى بير نرسه نى بىراو ارقه لى (ايكىنچى شخص) تىديل قىل. بونده "ت" قوشيمچهسى يىلن يىنگى فعل يىشگه اۈرىن و حاجت يۇق.

ينه اۈرنكلر:

اۈر ← اۈردىر

ياز ← يازدىر

بىراق، شو قاعده هم برچه اؤتيملى فعللرگه بىردېك ماس توشمه يدى؛ اۈرنك اوچون:

اۈقى (اؤتيملى): كتاب اۈقى

اۈقى + ت = اۈقىت (بىر درجه آرتتيرمه): باله مگه كتابنى اۈقىتدېم.

اۈقى + ت + تىر = اۈقىتتىر (ايكى درجه آرتتيرمه): كتابنى باله مگه اۈرتاغىم ارقه لى

اۈقىتتىردىم.

ساغ بۇلىنگ! M.h. Yarqin

«دە» : كېلىشىمى ۋە بېلىكى سى ھەتتە

اھىستەمە: بىر غەدە ھەرمەتلى اۇقۇۋچىلەر، "دە" بېلگىسى نىنگ جەملەلردە قوللەنىشى ۋە مەنەلەرى ھەقىقەدە سۇرەگىلەر. قۇيىدە شو ھەقدە قىسقىچە مەلۇماتنى اۇقىسىز. جەملەلردە "دە" جەدا فعال گرامر بېلگىلەردىن دىر. بو بېلگى، جەملەلردە قۇيىدەگى تورلى گرامر ۋەزىپەلەرنى بىجەردى:

۱. دە-كېلىشىم: اۋزبىك تىلىدە اۋرىن-پىت كېلىشىمى دېلەدى ۋە اتنى فەلگە باغلىدۇ. او، شو كېلىشىمدەگى اتدىن انگلەشلىگن نەرسەنىنگ اىش - ھەركەت يا باشقە بىر نەرسە اوچون بۇلگن اۋرىن، پىت اېكنىلگىنى يا اىش - ھەركەت نىنگ بىجىلىشىدە واسطە اېكنىلگىنى افادەلەيدۇ. اۋرىن-پىت كېلىشىمى ادبى تىلدە «دە» قۇشۇمچەسى بىلەن بېلگىلەندى؛ اۋرنەكلەر:

الف) اۋرىن:

قۇتىدە؛ دكاندە؛ چۈتتە؛ بېشىكە؛ ...

بو بىل باغدە ھەسەل مۇل!

"مەر، كۈزدە! (مقال)

بابرپادشاه اكرە شەھرىدە ۋەتات اېتتەب، كابلەدەفن اېتتەلگن.

اۋىدە كىم بار؟

ب) پىت:

تەنگدە؛ كوندوزدە؛ باشلىكە؛ قىرلىكە؛

سەت ۲ دە كېلەمەن.

كۈپرەك اىشى كېلگۈسى بىلدە توگرمىش!

توشدە مەھمان بار.

ج) اۋرىن- پىت (اىكلەسى):

نۋابى ھەجرى 906- يىلدە ھەراتدە ۋەتات اېتتەن.

يەكشەنبەدە، اۋىدە مەن.

ایشخانده، ساعت ۳ ده بۆله سیزمی؟

۲. ده- آندن فعل یسه یدی: قۇل + ده = قۇلده؛ قۇلدهماق؛ اوندەماق؛ ھیدەماق؛ ایندەماق.
خودی شو یوسینده ابریم فعللر "ده" اۇرنیگه "له" ارقه لی یسه لهدی: ھیدلهماق؛ پایلهماق؛ ییغلهماق؛
چارلهماق

حاضرگی اۇزبک ادبی تیلده، ابریم سۇزلردن تشقری، کۇپراق "له" بیلن یسلماقده. بیراق
اۇرنک اوچون: ھیدەماق، ایندەماق، اوندەماق کبی سۇزلر، "ده" بیلن یسلگن. بولر فونیتیک اۇزله لیکلری
سبب "له" بیلن یسلمه گن.

قۇلدهماق و قۇللهماق سۇزلر اېسه ایکیسى اشتراکیده یسلگن. بیراق ایکینچیسى کۇپراق
قۇللهماقده.

۳. ده- قۇشیمچه: فعلگه قۇشیلیب، فعل نینگ حاضرگی زمان جاری حالتینی بیلدیره دی؛
اۇرنکلر: کېلماقده، اۇقماقده، قورماقده، کولماقده، ...

۴. ده- شرط و گمان بېلگیسى: فارسچه "اگر" معادلی؛ اۇرنکلر:

کوچینگ بیتسه ده، یاردم قیل!

محنت قیلینگ ده، اونومینی کۇره سن!

وقتیم بۇلسه ده، قتنشه من.

(اگر "قۇلنگنده اېسه، اونى جمله نینگ باشیده یازسک، او فارسچه توس آله دی؛ اۇرنک: اگر
وقتیم بۇلسه، قتنشه من. شو اوچون، امکانی بار یچه "اگر" نى قوللشدن تییلینگ!)

۵. ده- باغلاوچى بېلگیسى: فارسچه "هم" معادلی؛ اۇرنکلر:

بیزلر باره میز، سیزلر ده بارینگ!

باله لرگه سیز ده یاردم قیلدینگیزمی؟

سۇراق نینگ ده اۇزهل یۇریغی بار!

۶. ده- باغلاوچى بېلگیسى: "و" معادلی؛ اۇرنکلر:

کتابنی آلدی ده کپتدی.

مینی کۇردی ده کولیمسیره ب قۇیدی!

اېشیکنی آچدی ده اېچکریگه کیردی.

۷. ده- تأکید و اصرار بېلگیسى: بیر ایش یا حرکتنی بجر یلیشیده تأکید یوسینده قۇللهماق؛

اۇرنکلر:

بۇل - دە!

يوگور - دە!

انيقراق سۆزلە - دە!

۸. دە - كۈنيكىش و تاييد بېلگىسى: اۈرنكلر:

مىلى دە، آلگىن!

هەدە، او ساتقين!

او كېلسە قۇى دە، كىرسىن!

۹. دە - بىر نرسەنى قۇيىب، ايكىنچى جملە فعلى بىلن باغلهيدى؛ اۈرنكلر:

اونى آلمەدیم دە، بونى آلدیم.

سىز قالىنگ دە، مین كېتەمن!

اۈزى كېلمىدى دە، اۈغلىنى بىيارىيدى.

۱۰. دە - تکرارلنگن سۆزلر ارەسىدە تآکید، کوچلتىرىش و اصرار صفتیدە قۇللنەدى؛ اۈرنكلر:

ایشنى قیلەدیگن پول دە پول!

او، ساتقين دە ساتقين!

او كۇپ گىپردى، اېزمەدە اېزمە!

۱۱. دە - بىر ایستککە قرشى بۇلگن فعلنى باغلاوچىسى؛ اۈرنكلر:

كېچىرىم تیلەسىن دە، كېین كېلسىن!

قرضىنى تولەسىن دە، ساره ینگىسى بېرىلەدى!

تیلمچى اچىقلسەدە، تۇرىبەسىگە ضرر! (مقال)

۱۲. دە - تکرارلنووچى فعللر ارەسىدە دوام حالتىنى بیلدیرهدى. چمەسى فارسچە "که" معادلى؛

اۈرنكلر:

كېتەسن دە، كېتەسن، كۇپ يورىيسن!

آغزىنى آچدى مى، سئەيدى دە سئەيدى!

اينجىغلىنى توتسە، يىغلهيدى دە يىغلهيدى!

۱۳. دە - قرشى توشونچەلى جملەلرنى بىر-بىرىگە باغلهيدى؛ اۈرنكلر:

كون بۇى ياتکن اېدى دە، اېندى پول آماقچى!

اۈراقده يۇق، مشاقده يۇق دە، خرمنده حاضر! (مقال)

پرهيز قىلمبى دە، تېز ساغلاماقچى!

۱۴. تېگيشلى، مربوط، بارهسى كى توشونجهنى بيلديرهدى؛ اؤرنكلر:

- او حقده سؤزلهمنگ!
- كتاب بارهده سؤزلنگ!
- ماجرا ارتباطيده نيمه بيله سيز؟

فايدهله نيلگن منبعلر:

1. Türkçe sözlük, haz.: Şükrü Haluk Akalın...- 11. Bak. - Ankara: Türk Dil kurumu, 2019. 575-bed.

۲. حاضرگى اؤزبېك تېلى- گرامر مارفولوگيه (صرف)، ذكراشه ايشانچ، تعليمى انتشارات مؤسسەسى، كابل: هجرى 1393-يىل، 248-249-بېتلر.

۳. فرهنگ اوزبېكى به فارسى، محمد حليم يارقين و دكتور شفيقه يارقين، جلد يكم، انتشارات "سخن"، ايران- تهران: 1386 سال هجرى خورشيدى، ص 199.

توتاق - توتاق - دوداق - دوداق

ھىدە

سەبەھىلى اۇقۇقچىلەر،

بو سۆز ھەقىدەگى قىزىقلىرى ھەتتە، ھەرمەتلى بەھرالدىن شارق جىناپلىرىنىڭ قىس بوک ھەھە سەھە قىسھە بىر كۆمەنتەن قۇيىدەگىچە باشلىدى:

M.h. Yarqin

«سەزگەدە سەبەھىنچىلەر يار بۇلىب، دوداقلرىزدىن كۆلىمىسىم ارىمەسىن!»

مەنەف آيدىن: «ارداقلى استاد دوداق مى توتاق؟»

M.h. Yarqin

«ئەنگەسكى تۈركچەدە توتاق بۇلگەن. كەين دوداق < دوداغ بۇلگەن. نۆپى، لىقى و بابىرلەر دوداق ايشلىتكىلەر. ھازىر ھەم شو. توتاق ايسە قوللىشىدىن چىققەن.»

بەھرالدىن شارق: «استاد مەھترم! دوداق < دوداغ، نەتوغرى، ھەلىق اىچىدە اوزگىرىب اىصطلاحى بولگەن سوز دىر و رىشوى لىھازەن قىسى بىر مەنەدە اىگە اىمەس، بولەمى، آقنىڭ كورىب تۈرىب قەدەش توغرىمى؟ ادبى شەكلى دە ايشلىتىسەك "توتاق" توغرى مەنە دە اىگەدىر، مۇندىن بۇيان تىلىمىز نى تۈزەتىش اۈچىن "توتاق" املاء دە ايشلەتەلسە توغرى كىلەدى، ادبىيات دە ايسە كىردىرىش كىرەك.»

ھ. يارقىن: «بەھرالدىن شارق جىناپلىرى سەلام!

ھەرنەسەگە قەئەى ىنگلىش، دېب ھەكم بەرماق ەلمى بۇرىق اېمەس.

تەللەر كېزەر آقىمى، تۈرمۈش شەرايطى و شو بىلەن بىرگە انسانلارنىڭ باقىمى، قىلمىشى و ھەتتە تاۋۇش و رۈھى اۈزگىرىشى انىق و واقەى بىر ھادەئە. "توتاق" جەدا اېسكى كېزەر فۇنىكتىك شەكلى بۇلسە، بوگون "دوداق" يا "دوداغ" بۇلگەننى ھىچ تەجەب يا ىنگلىش بىرى يۇق. تەللەر سەلىقەلە شەش، سەھەلەشەشەگە مەل دىر. ھەتتە "دوداق"ەن كېلىب چىققەن نى/تولە مەناسىدەگى "دودوك" ھەم شۇندىن

يسلگن.

بیر پیتلر: ابرسه دبیله دی. بوگون ابرسه؛ بیرلن، بوگون بیلن، ایله، له بؤلگن؛ بورونلر قاغون ابدی، بوگون قاوون دیمیز؛ اورخون کتیه لریده "بارسر" دیر، بوگون بیز "بارسه" دیمیز؛ ایزگو سوزی بورونلر ابدگو؛ ایاق سوزی اداق؛ قیان سوزی قای یان اېکن، حاضر قیان و قه یان دیمیز. قدیمده قاتین بؤلگن، حاضر خاتین یا قاغان، حاضر خاقان، قان سوزی حاضر خان دیر....

شونگه اؤخشش تورلی سوزلردن اؤنلر، یوزلب اؤرنک کلبتیریش ممکن ابدی.

شو قاعده بؤلمه گنده، بوگون جهان تورکلری هونلر تیلی یا ده کؤک تورکلر تیلیگه سؤزلر، یازیشلری کبرهک ابدی. حاضر، نې تیلیمیز، نې تلفظیمیز و نې ده یازوویمیز اورخون نیکي!!

تورموش اؤزگیشلری آقیمیده گاهی تیللر اصل سوزلرینی ده تشلب، یات سوزلرینی آیشلری ممکن. منه شو حاضر، لب معناسیده گی "ایرن" سوزی تشله نیب ارخه ئیک بؤلگن. حتی شو سیز ایتکن توتاق متروک بؤلیب، دوداق یا دوداغ شکللی قالگن. بو هم شعر یا بدیعی نئرده گینه قوللنده دی. ادبی و آغزه کی تیلده یات سوز "لب" کؤپراق قوللنماقده. کؤپلر اروپا تیللریده قتیق یا ماست سوزیگه معادل بار. بیراق برچه سی تورکچه "یوگورت" سوزینی ایشلته دیلر. کایاک یا قایق سوزی هم شونداق.

دېمک، تیللر اؤزیدن نسبی استقلالیتی بار. تحمیل قیلینگن سوزلرینی ولو که سوچه اؤزینیکی بؤلسه ده، قبول قیلیمس. فونیتیکی اؤزگرگن سوزلر هم شونداق.

حاضر: کتابینگیز؛ بارگن ابدی؛ بارر اېکن؛ ... کیبلر هم قیسقیریب: کتابیز؛ بارگندی؛ باررکن؛ ... بؤلماقده.

ادبی تیل قسماً آغزه کی تیل و شو بیلن بیرگه حاضرگی زمان تیلی و شرایطی بیلن اویغون حالده رواجلنده دی. تیل نسبی یؤسینده عالملر بویروقلریگه بؤی سؤنوب، قبول قیلنده، نې مطلق و تؤولیق.

"توتاق" حاضر مطلق ادبی تیلدن چیقکن. "دوداغ" بدیعی ادبی و ایریم لهجه لرده بار، تمام. اوندن تشقیری، اؤغوز تیللری (ت، ک، ...) تاووشلرینی (د، گ) ایتهدیلر. اؤزبک تیلی شکللندیشیده اؤغوز شیوه سی هم بارلیگی اوجون، ایریم سوزلرینی اولردبک ایتهدیمیز: شوبوگون، توناوگون، ... بو ینگیش اېمس.

ب. شارق: «استاد عزیز ایسنلر! منی گپیم فقط "دوداق" سوزی گه، بیرته جوابی بار، سیز سوزنی کوپ آیلنتیریب تاریخ گه قره ب چوزیب کیتیپ سیز. "ایرن" سوزچیک ایسه توغری چونکه اوزبیک تیلی بیر اینگ کینگ و بای تیلی دیر.

اما بعضی کلمه بار، طور مثال: ایرانیلر "تیمیر" دی تیمور، دیب یازگن، بیزلرینگ یازیشمیزده هم برچه لر "تیمور" دیب یازهمیز، ناتوغری کو، شونگه اوخشه گن یوزلجه سوز بار نا توغری املا مینن

يازلگن، سيزگه قتتى تېگمسين توزه تيش كيرك، بو بير كتته بحث دير فيس بوك ارقلى جواب گه ايرشميميز تلفنى ارقلى گپله شيميز كيرك، ساغ بولينگ.»

بو يېرده كومنتلرده گى بحثلر توگه يدى. اېندى مساله حقيده، قويده بير از آچىقلمه و مستند اۇرنكلر يازهميز:

توتماق: (دوتماق) گرفتن، قبضه كردن (كلاوزن)

بعداً تحول معنایى وسیعی یافته است....

توتاق: (قد: توتقاق) دسته، گیره، قبضه، ... هر چیزی که از آن گرفته می شود. مثل دسته خیش.... قبضه شمشیر، دستگیره در.....

كلمه دوداق: لب، نیز همان است كه در واقع ابزار گرفتن غذاست. (توتاق < دوداق)

(فرهنگ تركى نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار تبریز: ۱۳۷۹، صص ۳۰۶-۳۰۷)

كلاوزن بو سۇزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى اوشلەماق/گرفتن معناده گى توتماق(دوتماق)دن، دېب ايتكن بۇلسە دە، بىراق "اۇزبېك تىلى نىڭ اېتىمولوگىك لغتى" مولفى "دوداق" سۇزى كېلىپ چىقىشىنى شونداق ايضاحلە گن:

... "بو آت قديمگى توركى تىلدە گى معناسى انىقلمە گن "tʏ:t" فعلى نىڭ (تورک تىلى اېتىمولوگىك سۇزلىگى، اې.و. سوارتئين، ۳-جلد، مسكو: ۱۹۸۹-۱۹۷۴، ۲۵۱-بېت) "تكرار" معناسىنى افادە لاوچى "ا/ا" قۇشيمچەسى قۇشيلگن شكيلدن "ق" قۇشيمچەسى بىلن يسلگن؛ "ه" قۇشيمچەسى قۇشيلگندىن كېين "ۇ" اونلىسى چۇزىقلىك بېلگىسىنى يۇقاتكن؛ كېينچەلىك اونلىلر ارەليغيدە گى، شونىڭدېك سۇز باشلەنىشىدە گى "ت" اونداشلرى "د" اونداشلرىگە، اۇزبېك تىلىدە "ق" اونداشى آلدیدە گى "ا/ا" اونلىسى "آ" اونلىسىگە المشگن:

(تۇت- + ه = تۇتە- < توتە-) + ق = توتەق < تودەق < دودەق < دوداق

(اۇزبېك تىلى نىڭ اېتىمولوژىك لغتى، ش. رحمت الله يىف، ۹۴-بېت)

كلاسيك متنلرە عموماً دوداق/دوداغ شكللر ايشلەتيلگىنىنى كۆرەمىز. "توتاق" شكىلى كۇپ عصرلر بورون قوللشدىن چىقىپ، دېبرىلى اوچرەمەيدى. شو اوچون، نوایى و لطفيلر و حتى اولردن دە نېچە يوز يىل بورون هم، يازمە اۇرنكلر اوچرەمەيدى. دوداق/دوداغ قوللنگن نېچىتە اۇرنك:

دوداق/نوایى، بدایع اللغت:

قصد جان دور گر غرض كيميا سنگا مانع ديگيل

تیشلاما هر دم دوداقىنىڭ باغرىمنى قان ايلاما

دوداق/نوابی، بدایع اللغت:

ای دوداقینگ شربیتدا آب حیوان لذتی
لذتی بۇلغای نصیبیم بو بقا لعلینگ شربتی
(بدایع اللغت، طالع ایمانی، قۇلیازمه/کوی، ۱۱۰-بیت)
دوداغ/بابر/دېوان:

مېن دېماس مېن که دوداغینی اۇپای

گر ایلیک بېرسه ایاغینی اۇپای

دوداغ/نوابی/فواید الکبر:

دوداغ اوستیده انینگدېک که کۇرینگهی نقطه

خالی آستیده همول نوع کۇرینمیش دوداغی

هرچند شارق جنابلری یوقاری بحتده "دوداق/دوداغ"نی کېسکین ینگلیش بیلیب، قبول قیلمه ی رد ایتکن بۇلسه لرده، بیراق اۇزلری تالیف ایتکن "فرهنگ شارق" سۇزلیکده هر ایکله شکلینی بیرخیل تن آلگن. اولرنی تېنگ یا معناداش مستقل سۇزلر صفتیده قید اېتیب ایضاحله گن و اولردن یسلگن سۇزلر و عباره لرنی هم کېلتیرگن. "دوداق/دوداغ" ینگلیش بۇلگنیده، سۇزلیکده آلمسیکلری کېرک اېدی! قرهنگیز:

دوداق(توتاق)؛ دوداق تېگمس؛ دوداق قاچیرتماق (فرهنگ شارق، ص ۸۶۹)

توتاق(دوداق)؛ توتاق آسیلماق؛ توتاق مه توتاق؛ توتاقلشماق (فرهنگ شارق، ص ۶۰۲)

دېمک، "فرهنگ شارق"قه کۇره، اوزبېک ادبی تیلیده هم دوداق و هم توتاق بار اېمیش. بیراق "توتاق" شکلینی کوزه تیلگن نوابی، بابر،... کبی کلاسیک شاعرلر و یا هم چاغداش

شاعر و یازووچیلریمیز اثرلریده اوچرهمه دیک!

کاش، حرمتلی شارق جنابلری "توتاق" سۇزی ایشله تیلگن بیرارته گینه اۇرنکنی بیرار کلاسیک اثردن کېلتیریب، ادعالرینی مستند قیلسه لر اېدی. حتی، مبادا شونداق اۇرنک تاپیلگنده هم، حاضر "توتاق" شکلی قوللشدن چیقیب، ارخئیک بۇلگن بۇلسه، نې چاره؟!

دېمک، "توتاق" و اوندن اېسکیراغی "توتقاق" سۇزلری یوزلر بیل بورون قوللشدن چیقیب، اۇرنینی "دوداق/دوداغ"گه بۇشتکن. بو اېسه، تیلیمیزنینگ طبیعی و نورمال فونیتیک اۇزگیش قانونیتی و آقیمی دیر.

حرمتلی شارق "دوداغ" سۇزینینگ اېسکیمی بۇلمیش "توتاق"نی تۇغری و اصیل و اعتبارلی، دېب "دوداغ"نی ینگلیش اۇلهسه لره، اوندە بونینگ اېنگ اېسکیمی "توتاق" اېمس، "توتقاق" دیر. اوندە، او کیشی "توتاق" اېمس، "توتقاق"نی ایشله تیشلری کېرک!

نتيجه يا خلاصه:

- بو سۆزىنىڭ اېنگ قىدىمى شىكى "توتقاق" بۇلگن. كېزىلر اۋتىب، "ق" تاۋوشى توشىب "توتاق" بۇلگن. تېلىمىزده بونداق تشلەنىش اۋرنىكلىرى كۇپ:

قاچقاق ← قاچاق

اۋرقاق/ اۋرغاق ← اۋراق/ اۋراغ

توتقاق ← توتاق ← دوداق/دوداغ

دېمك، اېنگ اېسكى "توتقاق" سۆزىنىڭ فونىتىك اۋزگىرىش اقىمى و نهايت، بوگونىكى "دوداق/دوداغ" شىكى قوبىده گىچە:

توتقاق < توتاق < دوداق < دوداغ

اېسكى توركچەده، لب معناده ينه بىرته معناداش (سىنونيىم، مترادف) سۆز بار. او اېسە "ايرن/ايرين" / "irin" دىر. بىراق "ايرين" سۆزى حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلدىن دېبرىلى چىققن. بىز اونى كلاسىك مىتلرده گىنه كوزەته بىلەمىز. نېچىتە اۋرنىك:

ايرن=دوداغ/لب/نوايى:

بس كه سۇرغالى مەر سكوت آغزىمه ياپوشمىش

كه اول شكر بىلا ايرنىم بىرى بىرىگا ياپوشمىش

ايرن=دوداق، لب/نوايى:

صفحه حسونگده جانبخش ايرنىڭ اې سىمىن بدن

اۋخشاشور كىم اېلاگاي عيسى قوباش اىچرا وطن

(بدايع اللغت، طالع ايمانى، قۇلىيازمه/كوپى، ۵۷-بېت)

شكر ايرنىڭ سرى كۆز نېچە باقسون

اگر هيج بۇلمسه كۆز حقى يۇقمو؟"

تات و يات حصده

(Tot & Yot)

اېسلتمه: حرمتلى حاجى محمد اۈزبېك رحيم اوغلو اۈز صفحهلرېدن قويدىگى سۇراقنى سۇره گندىلر. اونگه كۈپلېب تېلداشلىرىمىز مراق كۇرسه تېب، هر كېم تورلى فكر و ايضاحلر كومنتلرېده يازگندىلر. موضوعگه اوشبو قلم هم علاقه توتېب، بىراز بېلگى يازگندىم. اۈشه بىلگىلر بىراز كېنگه يىتېرىلېب، سىز عزىز اۈقوۈچىلر بىلن شرىك قىلىلدى.

سۇراق:

"نېمه اوچون بىز اۈزبېكلرنى (تات) دېشده دىلر؟

نظر بېرىنگلر قىلدانلرېم؟"

كومنتده گى قېسقه جواب:

تات: اصل تور كچه سۇز دىر.

تات: غىرتورك، بېگانه، غرىبه

محمود كاشغرى "دېوان لغات التورك" اثرېده شو معناده كېلتىرگن. و قويدىگى مقاللرنى ده

اۈرنك يازگن:

"تانسىز تورك بۇلمس، باشسىز بورك"

"تاتى كۇزدن، تىكانى توبدن" [مقاللر، چاغداش اۈزبېك تېلىگه ماسلب يازىلدى-يارقېن]

كېپىلرې "تات" نېنگ معناسى و قوللش موردى هم كېنگه يدى:

- اسلامدن سۇنگ، تورك كافىلرېنى عموماً "تات" خطاب قىلردىلر؛ اۈرنك اوچون

غىر مسلمان اۈيغورلرېنى "تات" دېردىلر.

- كۇچمنچى و قىشلاقلىك توركلىر اېسه، شىرلىك توركلىرى "تات" دېردىلر.

- توركلىر برچه پارسلرېنى "تات" دېردىلر. "تات" اېسه تاجىك معناسېده اېشله تېلگن.

- كېپىلرې اۈيرىم توركى خلقلر هم، اۈزگه توركى خلقلرگه "تات" دېردىلر. اۈرنك اوچون:

توركمنلر، اۈزبېكلرېنى؛ شونىنگدېك، قزاقلر هم اۈزبېكلرېنى "تات" خطاب قىلردىلر. بو نرسه اونچه لىك

عمومىتى يۇق، البته.

- فارسچه ده گى عرب معنا سیده گى "تازی" سۆز هم شو اصل تور کچه سۆزدن دیر:
تات < تاد < تاذ < تاز < تازی

- شونینگدېک، شو "تازی" سۆزدن "تاجیک" سۆزى هم یسلگن:
تازی < تاجی < تاجیک.

تاجیک سۆزى نینگ تور کى سۆز اېکنینی داکتر محمد معین هم "فرهنگ فارسى" سۆزلیگیده قید اېتکن.

باشقه نظر:

تات + جیک = تاتجیک. کېین فارسچه ده "ت" تاووشى توشیریلیب "تاجیک" بؤلگن.

[ایکله "تاجیک" سۆزى نینگ ایلدیزی تور کچه "تات" سۆزى دیر.]

- تات + ار = تاتار شو سۆزدن یسلگن و معناسى تاتار قومى دیر.

- تات: بو سۆز نینگ باشقه ابرى معناسى (مزه، طعم) دیر. درواقع بیرینچى "تات" بیلن شکلداش سۆزلر دیر.

- تات (فعل): مزه سینى کور!

- تاتلى: مزه لى؛ یاقیملى (کؤچمه معنا)

(دېوان لغات التورک، محمود کاشغرى؛ فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادى؛ فرهنگ فارسى، دکتور محمد معین)

شو کومنت اُستیده قوییده گى سؤراقى "ایشانچ اجتماعى و فرهنگى انجمنى" سؤره گنلر:

«استاد، تات بیگانه بولسه یات اوزگه هم بیگانه»

جواب: «ایکیسی نینگ معناسى سیرتدن یقین و اوخشش بولسه ده، توب معنالى و قوللش

موردلرى فرقلی دیر:

تات: عموماً اُتیک نقطه نظر دن گینه قوللنه دى. بونده ملی و اوروغلى کبى اصل یوزدن اعتبار

بیریله دى.

یات: هر قنداق بیگانه گه (عایلوی، قیشلاق، شهر و اولکه گه کوره) اطلاق بوله دى. بونده، هم

اوروغ اصلیتی و هم اوندن تشقرى باقیم کوزده توتیلیشى ممکن.»

اېندی ایکله سۆز نینگ معنالىرىنى آیریم منبعلردن فایده لهنیب کېنگراق اچیقله یلیک:

"تات" سۆزى اوچره یدیگن اېنگ اېسكى تور کچه یازمه اثر، "اورخون تاش بیتیکلرى" دیر:

تات (tat): بیگانه، عجم، نفهم، تبعه، نوکر. (سه سنگیاد، تألیف دکتور حسین محمدزاده، نشر

اختر، تبریز: 1386، لغتنامه، ص 147)

کۆرینیشیجه، اؤرخون تاش بیتیکلریده "تات" سۆزی بیر نېچيته توشونجه‌نی افاده اېتکن.
 "دېوان لغات‌التورک" سۆزلیگیده بو حقدّه قوییده‌گی بیلگیلر کلبتیریلگن:
 «تت (tat): (در نزد ترکان) بُن واژه‌ای ترکی برای نامیدن هرکسی که [فقط] فارسی بلد باشد. تیغ کوز را تکانک تبرا...»
 (دېوان لغات‌التورک، محمود کاشغری، برگردان به فارسی: دکتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 408)

«تات تفغاچ: "تات" در این ترکیب، در معنای "فارس‌ها" و "تفغاچ" در معنای "ترکان" است. به نظر من، صحیح‌تر آن، همان است که گفتم. در سرزمین‌های نیز همین [که گفتم] معروف است. آنجا نیز، چنین است و هر دو پسندیده است.» (دېوان، ص 267)
 "سنگلاخ" سۆزلیگیده:

تات: به سه معنی آمده: اول، به معنی: مزه و لذت و طعم بود. دویم، فرقه‌ی تاجیک را گویند. چنان‌که در حیرة‌الابرار در "وصف عامل ظالم" گوید [نواهی]: شعر:
 چه‌داغی تخم آریاسینی آتی ییب
 اویدا تاووغلارنی سوروک تاتی ییب
 سیم، محرف داد به معنی: عدل باشد. و "داد گفتن" کنایه از فریادی که مظلومی در مقام دادخواهی و تظلم کند. چنان‌که در مقاله صدق در حیرة‌الابرار در "حکایت شیر و دراج" گوید، شعر:

قی‌چق‌قیریبان داد آرا اول مبتلا
 نېچه‌دېدی تات مېنی توتتی بلا

(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، مقدمه، مقابله و تصحیح: دکتور حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1394، ج 1، ص 777/pdf فارمت)

«تات: کلمه ترکی که به خارجیان ساکن مناطق تحت تصرف ترکان اطلاق می‌شده، جلال‌الدین مولوی هم در اشعار ترکی خود این نام را به ایرانیان اطلاق کرده [معین-اعلام] ... در ترکی آذری جمعیت غیرترک زبان مقیم آذربایجان و دیگر مناطق ترک نشین را گویند و اینکه مولوی تات را به ایرانیان اطلاق کرده تفسیر به رأی است:

اگر تات سان اگر روم سان، اگر ترک
 زبان بی‌زبانان را بیاموز "مولوی"

(فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشادی فرد، انتشارات باغ اندیشه، تهران: 1379، ص 85-86)

تاتیغ: طعم و لذت به صورت مزدوج تاتیغ تالیغ به کار می‌رود. (دبوان، ص 248)
 تات(فعل): مزه‌سینی کؤر!؛ بچش!
 تاتماق/تاتماغ: چشیدن...

تاتا-تاتا: چشان چشان. تاتای/تاتایین: بچشم و بچشد و بچشی و چشیده. ... شعر:
 ای نوایی شربت لعلی ابرور جانبخش لیک
 ضعف‌دین اولسام نې حدیم دېکلّمېن آنی تاتای
 (سنگلاخ، ج 2، ص 776)

"یات" سؤزیگه "دبوان لغات‌التورک" ده قوییده گی معنالر بهرلیگن:
 «یات: یات کیشی، یعنی: بیگانه و اجنبی.

یات: کهانت و ذکرگویی آیینی با سنگها برای خواستن باد و باران. «(دبوان، ص 506)
 یات: [1]. به معنی: بیگانه و اجنبی بود. الشاهد علیه، شعر:
 قاجیب عدمغه بار ای عقل و فهم و دانش و دین
 وطن باریدا بو یات اهل ارا نی بار منگا
 و آن را یاد هم گویند. و نیز [2]. امر از خواب کردن.

یاتاق/غ: خوبگاه را گویند. چنان که در "احوال مجنون بعد از فوت لیلی" گوید، شعر:
 قپلان گیبی سیکریدی یاتاغدین
 یا ایله که کؤک غزالی تاغدین

(سنگلاخ، ج 2، ص 1657)

یاتلاماق/غ: بیگانه و دور کردن (اؤشه اثر)
 یاتلیغ: سه معنی دارد: اول، به معنی: همخوابه و دختر باشد. چنان که در "وصف نوفل" گوید،
 شعر:

بیر یاتلیغی بار اېمیش پریوش
 باشتین ایاغی لطیف و دلکش

دوم، به معنی: بیگانگی بود. چنان که در "مکالمه مجنون با سگ لیلی" گوید، شعر:

أول دم یانا بخت بؤلسا همدم
 بؤلسانگ یانا اول اېشیک کا محرم
 یاتلیغ صفتی نی تۆیماغای سېن
 مېن خسته نی هم اونوتماغای سېن

(سنگلاخ، ج 2، ص 1658)

یات(صفت):

۱. بیگانه

۲. مربوط یا متعلق به کشور یا ملت دیگر: یات تیل(زبان بیگانه)

۳. مربوط یا متعلق به بیرون از گروه یا جمع مورد نظر: اولر یات بیلن خویشلیک قیلمه یدیلر
(آنها با بیگانه خویشی نمی کنند)

۴. ناآشنا یا فاقد ارتباط

۵. خودرو؛ وحشی: یات اوتلر(گیاههای بیگانه)

ییتی یات بیگانه: کاملاً بیگانه

(فرهنگ اوزبیکه به فارسی، محمد حلیم یارقین و دکتور شفیقه یارقین، انتشارات "سخن"،

تهران: 1386)

نتیجه: "یات" سۆزینی ایریم تورکمنلر و قزاقلر ایشلتکنلیکلری یوقاریدهگی "کۆچمنچی و قیشلاقلیک تورکلر اېسه، شهرلیک تورکلرنی "تات" دېر دېلر. " موضوعگه باغلیق بۆلیشی ممکن. یعنی بو سۆزنی قیشلاقلیک و کۆچمنچی تورکمنلر و قزاقلر، شهرلیک اوزبیکلرگه نسبتاً قوللسه لر کېره ک!

ياغمور مى يا ياغمور؟

اپسلتمه: حرمتلى تېسىم سما سۇرەبدىلر:

"استاد عزيز! ياغمير يا ياغمير نېگه؟ ياغين كوو. ياغين و قار.

ياغين ياغاتە. قار ياغ آتە، دېب بى بى لرى بيز ايتەدیلر."

قويیده شو مسأله حقيده قيسقچه آچيقلمهنى اوقىي سيز:

ياغمور و ياغمور:

بو سۇز اصليده "يغ < ياغ" فعليدن "مور" قۇشيمچهسى قۇشيليب يسلگن:

يغ + مور = يغمور < ياغمور

محمود كاشغرى "دېوان لغاتالتورک"ده بو سۇزنى "يَغْمَر" شكلده كېلتيرگن:

«يغمر **yag`mur** باران. در اين كلام نيز آمده است: نجاما اُبرَقْ كُذُبْ اُرسا يَغْمَرُقا يَرار.

يعنى: لباس، هر قدر هم كهنه باشد، باز هم در باران به درد مى خورد....»

(دېوان لغاتالتورک، برگردان دكتور حسين محمدزاده صديق، نشر اختر، تبريز: 1383،

ص 457-458)

كېين فونيتيك اوزگريشلىر بيلن يَغْمَر < يغمور < ياغمور < ياغمير بۇلگن.

شونينگدېك، كېين "ياغمور" سۇزیده هم "غ" و "م" تاووشلر اۇرينلرينى المشكن:

ياغمور < ياغمور < ياغمير

عليشېر نوایی اثرلری سۇزلرى نينگ شرح و ايضاحى اوچون تاليف ايتيلگن "سنگلاخ

سۇزليگيده ايكله شكلى ده كېلتيريلگن:

ياغمور (yagmur) به تركى رومى به معنى باران باشد. و (چغتائيه) [پسكى اۇزبېكچه-

يارقين:] ياغمور نامند.

(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، مقدمه و تصحیح دكتور محمدزاده صدیق، نشر اختر، ج2، تبریز: 1394، ص 1691/pdf فارمت)

يامغور (Yamağur) باران را نامند. چنان که گوید، شعر:

تیر باران غمینگ جسمیم نی قیلدی بیرگا پست،

وه که یامغور کثرتی بیقتی غمینگ ویرانی

(سنگلاخ، ج2، ص1711)

یاغیش (yağış) یعنی: بارش

یاغین (yağın) یعنی: باران. الشَّاهِدُ عَلَیْهِ، شعر:

اؤت غه یاغین گر بهرور تسکین و لیکن شوقیدا،

کۆز یاشیم نینگ یاغینی اؤتلوغ کۆنکولگا یاغ ابدی

(سنگلاخ، ج2، 1691-بیت)

طالع ایمانی هم "يامغور" شکلینی یازیب، نوایی دن بو گۆزهل بیتنی شاهد کلبتیرگن:

ییغلاسام کۆنگلومگا ایشیم آه و دردآلود اهرور

اوتقا کیم یامغور یا قارنینگ نشانی دود اهرور

(بدایع اللغت، طالع ایمانی، قۇلیازمه، ص165)

آذربایجان تورکجه سیده ده "يامغور" دپیلر. (سنگلاخ نینگ "به تورکی رومی" دېگن ایماسیگه

موافق دیر.)

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار تبریز: 1379، ص783)

حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلیده عموماً "يامغیر" شکلۍ ایشله تیله دی. بیراق تیلداش لری میز

یازوولریده ایکله شکلۍ کوزه تیله دی.

افغانستان اؤزبیکلری (أینیقسه سرپل شهری) تیلیده مېن کؤپراق "يامغیر" اېشیتکنمن. اېریم

منطقه لره "يامغیر" شکلۍ هم بؤلیشی ممکن.

«چه» قوشیمی و بېلگى سی حصیده

«چه» قوشیمچهسی حقیده «فرهنگ اوزبیکى به فارسى» سۆزلیک-نینگ ۲- جلدی، چ حرفی ده به تفصیل معلومات بېریلگن. او بیرده "چه" هم قوشیمچه و هم گرامر بېلگىسی صفتیده باغلاوچی، کولچنتیرووچی، تأکید، ... کبی وظیفه لرنی بجرگنی اوچون ایکى اىرى عنوانده ایضاح بېریلگن.

اوشه بیرده گى معلوماتنى کؤچیریب یازهمیز:

۱. چه (cha)

پس (۱) نشانه کوچک بودن {قوشچه = پرندەگک؛ گنجشگک، اؤغیلچه = پسرک} {۲} نشانه تحقیر {شاعرچه = شاعرک، پلوانچه = پهلوانک} {۳} نشانه مهر و دوستی {قیزچه = دخترک، قوزیچه = بره گک، چقه لاقچه = نوزادک} {۴} ابزار و شیء {کتابچه، بېلچه، درختچه (۵) از صفت اسم می سازد {کوکچه، قراچه، قیزیلچه} {۶} از اسم، اسم یا صفت می سازد {اؤزبیکچه = ازبکی، فارسچه = فارسی، کمانچه، باغچه، طاقچه} {۷} الف نشانه قید {مونچه = اینقدر، اونچه = آنقدر، انچه = زیاد، اوشنچه = همانقدر، شونچه = همین قدر} {ب} از صفت (در حالت جمع) قید می سازد {باتیرلرچه = دلیرانه، مردلرچه = مردانه وار، توبنلرچه = با زبونی} {ج} از اعداد بزرگ (در حالت جمع) قید می سازد {یوزلرچه = به تعداد صدها، مینگلرچه = به تعداد هزارها} {د} از روی تخمین، تخمیناً {یوزچه گه بیتر = به صد می رسد، ییگیرمه چه = تخمیناً 20 تا} {ه} به قدر، به اندازه {سیزچه = به اندازه شما، اونینگ پولیچه = به قدر پول او} {۸} مثل، مانند {بادامچه = مانند بادام، طومارچه = مانند طومار}

اؤزبیک + چه = اؤزبیکچه

عرب + چه = عربچه

اؤزبېكچه يا عربچه بو اؤزبېك تىلى قاعدهسى اساسيده يسلگن بۇلىب، اؤزبېكچه سۆز دىر. اوزبىكى يا عربى دېلگنده، او عربچه و فارسچه «ى» نسبت قوشيمچهسى بيلن يسلگن بولهدى. اونده، او اؤزبېكچه- فارسچه سۆز بۇلهدى.

شو اوچون، بيز اؤزبېكچه، فارسچه يا انگليسچه يازسك تۇغرى و اۋرىنلى دىر. (هرچند پروفيسور داکتر حسين محمدزاده صديق نينگ فكريچه "ى" نسبت قوشيمچهسى اېسكى فارسچهده يۇق و تور كچهدن عربچه و فارسچهده اۋرلشتيريلگن دىر)
 "چه" قوشيمچه اېمس، گرامرى بېلگى يا افېكس (فارسچهده حرف دېلهدى) صفتيده

۲. چه (cha)

ح. (۱) نشانه فاصله زمايى يا مكاني با هدف يا مقصد {اېرته گه چه = تا فردا، تاشكېنت گه چه = تا تاشكند} (۲) حرف شرط {ياردم بېرمه گونينگ چه ايش بيتمه ي دي = تا كمك نكني كار تمام نمي شود} (۳) همزمان با رويدادي {تور كيله من دېگونچه، بيقيلدي = تا خواست برخيزد، افتاد} (۴) آن قدر؛ هر قدر {قيله آلگينينگچه يخشيليك قيل = هر قدر كه مي تواني خوبي كن، امكان باريچه = تا كه امكان دارد} (۵) نشانه رأى و فكر {سيزنينگچه = به نظر شما، اونينگچه = به فكر او، مېنينگچه = به نظر من} (۶) نشانه ترجيح {ياتيب اۋلگونچه، آتیب اۋل (ضر) = مردن در جنگ بهتر از مردن در بستر است}

چه سيگه (بو يېرده "چه" يلغوز اۋزىگينه اېمس، "سيگه" بيرگه يخليت قوشيمچه بۇلىب ايشله يدى:

پس. از اسم و صفت قيد مي سازد: به شيوه يا طرز، به مانند {ينگي} ~ به طرز تازه، قهرمان ~ به مانند قهرمان {اؤزبېكچه سيگه اۋيينهدى = اوزبىكانه يا به طرز اوزبىكى رقصيد}

پشتو تىلده گى كوت سۆزى حقيده

ابسلتمه: بورونلر "تو- اونوت بۇلگن قۇشيمچه" عنوانلى مقاله شو صفحه دن ترقه تىلگن ابدى. موضوعگه كۆپ تىلداشلىرىمىز قىزىقىمىز، فكر بىلدىرگن ابدىلر همده باشقه سۇراقلر هم بهرگن ابدىلر. جمله دن حرمتلى حيات تاغه جنابلرى پشتو تىلده گى "كوت" سۆزىنى سۇره ب، او حقدە معلومات ايستەگن ابدىلر. قويدە گى مطلب او كىشىگه يىتىلگن جواب دير. (يارقین)

"كوت" سۆزى حقيده:

كۆپل سۆزلىكلر، جمله دن دهخدا، معين، برهان قاطع، آنندراج و ... لردە "كوت" سۆزىگه تورلى معنالر بهرىلگن. شولرگه كۆره، بو سۆزگه هندچه، فارسچه و توركچه ايلديز بهرىلگن. قويدە شولرنى تېكشىرىپ چىقه مىز:

كوت: (هندى، ا.) قلعه (بيرونى، تحقيق ماللهند ائريده هم شو معناده كهلتيرگن) هندچه ده قۇرغان (قلعه) نى ايتە دىلر. (دهخدا، برهان قاطع، آنندراج و ...)

كوت. (ا.) سنت حسابىگه كۆره محصول بۇلىشىده اساس سىلگن بېشدىن بير اولوش (سهم)

كوت: آدم نىنگ كفل و سۇرنى

كوت: عاميانه معناسى بير نرسه نىنگ تۇپلمى، توده سى يا بىغمه سى. ائنيقسه عوام تىليده كۆپ ايشله تىله دى؛ اۇرنكلر: پياز لر كوت قىلىپ قۇيىلگن؛ پاليز لاش قىلىنىپ، قاوون-تربوزلر كوت قىلىنگن؛ ...

سپرتدن قۇپال بير اۇرنك خلق تىليده گى زرجومه/زردك ابكه ديگنلرگه هزل (كېچىرىم سۇره ب، البته): "زرجومه اورسنگ، منه كوت!" (يعنى: زردجومه بېماقچى بۇلسنگ، منه توده قىلىپ قۇيىلگن!) بو بېرده:

كوت: توده، اومه، تۇپل اوستمه - اوست قۇيىلگن.

اورماق: اصل معناسیدن تشقري، كؤچمه معناسى يېماق؛ نوش جان قيلماق؛ صرف قيلماق
(كؤپراق يېمكلر اوچون)

پلو اورماق: پلو يېماق

بو توشونچه درى تيلده هم بار؛ پلو زدېم: پلو خوردېم.

پشتو تيلده قوشيمچه صفتيده قوللنيليب، ات يا صفتلرگه قوشيليب جاى اتلرېنى يسه يديگن
"كوت" سؤزى، هندچه دن عاريت آلينب اؤزلاشتيريلگن. بوگونكى پشتونكوت، پكتياكوت، زلمى كوت و
باشقه كؤپل كؤتلى جاى اتلرى انه شو سيري به گه كيره دى.

اېندى يوقا ريدى گى اؤرنكلرگه بو معنالرنى بېرىش ممكن: پشتونكوت (پشتونلر توده سى يا
پشتونلر قورغانى)؛ پكتيا كوت (پكتيا قورغانى)؛ زلمى كوت (زلمى قورغانى).

بوندىن تشقري، بو سؤزنى قوشيمچه اېمس، مستقل معنالى سؤز صفتيده باشقه سؤزلر بيلن
بيريكتيريب، ينگى بيريكمه سؤزلر يېشى اؤرنكلر ده بار.

"سنگلاخ" سؤزليگى "كوتوال" سؤزى كېلتيريلگن اېنگ قديمگى تور كچه / اؤزبېكچه سؤزليگ
دېر. بونگه كؤره، نو ايبى هم بو سؤزنى قوللگن. "سنگلاخ" ده قوييده گى معلوماتلر بار:

كوتال (به فتح تاى به الف كشيده و ضم واو) قلعه بان را گویند و آن را كوتالو نیز نامند.
چنان كه در "حرف تاى مضمومه" مذکور خواهد شد.

(سنگلاخ، ميرزا مهدي خان استرآبادى، جلد دوم، مقدمه، مقابله و تصحيح دكتور حسين
محمدزاده صديق، نشر اختر، تبريز- ايران: 1394، ص 1515 / پى دى اف)

باز هم در "سنگلاخ" مى خوانيم:

كوتال: مركب است از "كوت" كه (به لغت هندی) به معنى: قلعه است؛ و لفظ "ول" كه (به
لغت تركى) در اواخر الفاظ، افاده معنى فاعليت مى كند. و معنى تركيبي آن "قلعه بان" است. مثل:

قراول كه به معنى "ديده بان" باشد.

كوتوال: مركب است از "كوت" به معنى قلعه" و لفظ "وال" كه به معنى "بان" است در فارسى؛
و معنى تركيبي آن "قلعه بان" باشد. چنان كه نخچيروال به معنى "نخچيربان" بود. (سنگلاخ، جلد2،

ص 1531)

شونگه كؤره:

كوت + وال = كوتوال = قورغان ساقچيسى؛ قورغان قوماندانى؛ دژبان

كوت + وال + ى = كوتوالى: قلعه يا هرير قوروقچى اداره، دفتر، قرارگاه.

عوام تيليده گى "كوته" سؤزى هم انه شو هندچه "كوت" سؤزىگه (قلعه، قورغان = كؤچمه
معناده "جاى و اتاق") معنا سیده "ه" قوشيمچه سى قوشيليب، حاصل بؤلگن (كوت + ه = كوته).

کۆته قلفی: (عباره) یکه قماقده سقلش؛ مجرد سلولده سقلش
کۆته آلماق: هوتل یا کروانسراده اتاق کرایه آلماق
"کۆته" نینگ یسه لیشی، خودی دری تیلده "خان = اوی، جای" سۆزیدن "ه" قۇشیمچه سی
قۇشیلیب، "خانه" سۆزی یسلگندېک:
خان + ه = خانه
شونگه کۆره، کابل شهری نینگ کون باتیریدهگی مشهور "کۆته سنگی = تاشدن یسلگن
اوی، خانه سنگی" معنادهدیر.
بو قاعده، هم فارسچه و اۆزبېکچهده اوچره یدی. "خانه" فارسچه بۇلسه، اۆزبېکچهده هم
اۆرنک بار:

اوی + ه = اویه، لانه (أیریم حیوانلر، اینیقه قوشلرنینگ یشش اینی).
مقال: "قوش اویه سیده کۆرگنی قیلهدی".
بو حقده "کۆتی" دېگن ینه بیر شکلی بار:
"کۆتی" سۆزی نېچه اوی (خانه < اتاق) دن عبارت بیر بنا، قوریلمه، انگلیسیچه بلاک
معناسیدهدیر. بو هم اوشه هندچه "کۆت" سۆزیهگه "سی" قۇشیمچه سی قۇشیلیب، یسلگن:
کۆت + سی = کۆتی؛ عمارت؛ ساختمان، تعمیر.
کابلده جمهوری ارگ ایچیدهگی مشهور "کۆتی باغچه" حاضر هم بار.
قاله بېرسه، کابلده "آرتن/آرتل (بو هم انگلیس قورووچیسى آتی) کۆپروگی نینگ شمال شرقی
بۇشلیغیده بورونلر اروپا استیلیده قوریلگن بیر عمارتچه بار ابدی. اونی "کۆتی لندنی < لندنجه کۆتی"
دېیر اېکنلر. بو تعمیر ۳ قبتلی بۇلیب، غالباً انگلیس معماری ارقه لی اوروپاچه یۇسینده قوریلگن اېکن.
افغانستان ملی رادیوسی اۆزی نینگ ایلک نشراتینی شو بنان ترقنگن اېکن. کبین پل باغ
عمومی دهگی، حاضر اطلاعات و فرهنگ وزیرلیگی نینگ یاشلر معینیتی جابلشگن بنا رادیو ادارهسی
بۇلگن. ("کۆتی لندنی" حقیده پروفیسور شرعی جوزجانی نینگ آغزه کی معلوماتلری)
تعمیر ییزگه بېللی بۇلمهگن سببلرگه کۆره ظاهرشاه زمانیده بوزیب یوق قیلینهدی!
بو سۆزلرنینگ برچهسی هندوستاندن کبلگن، البته.

معلوماتلی کومنتلر:

Peer MOhammad Turani

«مهربان استاد سلام لریمنی قبول قیله سیز دیب امیدگه من. پاکستان لاهور ایالتیده بیر منطقه نینگ اتی کوت لک پت دیر، اونینگ معنی سینی سوراغلب کورسم، توده معنی سینی بیریکن.»

Habib Per

«کوت سوزی فرانسوزچهده هم استفاده بولگن»

M.h. Yarqin

«تشکر، لیکن نیمه معنالرده؟ یازسنگیز ممنون قیله سیز.»

Habib Per

«یارقین صاحب حضرتلری سلام، فرانسوزچهده کوت کلمه سی اسملر بیلن هم قوشیلگن:

کوت حضرت لوک و یا هم کوت حضرت لورانس»

M.h. Yarqin

«قیزیق معلومات ایکن. ایندی کوت سوزی ات لرگه قوشیلیب اینیلسه بو بیر لقب می یا حرمت می. مثلی که بیز آقای فلانی یا حضرت فلانی و یا جناب فلانی دیمیز.»

Habib Per

«یوق یوق، عیناً پشتونکوت و یا هم پکتیاکوت شکلیده»

M.h. Yarqin

«رحمت، جدا قیزیق ایکن!»

Noorullah Altay

«کۆت» حقیده عجایب معلومات بېریسیز، یارقین صاحب. ایندی بیرته سوال. بو «کۆت»نی سیزنینگچه نیمه قیلیش کیرک؟ اوزبیک تیلیگه کیریتیهیلیک می، یاکه...»

M.h. Yarqin

«هههههه! قیزیق سۇراق سۇرهب سیز استاد! "کۆت" سۇزی و مقاله سی کۇپلرنی قیزیقتیریب قالدی!! مقاله ده هم اېسلنگنیدېک، بو سۇز اۇزبیکگه اۇزهل معنالی یوزدن تورکچه/اۇزبېکچه، فارسچه، پشتو و هندچهده قۇللنماقده. اۇزبېکچهگه کېلسک:

– کۆت: انسانلر بدنې نینگ بیولوژیک قسمی! همده اُیریم اوسیملیکلرنینگ توبی(بیاز کۆتی). بو تیلیمیزده اېسکیدن بۇلگن و حاضر هم قۇللنه نیب تورگن.

– اتاقلی و اوزهل آتلر: کۆتی باغچه؛ کۆته سنگی؛ پشتونکۆت؛ پکتیا کۆت؛... بولر پشتو، دری و بیزنینگ تیلیمیزده کپزی کپلیب بيملال ایشله تيله بیره دی.

– "کۆته" اوچون چیرایلی تورکچه/ اؤزبکچه "اؤتاق" سۆزی بار.

– آغره کی تیلده گی (تۆپلم، تۆده، ییغمه، ...) معنالرده گی "کۆت" گه کپلسک، بو هم حاضره کپنگ قۇللنماقده. اپندی بو "کۆت"نی ادبی تیلیمیزگه کیریتیش و اوندن فایده له نیش مسأله سی سیز تیلچی استادلرگه حواله. بیزلر، تیل متخصصلری جمله دن سیزنینگ جوابینگیزی بو حقه ده کۆته میزا!

Noorullah Altay

«ینه بیرته سوال: سیز "خانه" سۆزینی "خان" سۆزیگه "ه" قۇشیمچه سی قۇشیلشیدن یسلگن دپسیز. اونده ی بۇلسه، بو سۆز اؤزبکچه بۇلیشی کپره ک-ده.»

M.h. Yارقin

«حضورینگیز اوچون تشکر استاد آلتای جنابلری! بو سۆز تورکچه "خان" سۆزیدن آیری دیر. او "خان و مان/ خانمان" شکلیده قوللنهدیگن (اوی-جای) و باشقه کۆپلپ معناده گی فارسچه سۆز دیر. ده خدا، معین، عمید و باشقه کۆپلپ فارسچه سۆزلیکلرده بو "خان" سۆزی فارسچه و پهلوی دپیلگن:

۱. خانه، سرا، منزل

۲. کاروانسرا

۳. مرحله، منزلگاه

"تاریخ بخارا" درباره آل کشکنه چینن می نویسد: محمد بن جعفر النرشخی اندر کتاب آورده است که قتیبه بن مسلم به بخارا درآمد و بخارا را بگرفت، اهل بخارا را فرمود تا یک نیمه از خان ها و ضیاع خویش عرب را دادند.
خان (ترکی):

۱. امیر، میر، فؤدال، رئیس، ایلیک

۲. لقب احترام آمیز، رئیس ایل

غیاث اللغات و آندراج سۆزلیکلری فارسچه "خان" سۆزینی "خانه" نینگ مخففی هم دپگنلر. و "مان"نی افسه رخت معنی قیلگنلر.»

Motalleb Qaytmas

«ارداقلی استاد سیزگه باشلب ساعتلر یوله یمن، قولینگیز آغریمه سون اوشبو توغریده آچیقلیق تشله گنینگیز اوچون.»

شو خانه سوزی مینیمچه قون سوزیدن کیلیب چیقیشی یقینراق توره‌دی. بو اوچون قون نینگ عامیانه سیده [ايسکی تورکچه و اوزبکچه ده "ه" تاووشی اصلیده "ا" تاووشی و بیلگیسی بیلن یوریتیلگن-یارقین] قان ديب ایتهدیلر. قوش قانا(قونا) ديمک مهمان خانه، اوتون خانانا(خانه)، سامان قانا(خانه) سامان قونتانکن يا سامان سالاتکنان بیر، آش خانانا، قونالعا(قونالغه) قوناق(قانا)؛ (ق) حرفی چاق اوتیشی بیلن (خ) حرفیگه و (الف) حرفی ايسه (ه) حرفیگه اوزگه ريب کیتکن. شونگه اوقشه‌ش آنچه لر سوزیمیز بار. آتا؛ آنه، آنا، آنه، قانا، خانانا، خانه.. یاقشی(یخشی)؛ اوقشاش(اوخشش) اویقو (اویخی). قونا- قانا- خانانا- خانه بولوب فارشچه تیلده کیریب اوتکن، شونگه اوقشه‌ش اینه شو گل سوزی می تورکچه تیل دن فارسچه تیل ده اوتکن. گول/کول، -کولماق/گولماق(خنده کردن) سوزی دن ترقه لیب چیققن بیر سوز، اوشبو سوزینی فارسچه قالب ده سالماق اوچون گل قیلیب قویگنلر. اورنک: چیچک گولله‌دی/چیچک کولله‌دی.»

M.h. Yارقin

«حضورینگیز اوچون تشکر حرمتلی قیتمس جنابلری. "خانه" حقیده قیزیقرلی فکرلر یازیب سیز. تیل شناسلیک نقطه نظر دن تحلیلز بوتونله‌ی اوریئلی دیر و قوشیله من. هرچند فارسچه منبعلر "خانه و خان" سوزلرینی فارسچه و پهلوی دېگن بؤلسه‌لرده، "خانه" سوزی "قون ← قونماق" سوزیدن کیلیب چیقیشی منطقی دلیلگه تیه‌نگن. "خانه" سوزی فارسی تیلیگه تورکچه کیرگنی همده اونینگ ایلدیزی سیز هم ایما قیلگنیزدېک (قونا ← قونماق) دن اېکنینی پرویز شاهمرسی زارع هم سوزلیگیده قید اېتگن. سیزدن ینه بیر چیرایی عملی فکرینگیزنی بیز بیلن شریک قیلگنیز اوچون تشکر قیلله‌من. قوییده اېسلنگن سوزلیکده معلوماتی کؤچیریب یازه میز: خانه- قونا (Qona)[قونماق: فرود آمدن. جای گرفتن] (فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان های فارسی و دری، پرویز زارع شاهمرسی، نشر تکدرخت، تهران: 1391، ص 55)

منقورت بیریکه سی حقیده

اېسلامه: حرمتلی استاد دكتور شرعی جوزجانی التفات کورسه تیب (قول، ملی کیملیگی نی اونوتگن کیمسه معناده گی "منقورت" سؤزی) نینگ گرامری یسه لیشی همده ایلدیزی حقیده ایزلشنی التماس قیلگن اېدیله. موضوع حقیده گی تیارلنگن قیسقه معلوماتنی سیز سهویملی اوقووجیلر بیلن ده شریک قیلیشنی اېپ کوردیک. (یارقین)

"فرهنگ اوزبیککی به فارسی" ده "منقورت" سؤزی شونداق ایضاح بېریلگن:
منقورت: (صفت) ۱. ویژگی آنکه پدر و مادر، هویت و ارزشهای ملی خود را فراموش کرده باشد. ۲. برده؛ [غلام]

منقورتلیک: (اسم) ۱. وضع یا کیفیت برده بودن یا بیگانه از ارزش ها و هویت ملی بودن.
(فرهنگ اوزبیککی به فارسی، حلیم یارقین و دكتور شفیه یارقین، انتشارات "سخن"، تهران: ۱۳۸۶، جلد اول، ص ۴۸۴)

تورکچه سؤزلوک (TÜRKÇE SÖZLÜK) ده بو سؤز قوییده گی ایضاحلر بار:
منقورت: (mankurt) (ص) اولوسل کیملیکتین اوزاکلشن، ایچینده بؤلوندوغو تۋپلومه یابانجیلشن (1622- بیت)

منقورتلشمه (آد): منقورتلشمک دورومو
منقورتلشمک: (mankurtlaşmak) اولوسل کیملیکتین اوزاکلشمک، ایچینده بؤلوندوغو تۋپلومه یابانجیلشمک

منقورتلوک: منقورت اولمه درومو
TÜRKÇE SÖZLÜK/ haz.: Şükrü Haluk Akahn ... [ve başk.]. -11. bsk. (tıpkı basım)- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019, 1622-bed
کورت (kurt) سؤزی هم شو سؤزلیکده بؤری معناسیگه بېریلگن. (تورکچه سؤزلوک، 1533- بیت)

بو بیریکمه سوز اېسكى سوزلیکلرده اوچرهمه یدی. بیراق بو بیریکمهننگ هر بیر مستقل معنالی سوزی (من و قورت) اېسكى سوزلیکلرده بار. بو سوزنننگ معناسیگه تېسکری سوز حقیده قوییدهگی معلومات بار:

بایقورت (باى = بگ + قورت) که لقب احترام آمیزی است برای گرگ.
 (فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379، ص 625)
 بیزنننگ فکریمیزچه:

"بایقورت" بیریکمه سی نینگ یسه لیشیگه کوره، "منقورت" بیریکمه سی هم قوییده گیچه یسلگن بولسه کپرهک:

منقورت: مان /من /مون + قورت = مانقورت < منقورت < منقورت
 محمود کاشغری نینگ "دېوان لغات التورک" اثریده بو بیریکمه نینگ بیرینچی بولیمی "مون" شکلیده کپلگن:

مون: بیماری، عیب (دېوان، ص 499)

ایکینچی بولیمی "قورت" اېسه شونداق ایضاحلنگن:

قورت: جانوری از تیره کرم ها. اوغوزان به گرگ قورت گویند.

(دېوان لغات التورک، محمود کاشغری، برگردان و مقدمه دکتر حسین محمد زاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383، ص 221)

اؤزبیک و عموما شرقی تورکچه تیللر و لهجه لریده "بوری" دېله دېگن حیوان، کاشغری نینگ تاکیدلشیچه اوغوزلر تیلیده "قورت" دېپلرکن. تورلی اوغوز لهجه لرده اېسه بو سوزنننگ فونیتیک شکلری:

قورت < قورد < کورت < کورد

"سنگلاخ" سوزلیگیده "قورت" کپلگن. (سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، تصحیح و مقدمه دکتر حسین محمد زاده صدیق، جلد 2، ص 144/پی دی اف)

(اېسلنگ تورکچه مشهور سریالنئی: قوردلر وادیسى / بۇریلر وادیسى / وادی گرگها)

"فرهنگ ترکی نوین" ده "مان /من" سوزی حقیده قوییده گی معلوماتلر بېریلگن:

مان: (من) جرم، گناه، خطا، عیب. ایشله مک مان دگیل: کار عار(خطا) نیست.

بون /مون (ترکی قدیم) مرض، عیب و نقصان (کلاوزن) من /مان نگا: بونالماق [غربی

تورکچه ده "م" تاووشی "ب" تاووشیگه المشیشی معمول دیر: مینگ < بینگ: مېن < بېن؛ ...

[یارقین]

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379، ص 732)

قورت را در هردو معنی (کرم- گرگ) یکی میدانند که در اصل به مفهوم جنبنده ناخوش آیند (به نظر من بسیار خورنده، حیوانی که دایم به دنبال طعمه است و سیر نمی‌شود...) (جرارد کلاوزن) می‌باشد.

وجود "کورت" [< قورت] در اسامی آلمانی (مثل کورت والد هایم دبیر کل اسبق سازمان ملل) نشان نفوذ این کلمه در زبان های اروپایی است... (فرهنگ ترکی نوین، ص 625) بو یوزدن، "منقورت" سؤزی خطاکار بؤری؛ مجرم بؤری؛ عیبلی بؤری معنا بیره‌دی. زمان اوتیشی بیلن "منقورت" سؤزی نینگ معناسی کبنگه‌یب، بیر آز اؤزگه‌ریب عیبلی، مجرم و خطاکاردن کبلیب چیقیب، ینگ: هویتسیز؛ ملی قدریت و اعتبارینی اونوتگن توشونچه‌گه ایلنگن بؤلیشی ممکن.

حاضرگی اؤزبک ادبی تیلیده "منقورت" سؤزی، ابل-یورتی و عموماً ملی قدریتلریگه خیانت قیلیب، یاوولر خدمتیده بؤلگن ساتقین کیمسه‌لرگه نسبتاً قوللنده‌دی.

«ييتماق» و «يازماق» سۆزلىرى ھقيدە

فارسچە (نوشتن) سۆزىگە معادل اۋزبېك ادبى تىلىدە ايكي معناداش (مترادف) سۆز "يازماق" و "ييتماق" بار.

ايرىم تىلداشلىرىمىز نېگە دىر وقت-وقتى بىلن مجازى صفحەلردە "ييتماق" تۇغرى و "يازماق" سۆزىنى يىنگلىش، دېب اونىنگ (ھموار قىلماق) يا فارسچە (گستردن) معناسىگە گىنە تاكىد قىلە دىلر! ھرچند اۋز بېرى و كېزىدە كومنتلردە كېرەكلى جواب يازىلغن بۇلسە-دە، بىراق قرشلىك يا ھم توشونماوچلىك ھمان دوام اېتماقدە. مسألەنى علمى و معتبر منبعلر اساسىدە بىراز چوقورراق تېكشىرىش و اچىقلىش و حرمتلى اۋقووچىلر بىلن ھم شرىك قىلىش اېپ كۆرىلدى.

بو ايكي سۆز، اۋزبېك و باشقە توركى تىللردە جدا اېسكى تارىخ و قوللىشگە اېگە دىر. بو سۆزلر، حاضردن باشلپ نوايى و لطفىلر زمانىگچە قالەبېرسە، اوندن اۋتېب، بوندن چمەسى مىنىگ بىل بورون يازىلغن محمود كاشغرى نىنىگ "دېوان لغات التورك" لغتنامەسىدە ھم بىرگە ايشلە تىلغن. جملەن نوايى اثرلىدە گى سۆزلرنى اىضاحلىش اوچون تاليف اېتىلغن مىرزا مەھدى خان نىنىگ "سنگلاخ" سۆزلىگىدە "يازماق" و "ييتماق" سۆزلىرى نىنىگ دېبرىلى (30)دن ارتىق گراممى شكىلى معنا و شرحلەنىپ، نوايى و باشقە شاعىرلردن شعرى اۋرنكلر ھم كېلتىرىلغن.

دېمك، نوايى و زمانداشلىرى "يازماق" و "ييتماق" سۆزلىرى و باشقە گرامم شكىللىرىنى كۆپ قوللەنگىلر. دعوا "يازماق" قە قرشى بۇلگىلىگى اوچون، اۋرنكلر شو سۆز ھقيدە گىنە كېلتىرىلەدى. "سنگلاخ"دن اۋرنكلر:

- يازماق: چھار معنى دارد: اول، نوشتن. چنان كه گويد، شعر:

«كۆرونور گل كىبى عارضدا مشكىن خط بسى دلکش

ورق گر خوب اېماستور خوب يازماق ممكن اېرماس خط»

دويم، خطا كردن. سېم، گشودن و چھارم، شروع كردن. (سنگلاخ، مقدمه، مقابله و تصحيح

داكتر حسين محمدزاده صديق، جلد دوم، نشر اختر، تبريز: 1394، ص 1673/پى دى اف)

- يازمادى: نوشت. شعر:

«كلک قدرت سبز خطلار عشقى دین
ۈزگا ایش آلیمغه گویا یازمادی»

(اۋشە، ص 1674)

- یازار، یازادور: می نویسد. شعر:

«یازار قلم گییی وادی هجر ارا قلمیم
سونکاک تورور که آیینگ جوفیدا قورویتور مخ»

(اۋشە، ص 1674)

- یازغوجی: نویسنده. شعر:

«لوح دا هر نقش که بؤلیمیش رقم
یازغوجی بیر بیر قلم اؤلیمیش قلم»

(اۋشە، ص 1675)

- یازیلغان: نوشته شده. شعر:

«أول سواد خط مودور یا سبزه جنت مودور
یا قویاش اوزره یازیلغان آیت رحمت مودور»

(اۋشە، ص 1676)

"بیتماق" سۆزیگه هم تۆرتته معنا بېریلگن: 1. رویدن گیاه و سبزه 2. التیام یافتن زخم و جراث 3. ساخته شدن و انجام یافتن 4. به عمل آمدن و حاصل شدن. (سنگلاخ)
علامه محمود کاشغری اۆزی نینگ "دېوان لغات التورک" اثریده ایکله سۆزنی بیر جملهده قوییده گیچه کېلتیرگن:

- یزدی: (yazdi) أول بیتیک یزدی. یعنی: او کتاب نوشت.

بو یېرده "بیتیک/کتاب". "یزدی" < یازدی/نوشت" معناسیده دیر. (دېوان لغات التورک، ترجمه و مقدمه داکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383، ص 466)
شو ائردن تعین بیر اؤرنک:

- یزیغچی: فرستاده و رسولی که میان خانواده عروس و داماد با مکتوب و نامه رفت و آمد می کند. (دېوان لغات التورک، ص 464)

بو یېرده "یزیغچی" حاضرگی (یازووچی) دیر.

"اؤرخون تاش بیتیکلری" متبیده "بیتماق و یازماق" نینگ باشقه گرامری شکللری هم ایشله تیلگن. دکتور محمدزاده صدیق "سه سنگیاد" نینگ لغتنامه بؤلیمیده اوشبو سۆزلرنی کېلتیرگن:

بیتیک یازماق: نوشتن، نگاشتن

بیتیک یازدیرماق: نویساندن

بیتیک: نوشته، نامه، کتاب

(سه سنگیاد، دکتور حسین محمدزاده صدیق تألیفی، لغتنامه، نشر اختر، تبریز: 1386، ص

(130)

حاضر، "یازماق" و "بیتماق" ایکلهسی اوزبیک ادبی تیلی همدە خلق اره‌سیده گی توری لهجه‌لرده قوللنماقده. بیراو "بیتماق"نی قوللسه، باشقه‌سی "یازماق"نی قوللشی ممکن. ایکیسی هم تۇغری و هیچ بیرینی ینگلیش، دب بؤلمه‌یدی.

حتی سرپلده بعضی لهجه‌لرده شو معناده‌گی اوچینچی معناداش سۇز "سيزماق" هم بار(خط سيزماق). بو سۇز (نقش قیلماق) معناسیده‌گی "سيزماق" (سنگلاخ) سۇزیدن کلبیب چیققن بۇلیشی ممکن. چونکه یازیش مسأله‌سیده هم، درواقع تاووشلر معلوم بېلگیلر ارقه‌لی کاغذ یوزیده نقش قیلینه‌یدی.

بو ایکی سۇزدن "بیتماق"نینگ اؤتمیش تاریخی "یازماق" سۇزیگه نسبتاً قدیمیراق دیر. قدیم تورکلر خطنی "بیتیک" دېگنلر.

قاله بېرسه، تورکلرنینگ اینگ قدیمگی یازمه یادگارلیکلری بؤلیمیش "اؤرخون" تاش بیتیکلریده هم "بیتیک" سۇزی کېلگن. اوندە "یازماق" سۇزی اوچرهمه‌یدی.

دېمک، "بیتماق" سۇزی "یازماق" سۇزیگه نسبتاً قدیمیراق اؤتمیش تاریخگه اینگه دیر. بیراق بونگه قره‌مه‌ی، بو کونگه کلبیب، هر ایکیسی اوزبیک ادبی تیلی همدە باشقه تورکی تیلر و لهجه‌لریده معناداش(سینونیم) یۇسینده قوللنماقده.

أیریم سۇزلیکلر(فرهنگ جهانگیری و برهان قاطع) "بیتیک" سۇزینی فارسجه، دب یازگنلر. (فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشادی فرد، نشر اندیشه نو، تهران: 1379، ص72)

اؤزبیک تیلیده "یازماق" و "بیتماق" سۇزلرنینگ بویروق فعلیدن یسلگن جدا کۆپ سۇزلر بار:

بیتیم: قرارداد؛ عهدنامه؛ پروتوکول؛ پیمان نامه

بیتیک: کتاب؛ یازوو؛ خط

بیتاق/بیتاغ(قدیم): قلم

یازوو: خط؛ نامه

یازمه: یازیلگن؛ نوشتاری؛ مکتوب

یازووچی: یازر؛ نویسنده

قۇلیازمه: ایلیازمه؛ نسخه خطی؛ دستنویس

تاش بیتیک: کتیبه؛ سنگنوشته

یازیشمه: مکاتبه

یازمیش(قدیم): تقدیر؛ سرنوشت

مقاله بیرینچیدن فیسبوك صفحه سیده قۇییلگن ابدی. كۇپ تیلداشلریمیز موضوع گه قیزیقیب، اوز فکر و ملاحظه لر و معومات و سۇراقلرینی هم یازگن ابدیلر. سۇراقلر و جوابلر حرمتلی اۇقووجیلرگه فایدهلی بۇلسهدب، اولرنی مقاله سۇنگیدن بو بیرگه هم كۇچیردیک:

Noor Ahmad Yurtdash

«استاد سیزماق بیزده باشقه معناده ایشله تیلهدی. مثال: قتیغ نینگ سووی تولیم دن سیزیب اوتیبیتی. نقش قیلماق بیزگه سوزماق دیپلهدی. بیر رسم سوزیب بیر، دېگن معناده. باشقه بیر یپرده هم ایشله تیلهدی. ایپکه مونچاقنی ترتیب بیلن اۆتكزیشنی. شو مونچاق یا تسبیح دانهرینی ایپگه سوزیب بیر.»

M.h. Yarqin

«رحمت سویملی یورتداش جان! هر دايمگیدېک یخشی و اؤزه ل معلوماتلر یازه سیز. بولاقلر، كۆزلردن همده خریطه یا باشقه بو بوملردن سوو یا سو بوقلیک نینگ ایزچیل تامچیلری سېکین چیقه بېرگن حالتنی سیز یازگندېک "سیزماق" / (sizmoq) دییدیلر. بو سؤز ادبی تیلیمیز و کلاسیک متلرده هم شو معناده بار. بو سؤز درواق (یازماق و بیتماق) سینونیمی بؤلگن "سیزماق" بیلن تلفظ و املا نقطه نظرندن شکلداش دیر.

نقش قیلماق معناده گی سیز یازگن "سوزماق" اصلیده منبعلر(سنگلاخ-نوایی)ده کېلگن اؤشه "سیزماق" نینگ لهجه لرده گی فونیتیک وریانتی دیر.

"سوزماق" (suzmoq لغتلر و منبعلرده بیر نېچه معناده اوچره یدی: ۱. سووده حرکتلنماق، شنا ۲. سو بوق ماده یا سو بوقلیک نی فلتر یا داكه كبی نرسه لردن اۆتكزماق ۳. شاخله ماق (موگوزلی حیوانلر حقیده) ۴. كۆزنی خمار قیلماق یا اویقوسیره تماق (کیشیلرنی شیدا قیلماق اوچون!) ۵. ییمکلر (اینیقسه سو بوقلری)، ایچیملیکلرنی ایدیش گه تشله ماق ۶. قطعه (ورق) لر اؤیینیده ورقلرنی اؤیینچیلرگه بؤلماق.

اینجولر، مونچاقلر، تسبیح دانه لری کبی نرسه لرنی ایپ گه اۆتکه زیلماق فعلی ادبی تیلده "تیزماق" سؤزی بیلن افاده لندهدی. شوندن کېلیب چیققن (تیزمه، تیزیم، ...) سؤزلر هم بار. اؤرنکلر:

تیزمه تاغلر، ایشده بیر تیزیم بولیشی کېره ک.

سوزمه: درواق صافیدن اۆتكزیلگن قتیق.

Mohammad Yilmaz

«بولاقلر، كۆزلردن همده خريطه يا باشقه بويوملردن سوو يا سويوقليک نينگ ايزچيل تامچيلري سبكين چيغه بهرگن حالتني سيز يازگندېک "سيزماق" sizmoq دېدیلر. بو سؤز ادبي تيليميز و کلاسيک متلرده هم شو معناده بار. بو مطلبده اشاره بولگن توشونچه اوچون، قندوزده "ايزماق" (izmoq) فعلی ايشلتيلهدى. اورنک: سوو كوزه نينگ بدنينگ ايزيدى. اوشاتيپ يا اوماتيب و يا خمير قيليپ تشلش توشونچه اوچون كه حاضرگى ادبي تيلده ايزماق (ezmoq) فعلی ايشله تيلهدى، قندوزده ايسه "ييزماق" (yezmoq) شكلي استفاده بولهدى.

سوزماق و تيزماق حقيده يازگن نرسه ننگيز عين انگلملرده بيزلر تمانده هم رواجى بار.»

M.h. Yarqin

«حرمتلى يلماز جنابلرى ينگى معلوماتينگيز اوچون تشكر. كوزه و عموماً سفال ايديشلىر تنه سيدن سيزيب (سيزماق سؤزيدن) چيغه ديگن سوو يا سويوقليک عمليگه "ايزماق" سؤزى ايشله تيليشى قيزيق و مېن اوچون ينگى دير. ادبي تيليميزده "ايزماق" سؤزى (ميدهلهماق؛ قۇل نينگ كفى بيلن أوقلب ميدهلهماق؛ باسيم اوتكزماق؛ قيينه ماق؛ رقتگه دچار قيلماق؛ ...) بار. انه شو سؤزدن يسلگن (دواملى و ميده-ميده ياغمير ياغيني) معناده گى "ايزيب ياغماق" بير عباره، سيز يازگن توشونچه گه بير آز يقينراق بولهدى. هر حالده، سيز يازگن معناده گى "ايزماق" سؤزى ادبي تيلده اوچره مه يدى و لهجه لرده گينه بار اېكن.

آته: دوده < دادا < دده

DADA

"ده ده یا دادا و یا دده" سۆزی (آته و بابا/جد) معنالرده جدا اېسکی کبژ(زمان)لردن تورکی تیللرده بارلیگی بیللی. بو سۆز، محمود کاشغری نینگ "دېوان لغات التورک" اثریده ده آته معناسیده کبلگن:

«ددا»: (dədə پدرا (ترکی اوغوزی)).»

(دېوان لغات التورک، برگردان داکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: ۱۳۸۳،

ص ۵۳۳)

تورک اولوسی نینگ اېنگ اېسکی داستانلریدن بۆلمیش "ده ده قورقوت" آتیده هم، "ده = آته" معناسیده دیر. بو داستان ده ده قورقوت، ددم قورقوت و قورقوت آتا کبی آتلرده اېسلگن.

(کېنگ بیلگی اوچون باقینگ: دانشنامه جهان اسلام/انترنت سایتی، ده قورقوت مقاله سی) نوای اثرلری سۆزلری ایضاحی اوچون تألیف اېتیلگن "سنگلاخ" سۆزلیگیده اوشبو ایضاحلر بېریلگن:

دادا dada (بر وزن بابا): پدرا را گویند. چنان که همایون پادشاه عریضه ای که به خدمت بابر پادشاه - پدرا خود - نوشته بود و نقل آن در کتابخانه ی هند دیده شد، به این نحو بود که: دادام تابوغیدا قورقا ایمنای قوللوق عرضه داشت اولکیم. (سنگلاخ، ص 1130)

ده (dədə) (به ترکی رومی): جد پدرا و مادری را گویند. و [2]. [بالمجاز]: مشایخ زهاد و درویشان را هم نامند. و مؤلف فرهنگ جهانگیری این لفظ را فارسی شمرده و نوشته [است] که: «پیر و پیشوای قلندران را خوانند و جانوران درنده را هم گویند. «و صاحب برهان قاطع ذکر کرده [است] که کنیز را گویند، عموماً، و کنیزک پیری را گویند خصوصاً که از طفلی خدمت کسی کرده باشد.

(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، مقدمه، مقابله و تصحیح داکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1394، ص 1130/پپی دی اف)

"بابرنامه" ده عموماً "دادا" سۆزی بابا/جد معناسیده کبلگن. بیراق، "سنگلاخ" گه کۆره همایون میرزا، آته سی بابر پادشاه نی "دادام" خطاب قیلگن.

اسماعیل هادی اؤزی نینگ "فرهنگ ترکی نوین" اتلی اېتمولوژیک سؤزلیگیده "دده" سؤزینی بابا/پاپا و ماما سینگری تقلیدی سؤز دېگن. شونینگدېگ، "سنگلاخ" ده‌گی ایضاحنی ده کېلتیریپ، آدری تورکجه‌سیده آته‌گه "دده" دېییدیلر، دېیدی.

(فرهنگ ترکی نوین، انتشارات احرار تبریز، 1373، ص 419)

"اؤزبېک تیلی نینگ اېتمولوژیک لغتی" ده بو سؤز قدیمگی تورکی تیلده‌گی هم آته و هم بابا معناسیده‌گی "دده" سؤزیدن دېگن. بو سؤز اېسه، قدیم تورکجه‌ده‌گی "کته" معناسیده‌گی "دای/تای" سؤزی بیلن "آته" سؤزی بیرلشکن. کېین اؤزبېک تیلیده اُیریم فونیتیک اؤزگیشلر بیلن "دده" بؤلگن:

دای + آته = دای آته < ده‌ته < دده < داده

(اؤزبېک تیلی نینگ اېتمولوژیک لغتی، شوکت رحمت الله ییف، یونیورسیتیت نشری، تاشکېنت: 2000، 94-بېت)

سرپل ولایتی مرکزیده "آته" معنای افاده‌لاوچی "دده < دده < داده" سؤزلرنی، شورالر حاکمیتی زمانیده افغانستانگه کېلگن مهاجر اؤزبېکلردن کۆپ اېشیتکنمن. اولر "بابا < بوبه/جد" نی اېسه "کته‌دده" دېیدیلر.

قاله بېرسه، سرپل نینگ کۆپلېب ساداتلر، خواجھلر و ایشانلری هم آته‌نی "دده" دېیدیلر. سرپل ولایتی اؤزبېکلری نینگ دېیرلی کۆپلری آته سؤزینی ایشله‌ته‌دیله. دېمک عموماً آلگنده، سرپل اؤزبېکلری تیلیریده آته‌دن تشقری، آته معناسینی افاده‌لاوچی قوییده‌گی سؤزلر هم قۆللنه‌دی: دده، دده، داده و آغا/جدا چېکلنگن عابله‌لر، جمله‌دن بیزلر).

سوودە، يوزماق < جوزماق > سوزماق و چۆمىلماق؟

بو عملدە، حرکت نېنگ وضعیتی و قېلىنە جک ایشگە كۆرە معناسى بېر و يقىن بۇلگن سۇز لردن، قولە يراغى قوللنەدى. شوندە ھم، سۇز لرنىنگ ادبىسى بار و آغزە كىسى بار: سوزماق (ادبى): سوو ايچيدە قۇل-اياق قيميرلە تيب حرکت قىلماق. سوودە سوزەمن: در آب شنا ميکنم. چۆمىلماق (ادبى): ۱. سوودە بدننى يووماق ۲. عىنأ سوزماق سوودە توشماق (آغزە كى- سرپل شەرى): چۆمىلماق و سوزماق اېندى، كىشى شو ايش اوچون دريا، كۇل يا حوضگە كېتماقچى بۇلسە، مېن كۇپراق: "سوو، دريا، كۇل يا حوضگە چۆمىلگنى كېتەمن" اېشىتكەنم. "حوض يا سوو، ...گە سۇزگى كېتەمن"، دېب آز اېشىتكەنم. چونكە سوزماق ثقيراق ادبى سۇز دېر.

عادى مردم اېسە: عموماً سووگە توشكنى كېتەمن، دېدى. ايكلە ادبىسىنى سرپلدە آز ايشلەتەدىلر يا يۇق دېسك دە بۇلەدى. اېندى، حرمتلى قېتمس جنابلرى نېنگ يوزىش < جوزىش سۇز لرىگە كېلسك دە، بولر حاضرده قىرلوق و قىچاق لېجەلرى يا آغزە كى وريانتى دېر. حاضرگى ادبى تىلدە اوچرە مەيدى. بو سۇز ل شو لېجەلر سۇز لا وچىلرى نېنگ سۇز ل شووولرىدە توشىنيرلى و معقول دېر. كلاسېك اثرلردە يوزماق، جوزماق، سوزماق و چۆمىلماق سۇز لرنى ايزلش كېرەك. "توشماق" سۇزى يكە اۇزى بىز كۆزلەگن معنانى يېتكزە آلمس. سوو سۇزى بىلن بېرىكىيىكىنە شو معنانى تاپەدى و قوللنەدى: سووگە توشماق.

اېندى يوقارىدەگى سۇز لرنى اېسكى منبعلردە ايزلەيمىز. سوودەگى سوزماق فعلى حقيده: محمود كاشغرى "دېوان لغات التورك" دە بو فعلنى "يوز" شكليدە كېلتىرگن: "يوزدى: ار سفدا يوزدى. يعنى: شخص، در آب شنا كرد."

يوز ← يوزماق؛ يوزدى؛ يوزيش؛ يوزهمن،...

يوز(يوزماق) ← سوز(سوزماق)

سوزماق: سووده حركت قيلماق(شنا) نينگ ايلديزى حقيده:

سووده بيرار تامانگه حركتلن معناده گى "سوز" فعليدن يسلگن. بو حقهده "اؤزبېك تېلى-نينگ اېتيمولوگيگ لغتى" كىتابيده شونداق دېپلهدى:

"سوز... فعلى اصلى "يوز" طرزیده تلفظ قیلينگن(دېوان، 467-بېت، قديم توركى تىل سۆزلىگى، 288-بېت، تور كچه-روسچه سۆزلىك، 684-بېت)؛ كېيىنچه ليك اؤزبېك تىليده سۆز باشلەنيشیده گى "ى" اونداشى "س" اونداشيگه المشگن، "و" اونليسى نينگ يوشاقلىك بېلگىسى يۇقالگن:

يۇز - < سۆز - < سوز -."

"سنگلاخ" سۆزليگيده "جومورغاي/جومورماق = جومورماغ و جومماغ" سۆزلىرى حقيده شونداق ايضاح بار:

جومورغاي: 1. به معنى آب بازى باشد. 2. يعنى به آب فرو ببرد...
ايكىنچى معناسى حقيده شعر/نوايى:

بلا سيلى نينگ بۇلماغى موج زن
جومورماغ اولوسنى بو موج فتن

و:

كۆزوم گردابى جسميم نى جوموردى
اېماس بو دجله و جيحون غه مخصوص
جوموماق/جومماغ: به زير آب فرو رفتن، غوطه زدن:
فنا بحريغه جوموماق دين غرض طالېغه وصل اولدى
كه غواص اولماكيگا غرق اولوب گوهر اېرور باعث

خلاصه:

- اصل اېسكى سۆز "يوز/يوزماق" بۇلگن. (دېوان لغات التورك):
- كېين اؤزبېك تىليده "ى" اونداشى "س" اونداشيگه المهشيب، ايريم فونيتيك اؤزگريش بيلن "سوز/سوزماق" بۇلگن؛

- حرمتلى داکتر قىتمس نينگ: "يوزيش و جوزيش" سۆزلىرى عينا محمود كاشغرى مينگ بيل بورون يازگن اېنگ اېسكى اصل سۆز دير. بو اؤرينده، قته غن زمينده گى قزلوق و قىپچاقلر تىللىريده اؤشه اېسكىسى بوگونگچه سقله نيپ قالگن. قزلوقلر "يوزيش" و قىپچاقلر اېسه "جوزيش" تلفظ

قیلە دیلر. قتهغن زمین تورکلری (اۆزبېکلری) تیلیده (بالدیز/قهیین سینگلی یا قهیین بېکه؛ اوتریک/ یالغان؛ بالدیر/ساق؛ پوت/ایاق؛ یوزیش؛ ...) کی جدا کۆپ اېسکی تورکچه سۆزلر سقله نیب قالگن؛
- نوایی هم اؤشه اېسکی شکلی "جومماق، جومورماغ، جومورغای، ..." نی قوللەگن
(سنگلاخ):

- حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلیده "سوزماق" سۆزی قوللنەدی. شو بیلن بیرگه "چۆمیلماق" سۆزی هم معناداش بۆلیب قوللنەدی.

- آیریم منطقه اۆزبېکلری (جمله دن سرپل شهری) "سووگه توشماق" بیریکمه سینى ده ایشلنە دیلر؛

- دېمک، مقاله متنیده ده ایما قیلینگنیدېک، بیز وضعیت و یازیش، سۆزلش حالتلرگه کۆره، یازوولرده "سوزماق، چۆمیلماق" و سۆزلشوولرده اېسه سۆزلشوو تیلیمیزگه باقه "یوزماق، جوزماق، سووگه توشماق، ..." شکللرنی قوللشیمیز کبرهک. (اداغ)

قَد، قَالا، قَلعه

QALA

حرمتلی مطلب قیتمس "جلمن قلعه" مقاله ده گی یازگن کومنتلریده "قلعه" سؤزی حقیقه
چیرایی فکر بیلدیریب، سؤره گنلر:
«ساغوتلر، ارداقلی استاد!

کوب کیچیره سیز، شو قلعه سوز قه بیردن کیلیب چیققن؟
قله بولسه ایدی تورکجه بولر ایدی، بونی عربچه بولگن می بیلی ایمس، بو قه بیردن کیلیب
چیقنی توغریسیده بیر آزچه بیلیگی بیرسنگیز یخشی بوله دی. سایغی بیلمن قیتمس»
منبرلرگه کؤره، بو سؤز "قلعه/قلعه" شکلیده عربچه بؤلیب (دهخدا، معین، عمید، ...
سؤزلیکلری)، معناسی فارسجه ده "دژ" و اؤزبکجه ده اېسه "قورغان" دیر.
بیراق، سیز هم سؤراغیزده چیرایی ایما قیلگندېک، "قَلَه" / "qala" یا "قالا" شکلی تورکجه سؤز دیر. بو
حقد سؤزلیکلرده قوییده گی ایضاحلر بار:
«قالا: (قَلَه) قلعه، دژ. قالا قایسی: دروازه، در بزرگ و محکم.

گفته شده قلعه لفظ عربی از بن قَلَع: کندن... لذا صخره ای که از زمین بیرون آمده و
سربرآورده باشد را "قلعه" گویند (گویی از زمین کنده شده و بیرون آمده) و از همان لفظ، قلعه: دژ،
ساخته شده است به اعتبار آن اغلب قلعه به صورت طبیعی بر روی صخره های کوه بلند.
این توجیه هرچند معقول به نظر می رسد و لیکن می توان گفت که "قالا" در ترکی کلمه
مستقلی است، از بن "قالاماق" و مخفف لفظ "قالاق" می باشد، به اعتبار آن که قلعه معمولاً از روی
هم چیدن و تلبار کردن سنگ های فراوان و به صورت حصار درآوردن، ساخته می شد. لذا ارتباطی
به قلعه عربی ندارد. بعید هم نیست که "قلعه" در عربی نیز از ترکی اخذ شده باشد و ارتباطی به مصدر
"قلع" نداشته باشد»

(فرهنگ تُرکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379، ص 584)
"فرهنگ واژگان تُرکی در زبان و ادبیات فارسی" ده "قز قلعه" سؤزی آستیده قوییده گیلر
یازیلگن: «قز قلعه = نام روستایی از توابع خوی - [معین - اعلام] - واژه ای ترکی - عربی گفته شده -
کلمه قلعه به همین املا عربی است، ولی لفظ "قالا" به معنی قلعه ترکی است و مشتق است از مصدر

"قالاماق" به معنی توده کردن و تل کردن و روی هم چیدن و "قالاق" به معنی توده و پشته نیز از این مصدر مشتق است [ترکی آذری: قیز قالاسی] - قز قلعه به معنی قلعه دختر است.

(همان اثر، عادل ارشادی فر، نشر اندیشه نو، تهران: 1379، ص 224)

"سنگلاخ" سوزلیگی ده هم "قالاماق" سوزی نرسه لرنی اوستمه-اوست تېرماق معناسیده کپلتیریلگن. (روشن خیابوی نشری، نشر مرکز، تهران: 1374، 206-بیت)

"قله"، "قلشتیرماق"، "قله شیش" ... کبی سوزلر اوزبیک تیلیده هم ییغ، ییغماق، تۇپلش، اوستمه-اوست نرسه لرنی تېریب قۇیماق، جمع بۇلماق، ... کبی معنالرده ایشله تیلهدی.

(اوزبیک تیلی نینگ اېتمولوگیگ لغتی، شوکت رحمت الله یف، "یونیورسیتیت" نشریاتی، تاشکېنت: 2000، 515-516 بیتلر. فرهنگ اوزبیک به فارسی، حلیم یارقین و شفیقه یارقین، ج 1، 678-بیت)

یوقاریده اسماعیل هادی ایما قیلگنیدېک، "قله" سوزی تورکچهدن عربچه گه اۇتیب، "قلعه" شکلینی الگن بۇلیشی هم ممکن. چنانکه "فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان فارسی و عربی" ده "قلعه" سوزی تورکچهدن عربچه گه دخیل سوزلر قطاریده اېسلنگن:

قلعه: قالا. (qala) (دژ) [قالاق: انباشتن، روی هم چیدن] (همان اثر، ص 81)

شونینگدېک: قلاى - [عر] قالاى (qalay) (پشته شده. انبار شده. قلبی. خدمتکار. زینت. بزک) [قالاماق: روی هم چیدن]

(فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان فارسی و عربی، پرویز زارع شاهمرسی، انتشارات تکدرخت، تهران: 1391، ص 150)

دېمک، بو سوز "قله" تلفظ قیلینسه (بوتون اوزبیکلر شو شکلده تلفظ قیله دیلر) و یازیلسه ده، اونده بو (قۇرغان، قلعه، حصار و دژ) معنالرده گی اصل تورکچه سوز دیر. اگرده "قلعه" املاسی بیلن یازیلسه، اونده عربچه یا هم مُعرب شکلی بۇله دی.

اوزبیک ادبی تیلیده "قله/قلعه" بیلن سینونیم شکلده "قۇرغان" سوزی هم ایشله تیلماقده.

مهم کومنت:

Sayed Azimi

«کلاوسن در An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth

Century Turkish در این رابطه دو اشاره دارد:

۱. ص 617 در ذیل قالا یا قالا ka:la بالای هم انباشتن، این معنا تنها در زبان اوزبیک

باقی مانده است. افعال دیگر این شکل که جمع آوری شده است در مغولی قله گه به معنای سوختاندن. کاشغری به شکل قلاته دی آورده است.

۲. ص 619 در ذیل قلات یا قلت: *kalat* در اوزبیک‌ی باقی مانده است. به معنی پیچاندن، بسته بندی کردن. یا هر چیزی را در الماری یا داخل لفافه گذاشتن. در اصل قلاتی *ka:latti* است؛ کاشغری: قلاتور، قلاتماق. در زبان چغتایی قلات به معنای امر کردن به کسی برای بالای هم انباشتن چیزی.»

ارابه، ارابه، ارابه، عراده، ...

حرمتملی سید هاشیم جعفری «قؤل ارابه»، «قؤل اره وه»، «قؤل عرابه» و «قؤل عراده» سؤزلردن قیسی بیرری توغری؟ دېب سؤره گن اېدیلمر. او کیشی گه یوللنگن جواب، سیز حرمتملی اوقووچیلر اوچون هم قیزیقارلی و فایده لی دېگن مقصدده نشر قیلیندی. (یارقین)

«عراده» بیلن «ارابه» نی کؤپلپ چاغداش (معاصر) لغتچیلر ابری-أیری سؤز بیله دیلر. بیراق غیاث اللغات، برهان قاطع، آندراج، بهار عجم،... کبی اېسکی لغتلر، ایکله سی بیر سؤز و عربچه بولیب، «ارابه» نی اېسه عربچه «عراده» نینگ فارسلسگن شکلی، دېب بیله دیلر. لیکن کؤپلپ چاغداش فارسچه لغتچیلر (عمید، معین، ...) «ارابه» سؤزینی فارسچه بیلگنلر! قوییده «دهخدا لغتنامه» سیدن او حقدده گی توضیحلر اقتباس قیلینگن:

عراده

لغتنامه دهخدا

عراده . [ع ر ا د] (ع) نوعی از آلات جنگ و قلعه گیری است و آن آلتی باشد کوچکتر از منجنیق که بدان سنگ بر سر خصم اندازند. (غیاث اللغات) . و آن را حصارگشای نیز گویند:
نترسد ز عراده و منجنیق
نگهبان نباید ورا جائلیق.

فردوسی

ز عراده و منجنیق و ز گرد
زمین نیلگون شد هوا لاجورد.

ارابه

لغتنامه دهخدا

ارابه . [ا ر ا / ا ر ا ب / ا ب] (ا) گردون . (برهان قاطع). گردونه . بارکش . گاری . گردون
که از چوب سازند و بر آن بار کشند. صاحب بهار عجم گوید که ارابه به الف و بای موحدده و عرابه به

عين مهمله و باى موحده هر دو غلط است آنچه بتحقيق پيوسته صحيح عراده به عين مهمله و دال مهمله است . مؤلف غياث اللغات گويد که چون در برهان و جهانگيرى غرده به فتح عين معجمه و دال مهمله بمعنى گردون چوبى نوشته است به اين دليل عراده صحيح باشد بفتح عين معجمه مزيد عليه غرده مذکور و اينچنين زيادت الف در فارسى بسيار آمده و بقول برهان که اهل لسان است دريافت ميشود که ارابه بمعنى گردون لفظ عليحده است.

بيراق آيريم سوزليکلر، جمله دن «واژه نامه آزاد» ارابه «سوزى نينگ تورکچه اپکينينى تآکيدله گنلر:

ارابه

واژه نامه آزاد

ريشه کلمه ارابه از زبان ترکى است که به صورت ارابا، مرکب از آرابا تلفظ مى شود. "آرا" به معنى فاصله، و "با" ضمير و به معنى فاصله پيماست. از کلمه آرا بسيارى کلمات و اسم ها ساخته شده، همانند آرال، اسم درياچه؛ و اران، اسم مکان در قفقاز جنوبى؛ و آراماغ، به معنى جستجو کردن ... [آرالشمک/اره لشماق: مداخله قيلماق؛ قوشيلماق-يارقين]

بونينگ درشکه، گارى/گادى، کالسکه (تورت غيلديره کلى) تورلرى بار. افغانستانده درى زبائلر کراچى و اوزبيکلر ايسه عموماً «ارابه/اره به/اره وه» ديديلر.

ابندى يوقاريده گى سوزلر نينگ قيسقرتمه سيني يازماقچى بۇلسک، شونداق بۇله دى:

* عراده (عربچه): «منجنیق» قه اؤخشش بير تور اوروش وسيله سى، او بيلن اوزاق مسافه لرگه تاش آتيله دى.

* عراده: تۇپ و برچه نقلیه وسايط نينگ سنش اوچون «بيرليگى/واحدى» دير؛ اورنکلر: 2 عراده موتر؛ 5 عراده تۇپ، 4 عراده بايسکيل، ...

* عرابه: بو شکلى ينگليش/خطا دير. بونداق يازيلىشى کبره ک اېمس.

* ارابه (تورکچه/ آيريم منبعلر فارسچه): يوک و نرسه لر تاشبووچى ايلنه ديگن غيلديره گى (کۇپينچه ايکيته، ايريملريده تورته، بيرته) بۇلگن وسيله. بونينگ آغير يوک و آدم تاشييديگن لرينى ات، اېشک، خچير، هۇکيز، بوغولر تارته دى.

کيچيکلرى ايسه بير غيلديره کلى بۇليب، بير کيشى تارته دى. کيچيکراق تۇرت غيلديره کلى لرى کۇپراق بۇل بۇيى ساتووچيلر (دست فروشلر) ارقه لى ايشله تيله دى. افغانستانده، ات تارته ديگن «ارابه» دن کيچيکراق بير تورينى آدملر هم بازارلرده تارتيب، يوک تاشيب يورگنلر.

* تورکيه ده تورکلر عموماً موترنى «اره به» ديديلر.

* اوزبېکستان ده، هم ادبى تيل و هم آغزه کى تيلده «اره وه» تلفظ قيلينه دى.

* اېندى «قۇل ارابه» و «قۇل عرابه» دن اۈزىنگىز دراو بىرىنچىسى تۇغرى و اېكىنچىسى يىنگلىش اېكىنىنى پىقب آلگن دىرسىز.

قۇل ارابه: انسانلر ارقه لى گىنه تارتيله دىگن بىر يا ايكى و تۇرت غىلديره كلى ارابه دىر.
تورلى توركى تىللرده «ارابه» سۇزى فونىتىك جەتدن هر خىل تلفظ گه اېگه دىر. افغانستان اۈزىپكلرى عموماً «ارابه/اره به/اره وه» دىدىلر.

واکسیناسیون: اېلماق - اېلمش

EMLAMOQ > EMLASH

۱. اېلمه ماق (emlamoq) مایه کوبی کردن؛ [واکسین قیلماق]

۲. درمان از طریق دم و دعا

(فرهنگ اوزبیکي به فارسی، حلیم یارقین و دکتور شفیه یارقین، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، جلد 1، ص 251)

مایه کوبی: عمل یا فرایند رساندن ماده حاوی باکتریها یا ویروسهای ضعیف شده به بدن موجود زنده برای پیشگیری از بیماریها؛

واکسیناسیون؛ تلقیح

(فرهنگ معاصر فارسی، غلام حسین صدری افشار،...، تهران: 1381، ص 1134)

اېم (Em) سرپل ولایتی مردمی نینگ کسلنی ساغه لیشی اوچون قیله دیگن مخصوص ایریم-سیریملریدن دیر. بونده کسلنی اېسکی قبر یا دېوان نینگ تېشیگیدن 3 یا 7 یوله اؤتکه زیب، کپین الاس قیلردیلر. بو ایش اېلمه ماق سؤزی نینگ ایکینجی معناسیگه تۇغری کبله دی. (باشقه ولایتلرده همه بۇلیشی ممکن. چنانکه رحمتلی صالح محمد حساس اؤزی نینگ "سوودن کسللیک داستانی و ایریملر و امیدیملر/مزارشریف: 1387" کتابیده اېسله گن.)

(شیوه های تداوی عامیانه اوزبیکان سرپل، حلیم یارقین، مجله فرهنگ مردم، سال پنجم، شماره های مسلسل 5، 6 و 7، سال ۱۳۶۶/۱۹۸۷)

اېلمه ماق سؤزی نینگ ایلدیزی:

بو سؤز اېنگ قدیمگی سؤزلیک "دېوان لغات التورک" ده هم کپلتیریلگن:

أم: دوا و درمان. و هم از آن، درمان کننده را امچی گویند.

(دېوان لغات التورک، محمود الحسین الکاشغری، برگردان از به فارسی: دکتر حسین محمدزاده صدیق، انتشارات اختر، تبریز: 1384، ص 100)

ام: (am) دوا را گویند.

ام اوتی: (am-o`ti) گیاه دارویی
(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، ویراستار روشن خیوی، نشر مرکز، تهران: 1374، ص
(27

در فرهنگ اوزبیک-دری این معانی آمده:
بمه: ا. علاج، دوا، دارو، درمان، چاره.
اېمه چی: ا. زن کارگشته، زن کهنسال، شجاع، زن مسن و ساحره
۲. زنان پیری که دردهای خاصی را با روش خاص خود درمان می کنند، کاشغری به شکل
اِمچّی / اِمچّی و در معنای درمانگر، معالج آورده است.
اېمه لاماق: ... معالجه کردن...
(فرهنگ اوزبیک-دری، تألیف رحیم ابراهیم، انتشارات ثقافت، مزار شریف: 1396، ص
(150

فرهنگ اوزبیک به فارسی "ده اوشبو سؤزلر حقیده حاضرگی اوزبیک ادبی تیلیده گی کؤپراق
ایضاح بېریلگن:

۱. اېم (Em) واکسین
۲. دارو و هر چیزی که برای شفای بیمار داده شود. (فرهنگ اوزبیک به فارسی، ص 250)

۱. اېمچّی (Emchi) داکتر؛ نرس؛ مایه کوبی کننده [واکسیناتور]
۲. (مردم شناسی) دم و دعا کننده بیمار؛ طبیب؛ واکسیناتور (همان، ص 251)
اېملش (Emlash) واکسین کردن؛ مایه کوبی کردن
اؤزبیک تیلی نینگ اېتمولوگیک سؤزلیگی "ده هم قوییده گی ایضاح بېریلگن:
اېم (Em): دوا، "شیرین سؤز هم کسلگه اېم بؤله دی". قدیمگی تورکی تیلده هم شونده ی
تلفظ قیلینگن بو آت "شفا بخش اؤسیملیک" معناسینی انگلتگن بؤلیب، "دوا" معناسی شو معنادن اؤسیب
چیققن. "اېم" سؤزی حاضرگی اؤزبیک تیلیده مستقل ایشله تیلیمه دی.
اېم بؤل- فعلی ترکیبده کبله دی.
(اؤزبیک تیلی نینگ اېتمولوگیک سؤزلیگی، شوکت رحمت الله ییف، "یونیورسیتیت" نشری،
تاشکېنت: 2000-ییل، 463-بېت)

"اېمله : (Emla) بدنکه تېرینی تیرنب داری یوبار-" ... (اؤشه اثر، 464-بېت)
فرهنگ تورکی نوین "ده ام/اېم" سؤزی حقیده قیبرقرلی معلومات بېریلگن:

امّ (ترقد) درمان، دارو، دوا. بعضاً به صورت امّ- سم که این آخری (سم بدون تشدید) نیز به معنای دواست. امچی: (ترقد) دارو ساز، دوا فروش.

خود کلمه حد اقل در زبان محاوره کاربردی ندارد [البته در ایران، ولی در افغانستان چنانکه گفته آمد در ولایت سرپل کاربرد دارد- یارقین] و در کتاب‌ها مانده است... ایضاً ام: مادینه، آلت تناسلی زن (دیوان لغات التورک) که امروز با تغییر آوایی آمده است (نگا: ام) جالب است که بدانیم همه کلمات شروع شده با: ام/ام در "دیوان لغات التورک" مفهوم آرامش و لطافت ... را داراست. امراک: آرام، آسوده. آمشوی: نوعی زردآلو. آمول: آرام، سربه زیر، حلیم. آمرولماق: آرام گرفتن. امیرچه‌گه: غضروف. امریمک: خاراندن (که مایه آرامش است) و ... (دیوان) ایضاً آمروت: گلایی [ناک- یارقین] (به لحاظ نرمی و لطافت آن) و ...

ازین روست که ایوب اوغلو معتقد است اینها از "ام" به معنای درمان (که موجب آرامش است) مشتق گردیده اند. چنان که مادینگی باعث تسکین خواست جنسی نر است و ... از همین روست که باید اممک را مشتق از این بن دانست. چرا که شیر خوردن مایه آرامش و درمان کودک است. البته ایوب اوغلو "ام" را بدون ارائه دلیل خاص مغولی می داند! حال آن کلاوزن که استاد فن است، کلمه را ترکی اصیل دانسته است. مثال از فضولی:

چشمین مریضی اولدور، گونول، ام ایت (درمان ایله)

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379، ص 117)

و سؤنگگی سؤز: حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلده واکسیناسیون نینگ اؤزبیکچه معادلی اېمله ماق یا اېملش دیر.

واکسیناسیون: اېمله ماق؛ اېملش ← مایه کوبی

واکسیناتور: اېمچی ← مایه کوب

واکسین: اېم (احتیاط بیلن)

تېگین، تېگین، تېگین... حقیده

TEGIN, TAGIN, TAKIN

حرمتلی اورتاغیمیز مسعود حداد جنابلری قوییدهگی سۇراقنی سۇرهگن ابدیلر:
«قریه ی ما در اولسوالی درزاب ارلات نام داشت ودریین این قریه چندین فامیل و خانواده بودند که آنها را تیگین میگفتیم. تیگین ها نسبت به سایرین کمی پایین رتبه شناخته میشدند. در حالیکه اولین شاهان کابل و غزنی تیگین ها(بره تگین، الپ تگین و سبک تگین) بودند. دلیل پایین آمدن موقف تگین ها حد اقل در ولسوالی ما از نظر شماچه باشد؟ جناب یارقین صاحب!»
حرمتلی حداد جنابلریگه تشکر بیلدیریب، مسأله حقیده قوییدهگی فکر و ملاحظه‌لر یازیلگن ابدی: موضوعنی ایکی نقطه نظر دن تېکشیریب چیقه‌میز:
بیرینچی، "تېگین" سۇزی نینگ تاریخی ایلدیزی و معناسی؛
ایکینچی، "تېگین" نینگ زمان آقیمیدهگی معنا و اجتماعی اؤرنی اؤزگربشی.

بیرینچی، "تېگین" سۇزی تورکی تیللرده جدا قدیم ایلدیزی بار. بو سۇز تورکلر نینگ اپنگ قدیمگی یازمه منبعی بؤلگن "اؤرخون تاش بیتیک" لریده، کؤک تورکلر خاقانی "کول تېگین" آتیده کؤزگه تشلنه‌دی. اوندن سۇنگ، بو سۇز اساساً اتاقلی اتلر، اینیقهسه شخصلر آتیگه قۇللنگن.
بو سۇز نینگ معناسی و "تېگین" لرنینگ جامعه‌دهگی توتگن اؤرنی حقیده علامه محمود کاشغری اؤز نینگ "دوبان لغات التورک" سۇزلیگیده قوییدهگی مفصل ایضاحنی یازگن:
«تېگین tigin در اصل به معنای "برده" است. به برده سیمین تن و سیمگون، کُشتکیین [کوموش تیگین] (kumushtigin)، به برده‌ی دلاور آلب تیکین (alp tigin) به برده‌ی فرخنده و مبارک قُتلغ تیکین [قوتلوغ تیگین] (qutlug` tigin) گویند.
سپس این نام را فقط بر فرزندان و نوادگان خاقانان نهادند. بدینگونه که با نام یکی از پرندگان شکاری پیوند داده می شود و به کار می رود. مثلاً: جَغری تیکین (chag`ri tigin) یعنی: تکیینی در حمله مانند باز، کُج تیکین [کوچ تیگین] (kuch tigin) یعنی: تکیینی نیرومند. بعدها این نام از بردگان و مملوکان به فرزندان افراسیاب[الپ ابر تونقا] نیز انتقال یافت. آنان پدران خود را بزرگ می داشتند و احترام می گذاشتند. هرگاه خطاب به پدران خود سخنی می گفتند و یا چیزی

مینگاشتنند، برای کوچک نشان دادن خود و بزرگ کردن پدرانشان، می نوشتند: "این بنده چنین کرد و این بنده چنان کرد." و بدینگونه این نام بتدریج بر روی آنان باقی ماند. اما برای جدا ساختن نام خود از نام بردگان، لفظی نیز به این کلمه می افزودند.»

(دیوان لغات التورک، محمود بن الحسین الکاشغری، برگردان فارسی از: دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383، ص 250)

"دبان" ده اہسلنگن قدیم تورکلریننگ اوشبو عادتی کپینگی عصرلر و بیزنینگ کبزیمیزگچه ہم یتیب کپلگن. اؤرنک اوچون، نوایی دایم اؤزینی "فقیر فلان ایشنی قیلدی..." یا باشقه لر ہم "کمینه، احقرالعباد، کمترین بنده،..." کی سؤزلر بیلن اہسلب یازردیلر. حتی حاضر ہم بیرانتہ اؤز آیینی تانیٹیشده "خاک فلانی" دہب آیتہدی.

بریتانیہ لیک مشهور تورکولوگ عالم جرارد کلوزن اؤزی نینگ "13-یوز بیللیکدن بورون تورکچه اہتمولوژیک سؤزلیگی" ده "تہگین" سؤزینی تورکی تیلده اؤزلشگن (دخیل) سؤز، دہب بیلگن. اونینگ دلیلی ہم بو سؤزیننگ قاعدہسیز "ت" بیلن "تیگیت" کؤپلیک شکلی دیر.

An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish-) Oxford-1972)

بو نرسہنی اسماعیل ہادی "فرہنگ ترکی نوین" (ص 290) و عادل ارشادی فر "فرہنگ واژه های دخیل ترکی در زبان و ادبیات فارسی" (صص 101-102) کتابلریدہ ہم اہسلہ گنلر. بیراق "ت" بیلن کؤپہ یتیریش مۇغولچہدہ بارلیگینی اہسلش کپرہک. "ترخان" سؤزی ہم خودی شونداق قاعدہسیز "ت" بیلن کؤپہ یتیریلیب "ترخات" بؤلہدی. شونینگ اوچون، عالملر "تہگین" و "ترخان" مۇغولچہدن اؤزلشگن، دہب چمہلہ یدیلر.

کلوزن "تہگین" حقیده بہ تفصیل سؤز یوریتگن. حرمتلی داکتر سعید عظیمی اونینگ یوقاریدہ اہسلنگن اہتمولوژیک سؤزلیگیدن قوییدہگی معلوماتنی انگلیسچہدن اؤگیریب بیرگنلر:

«معناهای دیگر تگین: (خلاصه) 1. رسیدن، دستیابی، گاهی بدون هدف 2. تگین مک معادل اصطلاح بودایی ویدانا ترجمه شده است، حس کردن و درک کردن، 3. بیشتر به مفهوم کمتر نشان دادن خود استفاده شده است 4. نفوذ کردن یا داخل شدن (در مورد شمشیر یا آله تیز) 5. به معنی جرأت و شجاعت 6. تگینندی: اطلاع دادن آمدن کسی، وقتی کسی به امیر میگوید کسی آمد 7. کاشغری تیگینور، تگین مک،

تگین tegin لقب قدیمی، مانند ترخان؛ با منشه از زبان غیرتورکی سابقه؛ زیرا بہ شکل جمع غیرتورکی تگیت نشان داده شده است. در دوره تورکو Turku به معنای شهزاده با مفهوم محدود پسر یا نواسہ خاقان بوده، پس از آن با محدودیت هنوز بیشتر بہ مفهوم لقب افتخاری در حال

کاهش اهمیت، استعمال شده است، اما پس از تهاجم مغولها از استعمال افتید. تاریخچه آن در اثر دورفر (Doerfer II 922) به تفصیل بحث گردیده است (شامل بعضی اشتباهات)، و خیلی مختصر توسط بوسوارت و کلاوسن (الخوارزمی در باره مردمان آسیای میانه JRAS, 1965, p. 7)، بحث گردیده است. قابل دقت است که کاشغری و سنگلاخ، هر دو در باره ریشه آن اطلاعات اشتباه بدست میدهند. شهزاده در Tiirku V III I یاد آور گردید کول تگین هشتم، برادر کوچک ایلتریش خاقان، هر دو I و II توسط یولوغ تگین نوشته شده است، آتی: (نواسه یا برادر زاده) بیلگه خاقان (نگاه کنید (I S 13; SW; 11 SW, خودش تگین بود. نگاه کنید I E 17, II E 14, هنگامی که کاکایش به صفت خاقان جانشین پدرش شد، چهار تگین در مراسم تدفین شرکت کردند Uyg. VIII. 24. Ix. 24. اوزمیش تگین خان بولمیش \$ N 9 (N.B. the last PP ایدیگو اوغلی تگین P.N. (احتمالا شهزاده سلطنتی نیست) T T ZV, p. 20 بنگرید B69, n: 10. Kir. rx ff. ایر آتیم یاروق تگین (نام کامل من یاروق تگین بود) (احتمالا غیرسلطنتی)، در خاکاسی به معنای اصلی یعنی غلام یا برده، از همینرو میگویند کوموش تگین یا غلامی با رنگ بدون نقص مانند نقره؛ الپ تگین غلام قدرتمند؛ قوتلوغ تگین غلام مبارک lfhv; سپس این نام به لقب یا نام خاص برای پسران خاقان مبدل گردید و با نام پرنده ها و حیوان یکجا استعمال گردید. مانند چغری تگین یا شهزاده ای با نیرومندی عقاب؛ کوچ تگین شهزاده نیرومند. این نام از غلامها (الموالی) به پسران افراسیاب منتقل شد؛ زیرا آنها به پدر خود احترام قایل بودند و هر وقت برای آنها می نوشتند یا حرف میزدند غلام شما و نظیر این را استفاده میکردند و خود را کمتر دانسته و پدر خود را ارج میگذاشتند. پس از آن آنها با این نام شناخته شدند. اما این نام به صفت نام غلام باقی ماند هنگامی که با چیزی یکجا میشد، از آن فرق داشت (مانند نام شاهی) کاشغری I (toga:); 368 III (begec); 357 (t6git); 355 0.0I 413 قیوسی تگین بیگ حدس نادرست از سوی ارات است. MSS. قیوسی کول تگین نشان میدهد: Muh. v ~ x (در لست (القاب) پسر یک امیر تگین به شکل غلط بگین). Rif. 145. در اوغوز نامه در مقدمه در مورد بغرا خان آمده که سه پسر به نامهای ایل تگین، قوزی تگین و سبک تگین داشت و معنای تگین در تورکی نیکو سیرت است (Son. 158r. 9: Klp. Xlrl) در لست نام غلامها) آیدگین امیر قمر "زاممدار مهتاب" «wa huwa l&a Hou. 29, 18.

دبیری برچه فارسچه سوزلیکرده "تگین" سوزی تورکچه دبلیب، بیر قنچه معنالر بهریلگن:

معنی تگین در فرهنگ معین: تگین: (تَگ) [تَر .] (ص .) ۱ - خوش ترکیب ، زیبا

شکل ۲۰ - پهلوان ، دلاور. ۳ - در ترکیب نام های ترکی آید: سبکتگین .

معنی تگین در فرهنگ فارسی عمید:

تگین: ۱. امیر. ۲. دلاور، بهادر. ۳. امرایی که به حکمرانی ولایتی منصوب می شدند. ۴.

بنده، غلام.

تگین در دانشنامه اسلامی:

تگین: تگین (یا تَکین)، لقب ترکی قدیمی به معنای شاهزاده می باشد.

در کهنترین ترکی شناخته شده، به صورت تگین آمده است. در اوایل پادشاهی ترکان، تگین به پسر یا نوه مشروع خاقان بزرگ اطلاق می شد. این معنا در سنگنبشته های اورخون مشهود است که یکی از آن ها را از آن کول تگین (معنای تحت اللفظی: «برادر جوانتر (از الترش خاقان)، ولی عهد دانسته اند.» اعتبار لقب دورفر و کلاوسن حدس زده اند که واژه تگین از زبانی قدیمتر و غیرترکی به این زبان راه یافته است. به نوشته دورفر، احتمالاً این واژه از زبان ناشناخته قوم یوان - یوان، که پس از هونها و پیش از پادشاهی ترکان می زیسته اند، آمده است. نخست در پادشاهی ترکان، شاهزادگان معمولاً مناصب عالی کشوری یا لشکری داشتند، اما بتدریج ضرورت داشتن تبار سلطنتی برای صاحب لقب تگین از بین رفت و این عنوان معرف منصب افراد شد و اعتبار آن به عنوان لقب کاهش یافت. کاربرد این لقب تگین به معنای شاهزاده در میان ترکان شرقی مثل اوغورها، فرمانروایان محلی فرغانه چون صوارتگین، و نیز قراخانیان / ایلک خانیان باقی ماند؛ ازین رو، در میان نامهای فرمانروایان ایلک خانی می توان نامهایی مثل علی تگین و ارسلان تگین و طغان تگین یافت. با وجود این، در سرزمینهای غربی تر از شأن این عنوان کاسته شد و می توانست به هر سردار ترک، حتی اگر پیش از آن برده بود - مثل سبکتگین مؤسس غزنویان، و عمادالدوله ساوتگین، سردار و فرمانده پیشقراولان آب ارسلان سلجوقی - اطلاق شود - برای موارد دیگری که حتی در نام صاحب منصبان دون پایه، همچون آب دار و چوگان دار و جامه دار، پسوند تگین به کار رفته است. ظاهراً لقب تگین تا زمان یورش مغولان کاربرد خود را از دست داده بوده و در میان مغولان تقریباً ناشناخته بوده است.

ایکینچی، "تگین" نینگ زمان آقیمیده گی معنا و اجتماعي اؤرنی اؤزگیشی:

أیریم سؤزلر زمان آقیمیده هم معنی، هم تلفظ و شو بیلن بیرگه منسوب شخص یا گروه

نینگ اجتماعي نقطه نظردن توتگن اؤرنی تورلی اؤزگیشلرگه دوچ کپله دی.

بو اؤزگیشلرگه تورلی اجتماعي، سياسي و مدني عامللر سببچی دیر. موضوعنی بیر نپچه

اؤرنک(مثال) بیلن آچیقله یمیز:

* "بگ" سرایده گی اېنگ یوقاری مرتبه لی کیشی: علیشیربگ، تېموربگ-(بابرنامه)

اريسټوكرات جامعه لرده هر بير عادى كيشيگه اشرافيتگه تېگيشلى عنوان ايشله تيلمىدى. كېين، اريسټوكراتىك توزوم استه-سېكىن ايميرىلىب، "بېگ" لردن كېلىب چىققن زورىات يوقارى منصب يا بايلىككە اېگە بۇلمىسه ده، "بېگ" دىبله بېردى. زمان اۋتىب، هر بير عادى كيشى هم قيشلاقدە تورلى چەتدن بيراز اعتبارلى بۇلگندە "بېگ" دىبلدى. باره-بارە بوتون عادى شىخصلر اتلريگە قۇشلىب قوللنە بېردى.

خاتون، خانم و بانوگە معادل عياللرگە نسبتاً حرمت خطاب سۈزى "بېگىم" هم شو سۈزدن يىسلگن.

* "خان": ابلگرىلر، ائىنقىسه مۇغوللرده سلطان، پادشاه و يورت حاكىمى معناسيده بۇلگن، ائىنقىسه مۇغوللرده. كېين قيشلاق نىنگ نىغولى يير اېگەلريگە نسبتاً قوللنە بېردى. ائىنقىسه "خان" سۈزى پشتونلرگە هم اۋتىب، كۇپ قوللندى. اولر، قىبلە و قوم باشلىغى، كته يير اېگەلرئى "خان" دېب خطاب قىلردىلر؛ اۋرنك اوچون افغانستان شماليده دولت تماندن كۇچىرىلىب آلب كېلىب، كۇپ ييرلر بېرىلگن پشتونلر "خان" يا "خانلر" دىبلە باشلندى. بولر دولت حمايهسى آستيده توب يېرلى خلق نىنگ يېرلرئى تورلى يۇللر ارقەلى اېگىللب، كته يير اېگەلرى و شو يىلن "كته خان" لرگە ايلندىلر.

بوغونگە كېلىب، "خان" منطقه ميزنىنگ كۇپلر ابرككلر آتېگە قۇشلىب ايشله تيله ديگن حرمت سۈزى دىر. اۋزبېكىستانده اېسه بو سۈز خاتىن-قىزلرگە هم ايشله تيله دى. فارسچە "بانو" سۈزىگە معادل "خانيم" سۈزى عىناً شو يېردن كېلىب چىققن.

* تۇره: قديمده، ائىنقىسه اريسټوكراتىك جمعيتده بو عنوان يا لقب يوقارى طبقه و اشرفلرگە خاص بۇلىب، اولرگە نسبتاً ايشله تىلر كن. جامعه نىنگ قوبى قتللمريگە باغلىق عادى كيشىلرگە قوللنمىس اېكن. بىراق، كېينلرى بو لقب و خطاب نسبتاً عادى كيشىلرگە هم ايشله تيله بېردى.

* دهقان/دهگان: قديمده بو سۈزىنىنگ معناسى يوقارى طبقه و اشرافگە تېگيشلى يېرلى (زميندار) كيشى بۇلگن.

كېين، زمان اۋتىب استه-سېكىن اونىنگ معنا و ماهيتيگە اۋزگريش كېلىب، اول اۋز زمينده ايشله يديگن اېكىنچى (دهقان) معناسىنى تاپدى. كېين اېسه "دهقان" باشقەلر زمينده مزدور صفتيده ايشله يديگن معناسى تاپدى. حاضر "دهقان" عمومي اېكىنچىلىك يىلن اۋز يېريده شغللنه ديگن همده باشقەلرئىنگ يېريده معلوم مزد عوضيگە ايشله يديگن مزدور معناسيده دىر.

* كدبانو: قديمده و كلاسىك متلرده "كدبانو" شاه حرمنى، اعيان و اشراف نىنگ اېنگ صلاحيتلى و سېويكلى عيالى بۇلگن. كېين بو فارسچە سۈز اۋزبېك تىليگە كىرىب، تلفظ و معناسى اۋزگچە بۇلىب، "كيبانو" بۇلگن. باشقە يېرلرده هم بۇلىشى ممكن، ليكن سرپل اۋزبېكلرى تىليده "كيبانو/كيبانى" تۇپلر، ضيافتلر و معرکه لرده قنتب، برچه ايشلرئى باشقرب توره ديگن، ايش يىلرمان و باشقرووچى عيالگە نسبتاً ايتيله دى.

شونينگدېك، هر بير ايشچن، چبير و چقان عيالى هم "كيانو" يا "كيانى" ديديلر.
ابندى "تېگين" گه كېلسك:

تېگين: بو سوزنينگ اېنگ قديمگى توب معناسى "قول/غلام/برده" اېكنى حقيده منبعلردن يوقاريدە معلومات يازديك. قديم توركيده شهزاده معناسيده اېكن. كېينراق شاه ايله سيگه منسوب شخصلرگه نسبتاً ده ايشله تيله دى. كۆپ زمانلردن سۇنگ، بو سۇز "تېگين" لر سلسله سيگه منسوب آدملرگه نسبتاً هم ايشله تيله دى. اۇرنك اوچون اسلام ظهوريدن بورون (مىلادى 5-6 عصر) تخارستان ده جكمرانليك قىلگن توركى سلاله "توكيولر يا تېگين شاهلر" دېب اتهلردى. قاله بېرسه ابوريحان بيرونى نينگ يازيشيچه، هجرى ايكينجى يىلگچه "كابلشاهلر" دېب اتلووچى توركى سلاله دن برچەسى بۇليب 20 كيشى تېگين كابلده حكمرانليك قىلگن. سلاله نينگ سۇنگى تېگينى بره تېگين بۇلگن. ابندى، درزاب ده "تېگين" قوبى طبقه گه منسوب كيشيلرگه نسبتاً ايتيله ديگن سببى حقدە شونداق گمان سيره شيميز ممكن:

خودى يوقاريدە گى (بېگ، خان و دهقان) سۇزلىرى حقيده اېسلنگن اجتماعى قتل و اۇرين اۇزگريش آقیمی كىي، "تېگين" هم شونداق اوزاق مدته گى اۇزگريشلرگه اوچرە گن. شونگه كۇره، "تېگين" لرنينگ اېنگ سۇنگى نسلى عامه خلق قطاريگه كىريب، شو بيلن عادى كيشيلرگه هم ايشله تيله بېرگن.

اوندن تشقري، "تېگين" لر اوردهسى يا هم قورگن اوول-قىشلاق آتى هم اولرگه اتب، ناملنگن بۇلۇشى ممكن. قندهار يقينيدە گى تورلى تاريخى و علمى منبعلرده كۆپ اېسلنگن قديمگى "تېگين آباد" يا درزاب نينگ "تېگين" لر قومی شونگه اۇرنك دير.

اۋرنىك سۆزىنىڭ معناسى و ايلدزى

مثال، نمونه، تمثال، مانند، اۋلگو، سرمشق،... كى معنالرنى يېتكزەدېگن "اۋرنىك" سۆزى نىڭ اېتىمولوژىسى حقيده تىلچى عالملىرىنىڭ فكرلىرى تورلىچە. ايرىملر بو سۆزنى ارمنچە يا پهلوي دېسەلر، باشقە بيرعدەلر اونى تور كچە سۆز، دېب بىلەدېلر. تورك عالمى عصمت ذكى ايوب اۋغلو اۋزى نىڭ "تورك دىلىننن اېتىمولوژىك سۆزلوگو" كىتابىده بو سۆزنى توركي اېكىنىنى اثباتلىشده كېنگ بحث قىلگن. او، بو سۆزنىڭ اصلينى گۆرنىك (گۆرمك=كۆرماق) ايلدزىدن بىلىپ، معناسى كۆرىنەدېگن يا كۆزگە چلىنەدېگن نرسە، دېب توشىنىش كېرەك دېيدى (يعنى بىر نمونه نىڭ كۆزگە كۆرىنماغى توجىهسى)

اونىڭچە، زمان اۋتىب "گ" تاووشى سۆزنىڭ باشىدن توشىرىلىپ، گۆرنىك ← ۋرنىك بۇلگن. بىراق، توركي تىللردە "ر" تاووشى بىلن باشلىنەدېگن سۆز يۇقلىقى اوچون، اونىڭ باشىده "ا" قۇشىلىپ، نىجەده (گۆرنىك ← ۋرنىك ← اۋرنىك) بۇلگن. [خودى: روس = اوروس گە اۋخشش- يارقين]

(سوسىيال انتشاراتى، استانبول: 1991-يىل/ عالم سۆزلىرى "فرهنگ تركى نوين" دن كۇچىرىلگن)

ايرانلىك تورك عالم اسماعيل هادى اۋزى نىڭ "فرهنگ تركى نوين" اتلى اېتىمولوژىك اثرىده، "اۋرنىك" سۆزىنى شك-شېهەسىز تور كچە سۆز، دېب بىلگن. او يازەدى: "... ر دىوان و منابع قديمى تر وجود ندارد. اما سنگلاخ آن را درج کرده (كه خود دليل قدمت كلمه است) و مى نويسد: "روميه گۆرنىك هم خوانند" (ايوب اۋغلو فايده لنگن سۆز-يارقين) [سنگلاخ نىڭ تۇلىق متنى: اۋرناك: به معنى تمثال بود و روميه "گۆرنىك" هم خوانند- سنگلاخ، مىرزا مھدى خان، مقدمه، مقابله و تصحيح دكتور حسين محمدزاده صديق، جلد 2، نشر اختر، تبريز: 419) - - (pdf يارقين]

اسماعیل هادی سۆزی نینگ دوامی:

"... اما به نظر ما توجه معنایی که فوقاً (عصمت ذکی ایوب اؤغلونینگ سۆزیگه ایما- یارقین) برای منشاء کلمه ذکر شد، کافی نیست. گۆرنک و اۆرنک دو کلمه متفاوت از دو بن متفاوتند. ربطی به هم ندارند.

در منابع قدیمی فعل اۆرناماق: جای گرفتن، مستقر شدن، مکان خود را یافتن (سنگلاخ، کلاوزن سۆزلیگی، دیوان لغات التورک) وجود دارد. ایوب اؤغلو بِن "اۆر" را با "بیر" مرتب دانسته و می گوید این بِن مفهوم مکان را افاده می کند (ایوب اؤغلو، واژه اۆرمان) از مصدر اۆرناماق، اۆرناق: (تورکی، قدیم) جا، مکان، محل (کلاوزن) آمده است. که به عقیده ما همان کلمه اخیر [یعنی اۆرناق- یارقین] با تحول صوتی "اۆرنک" گردیده است. چرا که نمونه همیشه جایگزین و بدل اصل می باشد و جای آن را می گیرد. (اۆرناق < اۆرناک > اۆرنک) (فرهنگ تورکی نوین، اسماعیل هادی، احرار انتشاراتی، تبریز: 1379 صص 162-163)

"اۆزبیک تیلی نینگ اېتمولوگیک لغتی" مؤلفی "اۆرنه" بویروق فعلی نینگ اېتمولوژیک شرحیده شونداق یازهدی:

«اۆرنه/ orna: بیرار جایینی بې نقصان، مستحکم اشغال قیل- "نروان بیرگه یخشی اۆرنهدی". بو فعل قدیمگی تورکی تیلده "اورون" / "orun" آتیدن - "اؤشیمچه سی بیلن یسلگن. "a" قوشیمچه سی قوشیلگندن کبین بو سۆزنینگ ایکینچی بۇغینده گی تار اونلی تلفظ قیلینمه ی قۇیگن (*): اۆزبیک تیلیده "a" اونلیسی "ä" اونلی سیگه المشگن:

orun + a = oruna- > orna- > ornä-.

حاضرگی اۆزبیک تیلیده "اۆرنا/" ornä "اۆرنه" فعلی اېمس، بلکه اونگه "ش" / "sh" قوشیمچه سینى قوشیب حاصل قیلینگن اورناش "ornäsh" شکیلی کؤپراق ایشله تیلهدی. (اۆزبیک تیلی نینگ اېتمولوگیک لغتی، شوکت رحمت الله یف، "یونیورسیتیت" نشریاتی، تاشکبنت: 2000، ص 488) مشهور روس تورکولوگی رادلوف "تورکی لهجه لر سۆزلیگی تجربه سی" اثریده هم "اۆرنک" سۆزینی ثبت اېتگن و حاضرگی معنایی افاده اېتهدی:

اۆرنک: تصویر، نقاشی، نمونه، مدل. "اۆرنک آلمک" و "اۆرنکینه گۆره" و کریمیه تاتارلریدن اۆرنکلر یازگن. اۆرنکله و اۆرنکلامک: بیر نرسه نی تصویر یا نقش و نگارلر بیلن بېزه ش.

Опыт словаря тюркских наречий Том 1. Часть 2. В.В. Радлов, Санкт-Петербург, 1893

(تورکی لهجه لر سۆزلیگی تجربه سی، و. و. رادلوف، بیرینچی جلد، ایکینچی بۆلیم، سان

پتربورگ: 1893-ییل)

"اۋرنک" سۆزى "فرهنگ اوزبىكى به فارسى" ده نمونه و سرمشق معنلارده بار. (فرهنگ اوزبىكى به فارسى، محمد حليم يارقين و دكتور شفيقه يارقين، جلد دوم، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، ص 1274)

شونداق قىلىپ، يوقارىده گى ايضاحلرگه كۆره "اۋرنک" سۆزى نىنگ ايلديزى، يسه لىشى و معنلارنى توركى تىللر، جمله دن اۋزبىك تىلى و باشقه توركى تىللر گرامرى قاعده لرىگه ماس اېكنى بىلپنه دى.

"اۋرنک" سۆزى نىنگ يسه لىشى حقيده بىز نىنگچه باشقه بىر يۇلدىن هم بارىش ممكن:

اۋزبىك و عموماً توركى تىللرده فعلدن يسه له ديگن سۆزلر، فعل نىنگ بويروق حالتىدن يسه له دى. اېندى بو يوزه دن، "اۋرنک" سۆزى نىنگ ايلديزىنى تۇغرىدىن-تۇغرى "اۋرنه" بويروق فعلى ارقللى ايزلب تاپىش اسان كېچهدى. يعنى "اۋرنه" بويروق فعلىگه "ك" قۇشيمچەسى قۇشىلسه، شونده "اۋرنک" سۆزى حاصل بۇله دى:

اۋرنه (o`rna) + ك - = (k)اۋرنه ك > (o`rnak)اۋرنك. (o`rnak)

اۋزبىك تىليده بو يۇسپنده يسلگن سۆز اۋرنكلرى كۆپ دىر. بىر نېچىته اۋرنك:

- تۇشك: تۇشه + ك = تۇشه ك < تۇشك (توشه له ديگن بويوم، كۆرپچه)

- اېلك: اېله + ك = اېله ك < اېلك (اۋننى كېپكدىن اجره تيش بويومى)

- تىلك: تيله + ك = تيله ك < تىلك (ايستك، آرزو)

- ايستك: ايسته + ك = ايسته ك < ايستك (آرزو، تىلك)

- غيلديره ك: غيلديره + ك = غيلديره ك (ايلنه ديگن بويوم؛ چرخ)

يوقارىده كۆرسه تىلگندېك، بىز نىنگچه "اۋرنك" سۆزى هم خودى شو گرامر قاعده سى

نېگيزيده يسلگن بۇلىشى ممكن:

- اور + ون = اورون / اورون + ا = اورونا < اورنا < اۋرنه

- اۋرنك: اۋرنه + ك = اۋرنه ك < اۋرنك

بو بىلن، "اۋرنك" درواقع بىر نرسه نىنگ اۋرنىگه نمونه يا مثال بۇله آله ديگن و بېرلشه ديگن

نرسه.

قىسقه سى:

۱. يوقارىده گى منبعلرده گى برچه ايضاحلرگه كۆره، "اۋرنك" سۆزى نىنگ توركى

اېتىمولوژىسى اوچون بېترلى تمل و گرامرى قاعده بار. اونىنگ توب اۋزه گى نرسه لر اېگلله يدىگن

جاي يا بىر معناده گى "اۋر" سۆزى بۇلىپ، اوندىن اۋرنا، اۋرناماق، اۋرناك، اۋرناش، اۋرناماق، ... كىبى

سۆزلر يسلگن.

۲. "اؤرنك" سۆزى نىنگ اېتىمولوژىسىدىن قطع نظر، اونىنگ حاضرگى اؤزبېك ادبى تىلى نىنگ سۆز خزىنه سىده اؤرنى بار. "اؤرنك" و اوندىن يسلگن اؤرنكلى؛ اؤرنك بۇلماق؛ اؤرنك آلماق؛ ... كىبى سۆزلر كېنگ ايشله تىلماقده.

* "اؤزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى" منبعلىرى:

- سىپارتىن، اې. و. توركى تىل نىنگ اېتىمولوژىك سۆزلىگى (روسچهده)، 4 جلدلىك، بىرىنچى جلد، ماسكو: 1974-1989، 473-بېت؛
- محمود كاشغرى، دېوان لغات التورك (اؤزبېكچهده)، 3 جلدلىك، اېندىكس، تاشكېنت: 1960-1967، 284-بېت؛
- قدىم توركى تىل سۆزلىگى (روسچهده)، لنىنگراد: 1969، 371-بېت.

«اندخوى» سۆزى ھىقىدە

اندخوى، اۆلكەمىز ھمدە منطقەمىزنىڭ قىدىمى مشھور شەھەرلىرىدىن دىر. بونىڭ تارىخى شەھرىتى و منبعلەردە آتى كۆپ اېسلەنىلگىنىگە بىر نېچە دىللىل بار. جملەدن اىكىتە مەھم دىلىلى: بىرى، اندخوى جغرافىي موقىئىتىگە كۆرە ماوراءالنھر و عوموماً اورتە آسيا بىلن قىدىم خراسان، پارس، كابلىستان و حتى ھندوستان تمانلر كېتەدىگن يۇللر بۇيىدە بۇلگن. شونىڭ اوچون، تجارت كاروانلىرى و جھانكشالرنىڭ قوشونلىرى كۇپراق اندخوى اوستى بۇلب اۇتېب، قېتىگن. منبعلەردە اوشبو تارىخىي ھادئەلر بىيان اېتىلگندە، "اندخود" آتى ھم توتىلگن؛

اىكىنچىسى، اندخوى قىدىمدن بندر بۇلگنلىگى اوچون تجارت، صنعت و مدنيت شەھرى ھم بۇلگن. اوندە مدرسلەر و خانقاهلر بۇلب، بويوك بىلمدانلر يېتىشىپ چىققن. بو عالملىر قەيەردە يىشلىرىگە قرەمەسى، "اندخودي" نسبت لقىبىنى دە آتلىرى بىلن آلگنلر و منبعلەردە قىد اېتىلگن: ابو يعقوب يوسف اندخودي، سىد حمزە اندخودي، دوستوم بن پىر على اندخودي، حىدر اندخودي، امىر ولى محمود كئابدار اندخودي و باشقەلر.

بو سۆز اصلىدە "اندخو" بۇلگن. ھازىر، شرقى توركىستان (اوبغورستان)دە شو آت بىلن بىر شەھر بار. اېسكى منبعلەردە، فونىتىك و املا نقطە نظردن "اندخود" دېيىلگن و يازىلگن. ھازىرگى كېز(پىت، زمان)دە اېسە "اندخوى" دەپ ايتىلەدى و بىتتەلەدى. منبعلەردە اندخۇ، انتخۇ، ... كىبى مەرب يا تصحيف بولىنگن املا شكىللىرى ھم اوچرەيدى.

بو سۆز قنداق بۇلب بىرىنچىدىن "اندخود" و كېين اېسە "اندخوى"گە اۆزگىرگنلىگى نى اچىقلىشگە ايتتەلمەيمىز:

ھنگرىيلىك مشھور توركولوگ عالم آرمىنوس وامبرى "اندخود" سۆزى ھقىدە شونداق يازەدى: "بو اۋشە ھازىرگى اندخوى دىر. تورك تىلى نىڭ فونىتىك قاعدەلرىگە كۆرە سۆزنىڭ سۇنكىگى تاوۋشى "ت" = [د] گە المەشىلەدى. بو سۆز اصلىدە مۇغولچە بۇلب، اونىڭ معناسى كېنگ قىراولى خوشبختلىك دىر."

(تارىخ بخارا، آرمىنوس وامبرى، سىد محمد روحانى ترجمەسى، سىروس نىشى، تەھران: 1380، ص 310، پاورقى)

دېمك، اصل سۆز "اندخو" بۇلىب، وامبرى نىنگ ايتيشيچه توركي تىل نىنگ قاعدهسى تائىرى نتيجه سیده، آخريگه "ت" = [د] تاووشى قۇشلىب "اندخوت < اندخود" بۇلگن. بيز قديمگي برچه بازمه منبعلرده عموماً "اندخودنى" اوچره تهميز و شونگه كوره، شو يهر يشاويچيلرى هم "اندخودي" دپيلگن. بىراق، كېينلرى (چمهسى ايكي-ايكي يريم عصر بوروندن باشلب-هشترخانيلىر زمانيدن كېينراق) "اندخو" سۆزى توركي تىل تائىرىدن چيقيب، فارسى تىل تائىرىگه اوچره، سۇنگىگه "ت" = [د] اۇرنىگه، فارسچه قاعدهگه كوره "ى" تاووشى قۇشلىگن و "اندخو" سۆزى فارسى تىل قاعدهسى اساسيده "اندخوى" تلفظ قىلىنه باشلىگن! و عادتده اندخوى يشاويچيلرى هم بوندن سۇنگ "اندخودي" اېمس، "اندخويى" دپيله بېرگنلر.

"اندخو" گه اۇخشهگن سۆزلرنىنگ آخريگه فارسى قاعدهگه كوره "ى" تاووشى قۇشلىگن اۇرنكلر فارسچهده كۆپ:

مو ← مو + ى = موى

خو ← خو + ى = خوى

بو ← بو + ى = بوى

سو ← سو + ى = سوى

رو ← رو + ى = روى

و باشقه لر.

نتيجه:

- شهر نىنگ اصل اتى "اندخو" بۇلىب، كېين "اندخود" و سۇنگى ايكي-ايكي يريم عصردن بېرى "اندخوى" بۇلگن؛

- وامبرى نىنگ فكريچه، "اندخو" سۆزى مۇغولچه بۇلىب، لغوي معناسى كېنگ قمراولى خوشبختلىك (خوشبختى فراگير) دير.

اۇتاق، اطاق، اتاق

(O`TOQ)

اۇتاق/أتاق: ایریم اېتمولوژیک سۆزلیکلردە "اۇتاق" سۆزی نینگ کېلیب چیقیشینی (الو/آلو، آتش) معناسیدە گی "دېوان لغات التورک" دە کبیتیریلگن "اوت" سۆزیدن، بیلە دیلر. جملەدن ایرانلیک عالم اۈزی نینگ "فرهنگ نوین ترکی" ناملی بیریک اېتمولوژیک سۆزلیگیدە مسألەنی شونداق تحلیل قیلەدی:

اۇد (قد، اوت) آتش (دیوان/فارسچە ترجمەسی، دکتور محمد زاده صدیق، 2- بېت)) اۇدلاماق (آتش زدن، آتش روشن کردن) اۇدلانماق: آتش گرفتن، مشتعل شدن.

از آنجایی که اطراف آتش محل تجمع انسان ها و کانون افراد بوده، لذا اۇد اۇتاق < اۇتاق > اۇد اۇتاق به معنای کانون و مرکز آمده اند.

اۇد اۇتاق: کانون، مرکز نور. گوج اۇد اۇتاق لاری: مرکز فشار (گروه های فشار سیاسی) (اسماعیل هادی، فرهنگ ترکی نوین، انتشارات احرار تبریز: 1379، صص 185-186)

عیناً شو معناده شو چاغده تورکیه اۆلکه سیده "تورک اۇچاغی" ناملی تورکلر بیرلیگی مرکزی بیر مرکز یا اویوشمه فعالیتده دیر-یارقین

اوتاغ/ق: سرای نشیمن بود که آنرا رومیه مخفف ساخته (اودا) گویند. (سنگلاخ، نشر روشن خیابوی، ص 36)

اۈزبیک تیلچی عالمی شوکت رحمت الله یوف اۈزی نینگ اېتمولوژیک سۆزلیگیدە "اۈتاو" سۆزی حقیده معلومات بېریب، شونداق یازەدی:

اۈتاو: اچیق میدانده گنبد [گنبد] شکلیده تیکیلەدیگن کۈچمه تورر جای... بو ات قدیمگی تورکی تیلده گی "آلو یاق" معنا- سینی انگلتگن آتە -(ota) فعلیدن /F- غ قۇشیمچه سی بیلن کېلگن.

کېنچەلیک بو سۆز آخریدە گی /F- غ اونداشی /B/ اونداشیگە المشگن. اۈزبیک تیلده "و" اونداشی آلدیدە گی a اوندالیسی â اوندالیسی گە المشگن (حرفلر کیریل یازویدە):

ota- + F = oTaF > oTaB > oTâB

(شوكت رحمت الله يوف، اوزبېك تىلى نىنگ اېتمولوژىك لغتى، "اونورسيتىت" نىشرىياتى، تاشكېنت: 2000، 494-بېت)

خودى شوكت رحمت الله يوف تحلىل قىلىپ كۆرستگن آقېم، يعنى "غ/ق" تاووشى "و" گە المشىلىشى افغانستان اوزبېك لهجه لرىدە ھم، اينىقسە قىپچاق لهجه سىگە كىرووچى بغلان (بوركە اولسوالىگى اوزبېكلرى)، تخار و سىنگان ولايتلىرى (باشقە ولايتلردە ھم بۇلىشى ممكن) دە اوچرەيدى. اۇرنك اوچون: اولر "تاغ" سۇزىنى عومماً "تاو" شكلىدە تلفظ قىلەدىلر.

سرپل، فارىاب، جوزجان و باشقە ولايت اوزبېكلرى تىلىدە "اوتاق" سۇزى بنانىنگ يشەيدىگن ھر بىر خانە سىگە نسبتاً ايشلە تىلسە، بىراق "اوتاو/اوتەو" چۇپانلرنىنگ قۇبلىرى سقلنەيدىگن جاىگە نسبتاً ايشلە تىلىشى ھم گاھى كوزە تىلەدى. سرپلدە اۇشە تىكىلەيدىگن كۇچمە "اوتاو"نى "اوى" دېدىلر. بلكە شو منطقە اوزبېكلرىدە شو كۇچمە اوىنى "اوتاو" دەپ ائەيدىگنلر ھم بۇلسە كېرەك. بو حقدە تورلى منطقەلردە يشب تورگن عزيز اوقوچىلردن معلومات كوتەمىز. بىز بىلان شرىك قىلىنگلر.

شونى ھم اېسلىش كېرەك، دېبرىلى برچە فارسچە سۇزلىكلر "اوتاق/أتاق" سۇزىنى توب "توركچە" سۇز اېكنىلىگى گە نظرلرى بىر. بو اۇرىندە دەخدا لغتنامە سىدەگىنە بو سۇزنى عربچە احتمالىنى گمان سىرەگن، بىراق باشقە مستند و معتبر منبعلرگە اشاره قىلىپ، توركچە اېكنىنى تصدىقلەگن:

اتاق. [أ] (تركى، ا) خانە و خىمە و بجای قاف غىن معجمە نىز آمدە و شايد اصل آن وثاق عربى باشد و ترکان عثمانى "أده" تلفظ كند و صاحب غياث اللغات بنقل از مصطلحات و لغات تركى اين لفظ را تركى دانسته است. (دەخدا لغتنامە سى، انترنت سايتى)

* عزيز اوقوچىلرنى بىر نكتە گە توجە قىلىشلىرىنى اىستردىم: ايران فارسچە املا قاعدەسىگە كۇرە كۇپىنچە سۇزلردەگى "و" بېلگىسى تشلەنىپ، يازىلمەيدى و يازىشە گاھى پىش - «قۇبىلەدى. شو باعت، اولر "اوتاق"نى "أتاق"، "اۇدە"نى "أده"، تورك"نى ھم "ترك"، "اولوغ"نى "الغ" و اوزبېك نى اېسە اۇزبېك يازەدىلر... خودى شونداق يۇرىق "ى" بېلگىسىدە ھم كۆرىنەدى. اولر اىرىم سۇزلردە "ى"نى يازمەيدىلر؛ اۇرنك اوچون: بېك/بىك، اتابېك/تابېك، اوزبېك/ازبېك، تاجىك/تاجك و باشقەلر.

بو خىل اماللار اولرنىنگ تىلىدەگى املا قاعدەسى و اۇزلرىگە تېگىشلى و معقول دىر. بىزلرنىنگ املا قاعدەمىزگە دىلى يۇق. "ھر كىم نىكى اوزىگە، يخشى كۆرىنر كۆزىگە!" شونىنگ اوچون، گاھىدە مجازى ترماقلردە بىكارگە جنجاللر بۇلىپ، مسألەنى سىياسى و اتنىك تعصبلىر و يۇرىقلرگە اېلتىپ تاقەدىلر! بونداق نرسەلردە بحثلەشىش، مېنىمچە وقت باى بېرىش دىر.

سوچ سوزی حقیده

SUCHCHA

اېسلاّمه: بو مقاله بیرینچیده فیس بوک ده (M.h. Yarqin) صفحه سیده ترقه تیلیب، اوندە حرمتلی تیلداشلیریمیز تاماندن کومتئلریده موضوع حقیده قیمتلی فکر و معلوماتلر یازیلدی. بیز اؤشه فکر و معلوماتلر نینگ مهملرینی مقاله ده کیریتگنمیز.

بو سؤز افغانستان اؤزبیکلری (اؤرنک اوچون سرپل، تخار، فاریاب و سمنگان اؤزبیکلری) تیلیده کپنگ ایشله تیلە دی. معناسی خالص و ناب دیر. اؤزبیکستانلیکلر تیلی همده اؤزبیک ادبی تیلیده کوزه تیلە دیدی. افغانستانده ائیریم منطقه فارسوانلری تیلیده هم ایشله تیلیشی کوزه تیلە دیدی. بونینگ "سوچ" (such) شکلی هم بار. معناسی بوتونله ی؛ کاملاً؛ خالص: سوچ یالغان = بوتونله ی یالغان.

بو یبرده "سوچ" سؤزی سؤزلر معنالیگه آرتتیریمه و شدت حالتینی یوکلە دیدی. بیز "سوچ یالغان" (suchyolg`on) دېسک، اؤزبیکستان ده "غیرت یالغان" (g`irtyolg`on) یشله تیلە دیدی. دېمک، سوچ = غیرت = بوتونله ی، خالص، کاملاً. بیراق، "سوچ" اؤزبیکستانلیکلرگه ناتانیش و "غیرت" اېسه افغانستان اؤزبیکلری تیلیده اؤزگچه توشوتچه بۇلیب، استهزا سؤزی صفتیده ایشله تیلە دیدی.

بیر کیشی مفتە نیب: مېن سوو آستیده ۱۰ دقیقه تورالە من!
باشقه بیر اوونی تمسخر قیلیب دیدی: غیرت!!
"فرهنگ ترکی نوین" ده "سوچ" سؤزی حقیده باشقه ایضاحلر بار:
«سوچ: جرم، تقصیر، گناه (دیوان لغات التورک) سوچلوا/سوچلی]: مجرم، متهم، گناهکار، مقصر. سوچسوز/سوچسوز]: بی گناه، مبرّی.

سوچلاماق: متهم کردن...» (فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، تبریز: 1379، ص 534)
سوچه = گناه معناسیده فاریاب ولایتی نینگ ائیریم منطقه لریده هم بار اېکن. (نور احمد یورتداش نینگ معلوماتی)

ابندی، افغانستان اوزبېکلری تیلیده گی سوزلرنی کوچه یتیریش و شدتینی آرتتیریماق اوچون قوللنده دیگن "سوچ" بیلن "فرهنگ ترکی نوین" ده گی "سوچ" سوزلری اره سیده بیرار علاقه بار-یوقلیغینی تېکشیریش کپره ک.

تیلیمیزده "سوچه" سوزی یسه لیشی حقیده قوییده گی چمه لرنی نظر دن اؤتکره میز:

۱. افغانستان اوزبېکلری تیلیده گی بوتونله ی و خالص معناده گی "سوچ" سوزیدن "سوچه" سوزی یسلگنلیغینی قوییده گیچه چمه لیش ممکن:

اوزبېک تیلیده توب معنای سقلب، اونى "ه" قوشیمچه سی بیلن ینگى سوز شکلى (آت و صفت) نى ییش اؤرنکلر کؤپ. بو حالتده توب سوزنینگ سؤنگگی تاووشی اورغو بهریلیب ایتیله دی. نچه اؤرنک:

- چېک ← چېکّه ← چکّه (کنار، گوشه)
- اوی ← اویه (قوشلر و کیمبرووچیلر اینی)
- چېک ← چېکّه (أشيق نینگ چوقور تامانی)
- پوک ← پوکّه (أشيق نینگ بورتیب چیققن تامانی)
- جیب ← جیبّه (یاپیشقاق یا یاییلگن نرسه لرگه ایشله تیلهدی)
- بو قاعده حتی اؤزلىگن یات سوزلرده هم کوزه تیلهدی:
- لامپ/لمپ ← لمپه (چراغ)
- چپ ← چپّه....
- شو قاعده گه کوره "سوچ" سوزی هم "سوچه" بؤلگن بولیشی ممکن.

۲. غربی تورکچه سی (تورکیه و آذربایجان تورکچه سی) ده تنله ماق، سیله ماق، فرقله ماق، بېلگیله ماق، سره له ماق معنالرده گی "سئچمک/سېچمک" (sechmak) سوزی بار. بوندن یسلگن (تنلنگن، سه بیلنگن، ممتاز و عالی) معنالرده گی "سئچگین/سېچگین" سوزی هم بار. (فرهنگ ترکی نوین، ص 506)

تورکی تیلده چیمچیق معناسیده گی "سئرجه/سبرجه" سوزی بار. بونینگ اینگ قدیمگی شکلی "سئچه/سېچه" دیر. "سئچه دن قۇرخان دارى اکمز/چیمچیق دن قۇرقن تریق اېکمس" (مقال) انگلیس تورکولوگ عالمی جرارد کلاوزن دانه تېرووچی حیوان، سیله یدیگن حیوان توشونچه ده گی "سئرجه" نینگ قدیمی تلفظی گه کوره اونى "سئچمک/سېچمک" سوزیدن کپلیب چیققن، دېگن فکر بیلدیرگن. (فرهنگ ترکی نوین، 507-بیت)

بولریننگ اۆزهگی "سۆچ" (sech) بۇیروق فعلی دیر. بو بیلن، "سوچ" سۆزی قدیمگی تورکی تیلده "سۆچ/سبج" سۆزیدن ائیریم فونیتیک اۆزگیشلر بیلن کبلیب چیققن بۇلیشی هم ممکن.

۳. مطلب قیتمس جنابلری هم "سوچه" سۆزی تخار اۆزبکلری تیلیده هم کۆپ قۇللنگینینی اېسلب، اونینگ کبلیب چیقیشی حقیده جدا قیزیق فکر بیلدیرگنلر.

او کیشیچه، "سوچه" سۆزی (تینق، آق، پاکیزه) کبی کۆچمه معنالی "سوتچه = سوت + چه" سۆزیدن کبلیب چیققن بۇلیشی ممکن. زمان اوتیشی بیلن خلق تیلیده باره-باره "ت" تاووشی توشیریلگن [یا اۆرنیگه "چ" آیتیلگن]: "سوتچه ← [سوچچه] ← سوچه" بۇلگن بۇلسه عجب اېمس. بو المهشوو، فونیتیک قاعدهسیگه ده ماس توشهدی.

بیزنینگچه، بو فکرده جان بار. بونگه اعتبار بېریش کبرهک. چونکه بیزنینگ تیلیمیزده ائیریم موردلرده، تلفظ ده "ت" تاووشی توشیریلیب آیتیلهدی:

- "نرسه لرنی تختلب قۇی!" ← "نرسه لرنی تختلب قۇی!"

- تختگه اۇلتیردی ← تختگه اۇلتیردی.

- پست تاووش ← پست تاووش...

۴. نجیب عزیز جنابلری "سوچه" سۆزینی اوردو تیلدن اۆزبک تیلگه کیرگن اۆزلمشه سۆز، دېب چمهلگن. اردو و هند تیللریده (تۇغری و اصیل) معنالردهگی "سچا" (sachcho) سۆزی بابریلر زمانیدن باشلب اۆزبک تیلگه اۆتیب، فونیتیک لحاظدن باره-باره "سوچه" بۇلگن بۇلیشی ممکن. (اۆزبکستان لاتین یازوویده "O" حرفی "آ" تاووشی بېلگسی دیر)

عین حالده بو سۆز ائیریم منطقهلریننگ دری و پشتو آغزهکی تیللریده هم بار، لیکن ادبی تیللریده کوزه تیلمه یدی. قاله بېرسه، اۆزبکستان اۆزبکلری تیلی همده اۆزبک ادبی تیلده هم اوچرهمه یدی. هر حالده، بو فکرگه احتیاط بیلن اعتبار قره تیش کبرهک، البته.

خلق جانلی تیلیدن آئینگن "سوچه" سۆزی بحثیدن کبلیب چیققن قوییدهگی سۇراققه ائیریم ملاحظه لر:

خلق تیلی سۆز بایلگیگن ادبی تیلده فایدهلەنیش ممکن می؟

هر بیر ادبی تیل خلق آغزهکی تیلدن ایزچیل آزیقلەنیش تورهدی. بو طبیعی و بدیهی آقیمده، ادبی تیل کۆپ اېسکرگن و جانلی تیلدن چپکینگن سۆزلرنی تشلب(قوللشدن) چیقهریب) ارخه ئیک قیلهدی و آغزهکی تیلدن استه-سپکین ینگی سۆزلرنی آلیب اۆزلشتیرهدی. شونداق آقیم بۆلمه گنده، ادبی تیل جانلی تیلدن اوزاقله شیب، سۆز لاوچی اېگه لرگه بوتونله می "یات" بۇلیب قالدی!

بو ایشنی بجرووچیسى اساساً یازووچیلر و برچه قلم اهللری دیر. بو آقیم شونچه که قلمکشلر ایسته‌گنیچه تۇلیق یوز بېرمه‌ی، بلکه تیل اۇزی‌نینگ اۇزهللیگی و قانونیتلریگه کۇره قیسى‌لرینی دیر قبول قیلیب آلیب، قیسى‌لرینی دیر بوتونله‌ی آلمسلیگی ده ممکن.

بو مسأله‌ده، یازووچیلر ارقه‌لی کیریتیلگن سۇزنینگ تیلده‌گی ایلدیزی، قاعده‌لریگه ماس توسلنه‌ آلیشى، کۇزلنگن معنالرنی ییتکزه‌ آلیشى کبی اینجه شرایط و سیناولردن اۇتیشی کپره ک. "سوچه"، "سوچ" و شونگه اۇخشش خلق‌نینگ جانلی تیلی سۇز خزینه‌سیده‌گی باشقه سۇزلر هم شو آقیمنى باشدن کپچیریشی انیق.

"سوچه" و "سوچ" سۇزلری آغزه‌کی تیلده‌گینه ایشله‌تیلیب، عیناً شو معناده اۇزبکچه و فارسچه سۇزلیکلرده اوچره‌مه‌یدی.

خانیم، بېگیم، آغەم و پاشام

اېسلىتمە: «خانم/خانیم» و «بېگم/بېگیم» سۆزلىرى نینگ گراممى يسهلىشى و كېلىپ چىقىشى حقيده حرمىلى تاشقىن بهايى جنابلىرى اۆز صفحه لريده قيسقه ايضاح نشر قىلگن اېدىلر. موضوع مھملىگى ھمدە اونگە قىزىققىلىگىم اوچون قويدەگى سطرلرنى كومنت صفتيدە يازگن اېدیم. بحث عمومىراق و فايده لىراق بۇلىشى اوچون، مستقل مقاله شكليده بو بېردە ھم نشر قىلىندى. حرمىلى تاشقىن جنابلىرى سلام،

تيليمىزگە عايد مھم موضوع حقيده سۆز يوريتىپ سىز اېكن. مسأله بىراز تأمل و كۇپراق تېكشىرونى ايستەيدى، بىزىنىگچە. چونكە، «خان»، «بېگ»، «آغە» و «پاشا» (بو فارسچە پادشاه اېمىس) سىنگرى اېرككلرگە خاص لقب و عنوانلر، اؤتميشلردە و حتى حاضر ھم عياللرگە نسبتن قۇللىنىشى رسم و عادت اېكنى تاريخى منبعلردە كۇپ اوچرەيدى؛ اؤرنك اوچون: گوهرشاد آغا، شاد ملك آغا، افغانى آغەچە (بابر پادشاه نینگ افغان خاتىنى).

حاضر بوتون اۆزبېكىستاندە عياللر آتىگە «خان» سۆزى قۇشىلىپ چقىرىلەدى يا آت قۇيىلەدى. اېرككلرگە اېسە كۇپراق «جان» قوللە نىلەدى. اولوغوار شىخصلرگە نسبتن گاهيدە «خان» سۆزى قوللە نىلەدى.

سراى(دربار)لردە «بېكە» و عادى اھالى ارەسىدە اېسە عياللرگە نسبتن «بېكە» سۆزى (اوى بېكەسى/خانم خانە) قوللە نىلىشى «بېك» سۆزى ھم عياللرگە نسبتن ايشلە تىلىشىدىن يقال مثال دېر. افغانستاندە ھم اۆزبېك عياللر و قىزلىرى بىر-بىرىگە مراجعت قىلىپ، «آغە جان» يا «آيىم پاشا» و «يىنگە پاشا» دېدىلر. يا «آيخان»، «آيخانيم» كىبى آتلرنى قۇيەدىلر. اېنگ قىزىغى، شو حاضر افغانستاندە كۇپ اېرككلر اۆز خاتىنلرېنى (خواه جدى، خواه عادى) «قوماندان» يا «رئىس» عنوانى بىلن تىلگە آيىپ، «قوماندانيم» يا «رئىسىم» دېگنلرى نىنگ نېگىزى ھم اؤشە اؤتميش اودوم و توشونچە لىمىزگە بارىپ تاقىلەدى. چونكە، حاضر «خان» اؤزىنى «قوماندان» و «رئىس» آلگن!

اېندى توركى تىللر نىنگ گرامر قاعده سېگە كۆرە «خان»، «بېگ»، «آغا/آغە» و «پاشا» سۆزلىرىگە «يم» يا اونلى بىلن توگە گنلرىگە «م» اېگەلىك قۇشېمچەسى قۇشىلىپ «خانيم»، «بېگيم»،

«آغم» و «پاشام» يسهلىشى، مېنىمچه بوتونله ی طبيعى و بديهى بۇلسه كېرەك. چونكه يسلگن اوشبو سوزلر، هم تىلیمیز گرامر قاعدهسى و هم معناسیگه كۆره هيچ قنفاق كمچىلىك و ینگىلىش يېرى يۇق. اوندن تشقرى، بو نرسه شونچه كه سياز و عادى بىر سۇز يىش اېمس، بلكه تارىخى و كلتورى قورچ تمل يا ايلديزگه هم اېگه دىر.

اېندى يوقارى دىللرگه اعتبار بېرگن حالده، بو خالص توركچه-اۈزبېكچه گرامر و عنصرلر نېگىزىده يسلگن سوزلرگه «عربچه» عنصرنى قۇشىب، اولرنى باشقه چه تعبير قىلىش و توشونتيريش كېرەكلىگى محكمراق دىل اىسته يدى. چونكه، سىزنىگ استدلالىنگىزگه كۆره عياللر اېركك «خان» و «بېگ» لرگه نسبت بېرىلىپ، گویا «خان آنهسى» يا «بېگ آنهسى» دېگن معنالر چىقه رىلگن! حال بو كه، توركانه/اۈزبېكانه يسلگن «خانیم»، «بېگیم»، «آغم» و «پاشام» لرده عيال ذاتى اېركك لردن مستقل اوله راق اۈزى «خان»، «بېگ/بېكه»، «آغه» و «پاشا» خطاب قىلىنگن. بو نرسه، هم اۈتميش تارىخى حجتلر و رسملر و هم حاضرگى اۈزبېكستان و افغانستاندن كېلتىرىلگن اۈرنكلرگه بوتونله ی ماس، اويغون و نېگىزلى دىر.

دېمك، بىز بو سوزلر توركچه-اۈزبېكچه «بېم» و «م» اېگه لىك قۇشىمچه لرى بىلن يسلگنىده، هم گرامر قاعده مېز همده مهم تارىخى و كلتورى دىللریمیز بار.

عكسىنچه، عربچه «أم» سۇزى بىلن بىرىكىپ يسلگن، دېگن فكرده كمچىلىك بار:

– «أم/آنه» سۇزى قۇشىلگنده، «خان + ام = خانام < خانم < خانیم» گه تىلیمیز قاعده لرىگه ماس دىل تاپيش كېرەك. يعنى بو نقطه نظردن تىلیمیز قشاق و كوچسىزمى؟
– «خان + أم = خانم: خان نىنگ آنهسى» يا «بېگم: بېگ نىنگ آنهسى» معنالرگه كۆره، «خان» نىنگ قىزلىرى، آپه-سىنگىللىرى، عمه-خاله لرى و عومون باشقه عياللر نىنگ خطاب حسابى قنفاق بۇلر اېكن؟!

– بولردن تشقرى، عياللرنى اېركك «خان» و «بېك» كه نسبت بېرىپ يا باغلىش، تارىخن توركى خلقلر نىنگ رسم و عادتى و كلتورىگه قرشى بىر توشونچه نى بىلدیره دى. يعنى چىن تارىخى نېگىزگه اېگه اېمس. عكسىنچه، بونده عربلر نىنگ قالاق و اربستوكراتىك تفكرىگه ماس دىر.
* بو حقه گى بحث اچىق دىر. حرمتلى عالملر و برچه قىزىققن اۇقۇچىلر بىلگن معلوماتلرى و فكرلرنى اۈرتاقلىشسه لر، بحث ينده اونوملى بۇله دى، دېب اۈيله يىمىز.

اىرانلىك عالم اسماعىل هادى اۈزى نىنگ «فرهنگ نوين توركى» اتلى اېتمولوژىك سۇزلىگده «خان» سۇزى حقىده به تفصىل سۇز يوريتىپ، – «بېم» قۇشىمچه سى بىلن يسلگن «خانیم» همده «بېگیم» سۇزلىرنى «حرمتلى خانیم» و «حرمتلى بېگیم» معنى قىلگن. بو بېرده بو قۇشىمچه تائىت بېلگىسى بۇلمه ی، حرمت بېلگىسى، دېب بىلگن. چونكه توركى تىللرده تائىت و تذكىر بېلگىسى

يۇق. اونىڭ تەكىدلىشىچە، شەرقىي تۈركىستان «ھاجىم» در واقع ھىرمتلى ھاجى دېگىنى دىر. [بو نىرسە ئۈزبېكلەردە ھىم عىنىن بار: ھاجىم، بايىم، خۇجەم، دوستىم، ...-يارقىن]

شونىڭ كۆرە، عالم بو قۇشىمچەنى مەكو سۇزلىر بىلن خىتاب قىلىنگن عىاللەرگە نىسبەن ھىرمت بىلدىرماق، دېب اوقتىرگن. (فرھىنگ تۈركى نوين، اسماعىل ھادى، اھرار انشىاراتى، تىرىز: 1379، 390-391 بېتلر) بو بىلن «خان و بېگ» لەرگە قۇشىلىپ «خانىم» و «بېگىم» قۇشىمچەسىگە ھىزرگى بىلدىرىلگن فېكلر يۈزەسىدن اوچ اىضاح و توشونچە بار:

۱. ئەنە معناسىدەگى عربچە - «اوم/ام»: خانىم = خان ئەنە، بېگىم = بېگ ئەنە. (بونىدە اگىر «ئەنە» سۇزى صفت دېب قىلىنسى، اونىدە تۈركچە قاعدە سى (صفت و موصوف ئۈزنىگە كۆرە) بوزىلگن بۇلەدى! [ئۈزبېكستان عالمى پروفېسور على بېك رىستىمى نىنگ فېكرىچە "خان ئەنەسى" توشونچەسىنى بىلدىرۈۈچى "خان-ام < خانىم" اىكى مستقل معنالى سۇزدن بىرىكىپ يىسلگن سۇز دىر -يارقىن]

۲. اېگە لىك ھىرمت بېلگىسى بۇلگن تۈركچە - «ىم، -م»: خانىم = مېنىنگ خانىم؛ بېگىم = مېنىنگ بېگىم؛ آغە م = مېنىنگ آغە م، پاشام = مېنىنگ پاشام.

۳. ھىرمت بېلگىسى بۇلگن تۈركچە - «اىم»، خانىم = ھىرمتلى خان؛ بېگىم = ھىرمتلى بېگ (اىكىسىدە ھىم مقصد عىال كىشى) دىر.

بىھىلەرگە كۆرە «خان»، «بېگ»، ... لەرگە قۇشىلگن قۇشىمچە اېگەلىك يا غىر اېگەلىگىدن قىطع نظر:

- او ھىرمت بېلگىسى دىر. لىكن بونىدە تاشقىن جنابلرى نىنگ فېكرى مقصدگە ماسراق دىر.
- بىراق بو «اىم/ىم/م» قۇشىمچەنى ھىرمتلى تاشقىن جنابلرى نىنگ فېكرىچە ئەنە معناسىدەگى عربچە «اوم/ام» دن كېلىپ چىققن بۇلىشىنى قىبول قىلىش قىين، مېنىمچە. چۈنكە او ھالەدە، بو قۇشىمچە قىطع عىاللەرگە گىنە ھىرمتلى سۇزلىرگە اېشلەتلىشى مېمكىن. ھال بو كە، بو نىرسە اېركىلەرگە ھىرمتلى سۇزلىر و خىتابلەردە ھىم قۇللەنىلەدى.

- بو قۇشىمچە بىزنىڭچە عربچە بۇلمەى، ھىرمتلى تۈركچە-ئۈزبېكچە بۇلىپ، اېركىك و عىاللەرگە ھىرمتلى سۇزلىرگە قۇشىلىپ، اېشلەتلىشى مېمكىن. چۈنكە تۈركى تىللەردە تانىث يۇق. بو ھالەدە (ھىرمتلى، مھىرمت، ...) كىي توشونچەلەرنى بىلدىرىپ، بو بىلن خىتاب قىلىنگن تمانگە نىسبەن ھىرمت بىلدىرىلەدى؛ ئۈرنىكلەر:

عىاللەرگە: خانىم، بېگىم، پاشام، آغام/آغە م، ... (خانىم كېلدىرلمى؟)
اېركىلەرگە: داملام، بايىم، ھاجىم، اكەم، ... (داملام يىخى مىسىز؟ = ھىرمتلى داملام يىخى مىسىز؟)

چرگا، چرگا، چرگا

چرگا/چئرگا/جیرگا/جیرگه/چرگه: بو سؤز کؤریب تورگننگیزدېک تورلی املاده یازیلهدی. افغانستانده گی برچه تیللرده بو سؤز قؤللنهدی و "چرگه" شکلده یازیلهدی. عموماً کسره بیلن تلفظ قیلینه، گاهیده فتحه بیلن هم آیتهدیلر.

"چرگه" نینگ اصلی، دبیرلی برچه منبعلرده تورکچه دیلگن. جمله دن محمود کاشغری نینگ "دېوان لغات التورک"، میرزا مهدی خان استرآبادی نینگ "سنگلاخ" اثرلرده، اېسکي تورکچه سؤزلیکلر صفتیده، شونینگدېک دهخدا لغتنامه سی و فرهنگ عمید کی فارسیجه سؤزلیکلرده هم (تورکچه) قید ایتیلگن.

بونده داکتر محمد معین نینگ "فرهنگ فارسی معین" اثریده گینه نېگه دیر فارسیجه دیلگن!
سؤزلیکلرده بو سؤزگه بیرنېچته معنا بېریلگن:

۱. سلک، صف، ردیف، قطار

۲. با جیم عجمی (چ) شادروان، چادر، خیمه، خرگاه

۳. جمعیت، حلقه، زمرة، گروه، مجلس، مجمع، محفل

۴. حلقه مردم و حیوانات

۵. مجازاً یک نوع شکاری است که صفوف از اطراف حلق زده [حلقه یا محاصره کرده] وحوش را به میان می گیرند.

لوی: بو سؤز "سنگلاخ" سؤزلیگیده شونداق ایضاح بېریلگن: "به لغت مغولی نهنگ باشد و برج حوت را هم گویند و نیز نام سالیست از سال های ترکی."

"پژوهشی در تاریخ هزاره ها" ناملی کتاب نینگ مؤلفی حسینعلی یزدانی (حاج کاظم) پشتو تیلده گی (بوپوک، کته، بزرگ، کلان) معناده گی "لوی" و "لویه" سؤزی نینگ کېلیب چیقیشی نهنگ معناسیده گی مۇغولچه "لوی" سؤزیدن، دېب قید اېتگن. چونکه اونینگچه، نهنگ هم گوده سی یوغان و کته بؤلگنلیگی اوچون "لوی" دیلگن و بو سؤز کېین پشتو تیلگه اؤتگن.

اۋنېنگ ینە بېر دلیلی، اسلام ظھوریدن ایلگری غزنویلر زمانیگچە غزنی و قندھار ساحەلریدە حکومت قیلگن احتمال تورکي خەلجەرگە منسوب بۇلگن "لاویک"لر ھەم اۋزلری نینگ کوچلی و بویوک قوم اېکنلیکلری اوچون شو "لوی/لوئی"لر اتە لیب، اوزاق مدت منطقەدە حاکمرانلیک قیلگنلر.
دېمک، "جرگە" سۆزی اصل تورکچە سۆز بۇلېب، فارسچە، پشتو و منطقە نینگ باشقە تیللریگە کیریپ، اۋزلیشگن.
قالە بېرسە، "لوی" سۆزی ھەم مۇغولچە-تورکچە بۇلېب، پشتو تیلگە کیریپ اۋزلیشگن.

باشقبان و بېش قبان سوزلرى حصيده

(Bashqaban & Beshqaban)

سۇزنى تىلشناسلىك، توپولوژى و اتنولوژى بىلىملىرى باقىمدىن تېكىشىرىپ كۆرەمىز:
باشقبان Bashqaban: بو سۇز چاغداش و كلاسسىك سۇزلىكلردە اوچرەمەيدى.
كۆرىنىشىچە، باشقبان بىرىكمە سۇز بۇلىپ، ايكى مستقل معنالى سۇزدىن يسىلگن دىر:

باشقبان = باش + قبان

بونىنگ هر بىر مستقل سۇزى اېسە سۇزلىكلر و تاريخى منبعلردە بار:
باش: بو سۇزنىنگ جدا كۆپ توب و كۆچمە معنالى بار. بو بىئىگە كۆپراق تېگىشلى معنالىردىن:
۱. يۇللاوچى؛ باشلىغ؛ رهبر؛ باشقرووچى (فارسى درى تىلدە باشى شكلدە عمومىتى بار:
كاروانباشى؛ ميرآب باشى؛...)

۲. باشلىغىچ نطقە؛ باشلەنىش؛ آغاز؛ اوچ/نوك؛

بىرىكمە نىنگ ايكىنچى سۇزى سۇزلىكلر و منبعلردە بىر نېچىتە فرقلى، بىراق اۇخشش و يقىن تلفظ و املا شكلىردە اوچرەيدى: قابان؛ قبان؛ قوبان؛ كبان؛ كوبن؛ كوبان؛ كابان؛ ...
سۇزلىكلر و باشقە علمى منبعلردە بو سۇزگە تورلى معنالىر بېرىلگن:
"دېوان لغات التورك" دە كاشغرى "كوبن" شكلدە بىر سۇز كېلتىرگن و قويىدەگى معنالى بېرگن:
كوبن: گلىم ضخمىم كه بر پشت شتر مى نهند، گلىم زير پالان و نمد شبيه گلىم. (بو سۇز قوبان سۇزدىن
ايرى بۇلىشى هم ممكن-يارقىن)
(دېوان لغات التورك، محمود كاشغرى، برگردان به فارسى: دكتور حسين محمد زاده صديق،
نشر اختر، تبريز: 1383، ص246)

بىراق "دېوان لغات التورك" دە قبان سۇزى اتاقلى آتلىر قطارىدە شخص آتى صفتيدە كېلگن:
قبان: اېرلر اسمى. (دېوان لغات التورك، اندكس-لغت، غنى عبدالرحمانوف و صالح مطلبوف،
اؤزبېكستان فىنلر اكادىمىيەسى، "فن" نشرىياتى، تاشكېنت: 1967، 390-بېت/پى دى اف)
قبان: خوك نر را گویند و با باى عجمى (قاپان/كپان)) ترازوى بزرگ باشد كه از چوب
اويخته شود، بارهائى سنگين را بدان درکنند.

(سنگلاخ، میرزا مهدی استرآبادی، ویراستار روشن خیایوی، نشر مرکز، تهران: 1374، ص 196)
قاپا: به معنی ستبر و ضخیم (بو معناده دهبون لغات التورک بیلن یقین، بیراق تلفظ آیری- یارقین) و برآمده به شکل حباب باشد. و آنرا "قوبا" هم گویند و نام موضعی است از ولایت اندیجان. (سنگلاخ، ص 195)

شاهمرسی سؤزلیگیده قوبا/قبا سؤزینی تورکچه سؤز بیلیم، عربچه و فارسچه تیللریده گی تورکچه دخیل سؤز، دهب قید اپتکن:

قبا-قاپا (بالا پوش). [قاپاماق: پوشاندن. در برگرفتن] (فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان های فارسی و عربی، پرویز زارع شاهمرسی، انتشارات تکدرخت، تهران: 1391، ص 76 و 0/146)

"فرهنگ ترکی نوین" ده قوییده گی ایضاحلر ببریگن:

قابان: خوک نر (سنگلاخ)، خوک وحشی، گراز (که معمولاً با سرگنده و دندان بیرون زده خود معروف است)، مجازی: آدم خشن و نفهم.

قابان باش: مجازی: کله خر، کله گنده و بدریخت، نفهم

قیلی قابان: گراز پشمالو (کنایه از آدم زمخت و بدریخت)

... این واژه از بن "قبا" (به مفهوم حیوان زمخت و دُرشت) می باشد.

(فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379، ص 564)

تورکچه ده قابان یا قبان تلفظینی کبان شکلده باققتده، قوییده گی معنالر بار:

۱. کبان (kaban): یک یوکسکلیک؛ تپه (بو معناده ارمنچه سؤز دپیلگن)

۲. کبان (kaban): بیر تور قلین اوستکی کییم. (بو معناده فارسچه سؤز دپیلگن / شاهمرسی بونی تورکچه دپگن)

1. Türkçe sözlük, haz.: Şükrü Haluk Akalın... - 11. Bak. - Ankara:

Türk Dil kurumu, 2019. 575-bed.

کؤرینیسیچه، "دهبون لغات التورک" و "تورکچه سؤزلوک" ده گی "کبان 2" معنالر بیر-بیریگه یقین و اوخشش دیر. شونینگدک، معناسیگه کؤره شاهمرسی اصلینی تورکچه دپگن قبا-قاپا (بالا پوش) سؤزی بیلن بیر.

بعضی بیر منبعلر "قوبان" تی قپچاق تیلیده دریا معناسیده و اونگه تپگیشلی اتمه لر بیلن تحلیل اپتگنلر. بیراق روسیه ده باسیلیب چیققن "قپچاق سؤزلیگی" ده قبان و قوبان سؤزلری اوچره مه دی. دپمک، قدیم تورکچه ده قوبان دریا معناسیده ایشله تیلگن بؤلشی ممکن.

ينه بير تور كچه سوزليكدە بو معنالر بېرىلگن:

۱. کبان (kaban) ترازو؛ اېشيك ساقچيسى

۲. يونگلى-پتلى؛ اۇجر، عصيانچى

۳. تيك اېنېشلىك

TÜRKÇA ADLAR 4500 Başlıq Yazar: itgin, Turuz- Tabriz-2012,)
79 va 101-betlar)

وامبرى اېتمولوژىك اثرىده "قبان" سوزىگه (بويوك؛ كوچلى، يوكسك) معنالرنى بېرگن.

Vambery, Herrman, Etymologisches Wörterbuch der Turko- ()
وTatarischen Sprachen, Leipzig: 1878, 64 (65

"التاى اېتمولوژىك سوزلىگى" ده قوبه يا كوبه شكلده گى سوزلرگه "دېوان لغات التورك" ده گى
معناگه اۇخشش معنا بېرىلگن: كېيم، كوبر تور كچه سىده كېيله ديگن و پرو تور كىده قالين، گليم و
719- بېتده موزلش معنا بېرىلگن.

An Etymological Dictionary of Altaic Languages A. Starostin, A. V.)
Dybo, O. A. Mudrak
2003, Leiden)

توپولوژى باقىمدن:

منبعلرگه كۆره "قبان" اېسكى تارىخى و جغرافىي منبعلرده توپونىم اتى بۇلگن. رشيدالدين
نينگ مشهور "جامع التواريخ" اثرىده بو سوز چمه سى ۱۱ يۇله كېلگن. بىراق او، اوچ خيل تلفظ بىلن
كېلتىرىلگن: قابان، قبان و قبان/قوبان. بولردن بىرته سىگينه توپونىم (جغرافىي جاي) و باشقه دېيرلى
برچه سى شخص اتى دير.

قبان (توپونىم): "... و بعد از پنج روز [مقام] لشكر مغول نزديك رسيد. سلطان بنه را
بگذاشت و به كوهستان قبان درآمد." (جامع التواريخ، رشيدالدين فضل الله همدانى، به تصحيح و
تحشيه محمد روشن-مصطفى موسى، نشر البرز، تهران: 1373، جلد2، ص761/پى دى اف)
دهخدا لغتنامه سىده بير نېچيته اثرگه حواله قىلىنىپ، شونداق معلومات بېرىلگن:

قبان: نام شهرىست نزديك تبريز. بين تبريز و بيلقان (حدودالعالم، معجم البلدان، ناظم الاطبا و
متنهى الارب)

خودى شو نرسه "قاموس الاعلام" اثرىده هم كېلتىرىلگن.

قبا: شهرست خرم، و از وی پنبه نیک خیزد بسیار (حدودالعالم چاپ ایران، تعلیقات، ص

(۴۲۲)

قوبان: قفقاز ده بیر دریا آتی دیر. شونینگدک، روسیه فدراتیفی ده بیر دریا آتی هم قوبان دیر. منبعلرده قبا، قوبا، قوباق، ... شکللرده توپونیم صفتیده اوچره پدی. اولرنینگ موقعیتی یوقاریده گی بیرلر بیلن ماس توشه دی:

قوبا: ... قوبا هم گویند و نام موضعی است از ولایت اندیجان. (سنگلاخ، ص 195)

قبا: "شهری بزرگ از نواحی فرغانه نزدیک چاچ (تاشکند) [معین-اعلام]

[سنگلاخ: قوباق/غ = نام ولایتی است از ترکستان و اسب آنجا به خوبی اشتهار دارد ← قوبا = نام محلی است که مابین دربند و شابران واقع است] (قوبای جمهوری آذربایجان) - قوبا در فرهنگ سنگلاخ به معنی برآمده و بلند (قوباقوشلوق = چاشتگاه بلند) قید شده است. (فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشادی فرد، انتشارات باغ اندیشه، تهران: 1379، ص 205)

آنلاین "عثمانلی سؤزلوک" ده قوبیده گی ایضاحلر بار:

قوبان: اس. چرکسله قزاق آراسنده بر نهر- قوبان ترکیده آزیغین قزبل دلی ازمان.

منبعلرده "قوبان اوردده" هم کبلگن. بو اوردده، نوغایلر باشقه تورکی خلقلر بیلن بیرگه یشه گن.

اتنولوژی باقیمدن:

منبعلرده ایکته اتنونیم هم اېسلنگن:

بیری قوبان تاتار،

ایکینجیسی قوبان نوغای.

یوقاریده هم اېسله گنیمیزچه، قوبان نوغای اېسه قوبان دریاسی قیرغاییده یشه پدی. قوبان

نوغایلر اؤزلرینی زا قوبان دېدیلر. قوبان تاتارلرده هم نوغای دېگن ترماغ بار.

روسیه فدراتیفی ده گی قوبان دریاسی قیرغاییده گی قوبان نوغایلر اتنیک گروهی نینگ آتی غالباً

شو دریاهه نسبت بېریلیب اتلگنی گمان سیره له دی.

روسیه نینگ بوریات جمهوریتیده هم قبان دېگن شهر بار. قبان اتنونیمی گراز (تیشلسری

تشریگه بورتیب چیققن حیوان) که تېگیشلی ممکن و قدیمده اېسه، قبان سکالرنینگ ایلدرم (رعد و

برق) خداسی بؤلگن. قبان اتنومی قوبان دن فرقلی بؤلشی هم احتمال.

ایریم منبعلرده قبان یا قوبان آتاقلی آت صفتیده شخص آتی کبلگن. تاریخی منبعلر، جمله دن

"جامع التواریخ" و "جهانگشای جوبینی" ده، قبان شخص آتی صفتیده کبلگن.

یوقاریده اېسله گنیمیزدېک، قدیم منبعلردن "دېوان لغات التورک" ده هم بو سؤز آتاقلی آت صفتیده شخص آتی کېلگن. (دېوان لغات التورک، اندکس-لغت، 390-بیت)
 قبان(شخص آتی): "پسر ششم چغتای بایدار [مردی کوتاه و تیراندازی بغایت نیکو...] و این بایدار را پسری بود اَلُو نام و او را سه پسر بوده: قبان و چوبی، توقتی مور... (جامع التواریخ، ج 1، ص 654)

بو شخص نینگ آتی تورلی واقعه لرگه تېگیشلی 7 یۆله اېسلنگن. (اؤشه اثر، 772، 891، 920، 1095، 1100، 1178 و 1184-بیتلر)

ایکی قتله اېسلنگن آتلر بو آدم اېمس اوزگه کیشیلر دیر، شېکیلی:
قَبان آق تاجی: "پنجشنبه دوازدهم ربیع الاول موافق سیزدهم اِکندی آی قَبان آق تاجی را به طلب شهزاده غازان فرستادند... (همان اثر، ج 2، ص 1182)
 قَبان آق تاجی (ص 1226)

قبان: مغول امیرلریدن بیرى نینگ آتی بۆلگن. دهخدا اېسه جهانگشادان نقل قیلیب قبان یازگن:

قبان (اخ): از امرای لشکر مغول است. امیر ارغون پس از فراگرفتن خط ایغوری در کودکی بحضور قآن رفت و قآن را روز بروز نظر تربیت بدو بیشتر می افتاد در همان کودکی او را با قبان بهم به ختای فرستاد و یکجندی آنجا بود. (جهانگشای جوبنی، ج لیدن، ج 2، ص 242)
 قوبان قزاق یا قوبانلر روسیه امپراتورلیگیده هم ذکر بۆلگن. بولر شمالی قفقازده تزارلر اوچون ایشله گن.

قزاقلر نینگ خلق قهرمانلریدن بیرى نینگ آتی قبانباى، دېب اتلگن.
 اما قومان هم قپچاقلر نینگ بیر اتنیک گروه سی بۆلگن. (أیریم تورکی لهجه لرده "ب" و "م" تاووشلری المه شیلیشی طبیعی)

پچنگلرگه تېگیشلی مهم نکته "کوپون" اتنومیمی دیر. کپانلی توپونیم (میر بشیر ناحیه سیده) پچنگلر نینگ کوپون اتنومی بیلن باغلیق دیر. بو توپونیم شو اتنومیدن یره لگن بۆلیشی ممکن. میلادی 19- یوزبیللیکده کپانلی قیشلاغی و کپانلی خرابه لری شامخور حوزه سی حدودیده اېدی. ارمنستان، شمالی قفقاز و تورکمنستانده گی کپان (حاضرگی کفان) اېسکی توپونیملردن دیر. 16- یوزبیللیکده بیر نېچه قپان یا گراز آنلی توپونیم قازان خانلیک لریگه تېگیشلی منطقه لرده ثبت اېتیلگن. داغستانده اېسه هایدرونیم قوبان ثبت قیلینگن. قپانچی قیشلاغی ده تورکستانده بۆلگن. باشقیرستانده اېسه کوپیان توپونیمی بار. شونینگدېک، هایدرونیم کوپانکه بار. دېمک، بیر-بیری بیلن آزگینه فونیتیک فرقی بۆلگن کوپون، کبان، کوپان، کپان، کوپیان نینگ برجه سی بیر توپونیم بۆلیشی ممکن و بیر اتنومیدن یره لگن.

ТОПОНИМИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА (историко-этнографическое)
исследование)

Г. А. ГЕЙБУЛЛАЕВ, Баку — Элм — 1986)

ایندی افغانستانده، قوبان/قبان سؤزی نینگ ایزی تیکشیره بلیک:

افغانستانده قوبان/قبان آتلی توپونیمنی منبعلرده اوچره تمه دیک. بیراق، افغانستان شمالی (جنوبی تورکستان) ده یشه دیدیگن قته غن بویوک اوروغی ترماقلری اره سیده "بیش قبان" آتلی بیر ترماغ (شاخه) بار. بو اوروغ آتینی بیرینچی قتلہ "شرقی هند کمپنی" ماموری میرعزت الله ايسله گن. انگلیس ماموری میرعزت الله 19- عصرده اؤرتہ آسیا و افغانستانگه سفر قیلیب، قته غن اوروغی شجره سینى هم ثبت قیلگن اېکن. اونینگ کورستمه سیچه، قته غن اوروغی نینگ 3 ته ترماغی بؤلگن:

۱. بیش قبان

۲. سلجیوت

۳. تورت آته.

Travel to Central Asia in 1812-13 by Meer Izzutoollah,)

Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872)

بیش قبان نینگ اؤزی هم بیر نېچيته ميده ترماقچه لرگه اجره لگن: لقه ی، ینگى قته غن،

کیتسومر، قبان، مناس، ...

مقاله سونگيده داکتر سعید عظیمی چیزگن چیزمه ده، قته غن بویوک اوروغی ترماقلری

همده اولردن اجره لگن کپچیک ترماقچه لر، جمله دن "بیش قبان" ترماغینی کؤره سیز. قته غن اوروغی

حقیده کینگ معلومات اوچون داکتر سعید عظیمی مقاله سیگه باقینگ:

(قته غن - <https://www.facebook.com/sayed.azimi.7/>

posts/683494801798068)

بلقیس قرمیشیوا، برهان الدین کشکی، گوناریینگ، دکتور ولیدی توغان، خانیکوف و

لوگو فتلر نینگ هیچ بیر یسی، توزگن فهرستلریده "قبان" یا "بیش قبان" اوروغینی قید ایتمه گنلر. حتی

داکتر لارد ايسه خان آباددن تاپگن شجره ده "بیش باله" آتلی اوروغی کپلتیرگن، بیراق "بیش قبان" نی

یازمه گن. بونی میرعزت الله گینه یازگن.

لقه یلرده "قبانای" دېگن ميده ترماغنی بلقیس قرمیشیوا ثبت قیلگن. لقه ی و بیش قبان

ایکیسی هم قته غن بویوک اوروغی ترکییده گی اوروغلردن اېکنلیکلرینی نظرده توتسک. قبانای و

بیش قبان اره سیده ارتباط بارلیگی احتمال.

Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и)
Узбекистана. Бэлькис Халиловна Кармышева; Наука, 1976)

نتیجه:

باشقبان بیریکمه سۆزی نینگ گرامری توزیلیشی و معناسی حقیده قوییدهگی آیری فکرلرنی

بیلدیریش ممکن:

قبان/قوبان:

۱. لغوی معناسی دریا؛ بویوک؛ کوچلی؛ بوکسک
۲. قدیمی تاریخی منبعلرده آتاقلی آت بۆلیب، شخص آتی صفتیده قوللنگن
۳. جغرافی آتله بۆلگن
۴. قلین اوستکی کییم؛ چیرگی
۵. (کۆچمه/مجازی) معناسی قۇبال، اپتی کۆریمسیز؛ نادان

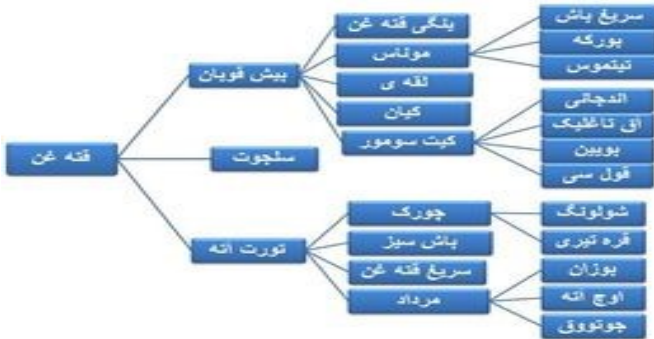
۱. باشقبان: بویوک و کوچلی باشلیغ

۲. باشقبان: (کۆچمه معناسی): قۇبال، قتیق قۇل، اپتی کۆریمسیز باشلیغ

۳. باشقبان: قبان نینگ اتنیک یا ده توپونومیک آتاقلی آتیگه باغلب یسلگن بۆلیشی ممکن.

۴. باشقبان: قتهغن اوروغی نینگ بیر ترماغی بۆلمیش "بیش قبان" سۆزی نینگ محرف شکلی بۆلیشی احتمال.(بیراق بو احتمال جدا ضعیف)

حرمتملی داکتر سعید عظیمی چیزگن قتهغن اوروغی ترماقلری

سارت، اېل سارتیه، لسان سارتیه

(SART, SARTIYA, SARTCHA)

اېسلىتمە: سېۋىملى آغەمىز فىض الله قرداش جنابلىرى "سارت" سۆزى ھەمدە "سارتىيە خلقى" و "سارتىيە زبانى" اتمەلىرى حقىدە مەلۇمات و اىضاح يازىشنى التماس قىلگن اېدىلەر. قويدەگى قىسقىقە بىلگى (مەلۇمات) سېۋىملى قرداش جنابلىرى و حرمتلى اۇقۇۋچىلەرگە تەقدىم اېتىلگن متن دىر.

"سارت/سرت" (Sart) توركى تىللىر، جملەدن اۈزبېك تىلىدەگى اۈزلىشتىرىلگن يات سۆزلەردن دىر.

بو سۆز توركى تىلدە بىرىنچى قتله يوسف خاص حاجب نىنگ "قوتادغۇبىلىك" (مىلادى اۈن بىرىنچى يوز بىللىك) اثرىدە قوللىنگن. (ع. تورسونوف، ب. اۈرىنبايىف و ع. عىلىيف، اۈزبېك ادبى تىلى تارىخى، «اۈقۇتتۇچى» نىشرياتى، تاشكېنت: 1995م، ص 28).

باشدە "سارت" سۆزى سوداگر و تاجر توشونچەلەرنى بىلدىرىدى. محمود كاشغرى اۈزى نىنگ 'دېۋان لغات التورك' اثرىدە ھم شو معناده كېلتىرگن. (شىخ محمود بن حسين الكاشغرى، ديوان لغات التورك، بىرگردان بە فارسى: دكتور حسين محمد زاده صديق، نشر اختر، تېرىز: 1383ش، ص 221).

كېين اېسە ايش و حرفت و دەقانلر اهلى "سارت" دېلردى. شونىنگدېك، عموماً اۈتراق خلقلر، بىر اېگەلىرى ھەمدە توركىلىشگن سغدلر و خوارزمىلەرگە نسبتاً ايشلە تىلردى. عربلر اېسە ماوراءالنھرىنىڭ بىرچە مىسلمانلىرىنى "سارت" دېر اېدىلەر.

قالە بېرسە مۇغوللر، خوارزمشاه دولتىنىڭ بىرچە رەيىتىنى "سارت" دېر دېلەر. دېمك، يوقارىدەگى سۆزلەرگە كۆرە، باشدە "سارت" سۆزى اتنىك (قومى) توشونچەنى بىلدىرمەي، اهالى نىڭ يۇموش و حرفت ھەمدە اجتماعى اۈرنىنى فرقلشدە قۇللىرىن.

شېيانىلر ماوراءالنھرىنىڭ بىرچە توركلرىنى "سارت" دېر اېدىلەر. حاضر ھم ايرىم قزاقلر، اۈزبېكلرنى "سارت" دېدىلەر.

آلمانلىك عالم دكتور گېگرنىڭ فكريچە، "سارت" سۆزى شەرنى سېۋەدىگن و اۈتراق تورموشىگە علاقمند اۈزبېك حوزەسىگە خاص دىر.

(دكتور گېگر، دكتور اشپىگل و ديگران، عصر اوستا، ترجمه مجيد رضى، انتشارات آسيا، ص 23)

میرعلیشبر نوایی و ظهیرالدین محمد بابرلر (توقوزینچی و اؤنونچی هجری اؤن ییللیکلر) اېسه "سارت" سؤزینی "تاجیک" معناسیده ایشلتنگلر. و سارتجهنی اېسه، تاجیکچه/فارسجه توشونچهده قؤلگنلر. (نوایی، میرعلیشبر، محاکمة اللغتين، به کوشش دکتور محمد یعقوب واحدی، کابل، 1362، صص 11-13، 38 و غیره. بابرنامه، به اهتمام مانو ایزی، کیوتو (جاپان)، 1995م.، جلد 1، صص 6-7 و غیره)

میرزا مهدیخان نینگ "سنگلاخ" سؤزلیگیده "سارت" سؤزی شونداق ایضاحلنگن:

سارت: تاجیک را گویند. چنان که در آخر مجلس دوم از "مجالس النفايس" در وصف سيد حسن اردشير گوید که:

"بو فقير تورک و سارت اراسيدا آندين تامراق کيشی کورمايدورمېن" (سنگلاخ، میرزا مهدیخان استر آبادی، مقدمه، مقابله و تصحيح دکتر حسين محمدزاده صديق، نشر "اختر"، تبریز: 1394، ج 2، ص 1170/pdf)

بو سؤز اصلیده سانسکریتچه بؤلگن و او تیلدن تورکچه گه کیرگن: "بو سؤز، سانسکریت تیلیده کاروانباشی معنای بیلدیره دیگن "سارته دها" دن آلینگن دیر. "سدارمه پونداریکه سوتره" نینگ سارتباد اویغورچه ترجمه سی بونگه گواه بولیب، "تجارباشی" یا "ساتغچیلر اولوغی" دېب ایضاحلنگن. بو نرسه تورقان منطقه سیدن تاپیلگن اویغور تیلیده یازیلگن مانی و بودایی دینلری متنلریدن قؤلگه کېلگن. آییریملر نینگ فکریچه بو سانسکریتچه سؤز، سغدچه ارقه لی اویغورچه گه اؤتگن بولیشی هم ممکن."

قرهنگ: تورک های افغانستان (مجموعه مقالات)، ترجمه جلالیر عظیمی (مقاله مبادی قومی اوزبیکها، نوشته علیشیر الهاموف)، انتشارات خراسان، کابل: 1392، ص 130.

تاریخ کبسیملریدن بیریده (انیقراغی 19- عصر دن 20- عصر باشلریگچه) بوتون ماوراءالنهر خلقی، جمله دن اؤزبیکلر هم "سارت" دېب اته لر دیلر. شونینگ اوچون، اوشبو زمانده تورلی تاریخی و ادبی منبعلرده اېل سارتیه، لسان سارتیه، زبان سارتیه، عبارت سارت، اقوام سارت کیی اتمه لر کؤپ اوچرهدی. (اؤزبیک ادبی تیلی تاریخی، ص 28)

بونینگ یقال اؤرنگی جهان ادبیاتیدن اؤزبیک تیلیگه ایلک یوله اؤگیریلگن "روبنسون" اتلی رومان نشریده گی تیلماج نینگ مقدمه سی دیر. تیلماج اته بیک اؤغلی محمد فاضل بیک شونداق یازه دی:

"... ینه عربچه، تُرکچه، هندیچه، فارسچه، تاتارچه قیلینغان ترجمه لاری هم باردور لیکن بیزلار نینگ سرتیه خلقی نینگ زبانلاریده هیچ وقت ترجمه بولمای و اوشبو عبرت نما حکایه دن بی بهره قالغان لاری اوچون اوشبو عبرت نما حکایه روبنسون [روبنسون- یارقین] نینگ سرتیه زبانیغه

ترجمه قىلدىم كه بىزلىرى سرتيه لار هم اۇقوب بىلب غفلت اويقوسىدىن كۇزلىرى آچىلسون دېب. "قره نىگ: رۇمان [روبنسون]، دانىل دىفو، آتە بېك قاضى اۇغلى محمد فاضل بېك ترجمه سى، مقدمه، غلام حسن عارف جانوف مطبعه سى، تاشكېنت: 1911 يىل)

بوندن نتيجه شو:

۱۹- اۇن يىللىكدن ۲۰- اۇن يىللىك باشلىگىچە بوتون ماوراءالنهر خلقلىرى، جملەدن اۇزبېكلر "سارتيه"، "سارتيه خلقى"، "سارتيه اېلى" و تىللىرى اېسە "زبان سارتيه"، "لسان سارتيه" و "عبارت سارتيه" دېيلىگن.

«توناكون» و «كچه» سوزلرى حته

I «كچه» سوزى سوزلىكلرده ايكي گرامرى حالتده كوزه تيلهدى:
بىرى، كچه (آت):

۱. تون؛ كون باتيب بىرازدن سونگ باشله نيب، تانگ آتكونچه دوام اپته دىگن كبز(زمان)؛
اؤرنك: كچه نىنگ قرانغولىگيده يۇلنى قنداق تاپدىنگىز؟

۲. معلوم بىر مناسبت يوزه سيدن يۇلگه قۇبىلگن ادبى و موسيقى بيغىنى؛ اؤرنك: موسيقى
كچه ميزگه خوش كېلىپ سىزلر!
ايكيسى، كچه (روش):

توناكون؛ بوكوندن آلدىنگى كون؛ دىروز؛ اؤرنك: مهمانلر كچه كېلدىلر.
كچه گى؛ دىروزى؛ اؤرنك: كچه گى ايشنى بىتىردىنگ مى؟

II «كچه» سوزى كوندوز بىلن بىرگه جفت سوز شكلیده «تون» معناسیده كۇپ قۇللەنيلهدى:
«كچه-كوندوز؛ اؤرنك: داوان(كوتل)ده كچه-كوندوز و قيش-يازده موترلر قتناوى اوزىلمسى»
بوندىن تشقرى كچه سوزى، «كچه يو كوندوز < كچه و كوندوز» شكلده هم عىناً «تون»
معناسیده خلق تىلى همده ادبى تىلده قۇللەنەدى؛ اؤرنك: «كچه يو كوندوز تىنمه ى ايشله دىك»
كچه ليك: شبانه

III توناكون: حاضرگى كونده اؤزبېكستان ده خلق تىلى همده ادبى تىلده «توناكون» سوزى
قوللىشى جدا آز دىر. اؤرنىگه اساساً «كچه» سوزى ايشله تىلماقده. بىراق افغانستان اؤزبېكلرى اېسه
«كچه» سوزىنى تون معناسیده و «توناكون»نى بوكوندن آلدىنگى كون/دىروز معناسیده ايشلته دىلر.
توناكون اؤرنىگه «كچه» سوزى بىزده ايشله تىلمس.

IV شوكت رحمت الله يىف اؤزى نىنگ «اؤزبېك تىلى نىنگ اېتمولوگىك لغتى» كتابیده
«كچه» سوزى حقىده كۇپ ايضاح بېرمه گن. اونى «پت روشى/ قىد زمان» دېب گىنه، «كچه/ تون»
آيدن معنا ترقياتى نتىجه سیده اوسىب چىققن، دېگن خلاص. پىت آتى - پىت روشى (206 بىت)
شونگه كۆره: كچه سى: توناكون ده/ دىروز؛ اؤرنك: بىز كچه سى سفردن كېلدىك.

کېچه سی: تون ده/ شبنانه؛ اؤرنک: کېچه سی قبرستان قۇرقینچلی دیر.

V «دېوان لغات التورک» ده هم "کېچه" سؤزی "تون/ شب" معناسیده کېلگن. (دکتور محمد زاده صدیق نینگ فارسچه ترجمه سی، 533 بیت)

VI نوایی هم "تون" معناسیده ایشلتگن:

"کېچه کېلگوم دبیبان اول سرو گلرو کېلمادی

کؤزلریمگا کېچه تانگ آتقونچه اویقو کېلمادی"

بو، مشهور شعر و اشوله نینگ باش بیتی دیر.

VII «توناکون» سؤزینی نوایی، بابر، ... عموماً بیز ایشله ته دینگن معناده قولله گنلر. نوایی اثرلری سؤزلری اوچون یازیلگن "سنگلاخ" سؤزلیگیده شونداق ایضاح بېریلگن:

«توناکون: روز گذشته را گویند.» (سنگلاخ، ویراستار روشن خیای، نشر مرکز، تهران:

1374، ص 123)

بابر دپیدی:

"توناکون بیبرله بوتون مجلسی اسرو خوش ابدی

مجلس اهللی باری دلخواه و باری دلکش ابدی..."

(دریا در گوهر/ بابر دېوانی، دکتور شفیقه یارقین نشرگه تیارلگن، کابل: 1387/2003

231-ب)

VIII کېچقرون: شام یقینی؛ شامگاه

پرنجی سۆزی حصیده

(Paranji)

حرمتملی داکتر صمدی جنابلری بورونلر اؤز فیسبوک صفحه لریده "پرنجی" حقیده سؤراق بهرگن ابدیلر. اوشنده باشقه اؤقوچیلرینینگ کومنتلریده گی فکرلر قطاری، اوشبو قلم تماندن هم قوییده گی ایضاح کومنتده یازیلگن ابدی. موضوعنی سیزلر ییلن بحث گه قۇیه میز:

بیزنینگجه پرنجی (paranji) سۆزی «بورونجک» سۆزیدن کلبیب چیققن بۇلیشی ممکن. "سنگلاخ" سۆزلیگیده بو سۆز شونداق ایضاحلنگن:

بورونجک: (به ضم راء و سکون نون و کاف و فتح جیم) به دو معنی می آید: [1] اول معجر و مقنعه زنان را گویند. چنان که گوید،

شعر:

ییل اوچورغان پرنیان هر یان بورونجک عطفی دین

أول پری اوچماقغه اېگنی اوستیدی پر مو اېکین

[ایکینچی مصرعه "اوستیدی" سۆزی "اوستیده" بۇلسه کبره ک؟- یارقین]

در فصل سی و ششم از محبوب القلوب در "ذکر ملازمهای کافر نعمت" گوید که:

"شریتی دستارین باشیغه بورونجک قیلغایلار که عروس مستوره و گر دیزی نامستور دور."

[2] دویم، به معنی: زیر لچک هم استعمال می شود. الشاهد علیه، شعر:

"تؤن اوزره آیدین و یبندا صبح ابرکان مو

و یا ساچینگدا بورونجک اوزه لچک مو اېکین"

(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، مقدمه، مقابله و تصحیح: دکتر حسین محمدزاده

صدیق، جلد اول، نشر اختر، تبریز: 1393، ص 693-694)

بو سۆز، باغله لاق، یاقماق، بېرکیتماق معنالرده گی «بورماق» سۆزیدن توزیلگن. محمود

کاشغری «دېوان لغات التورک» ده شو معنالرده گی «بوردی» شکلینی کبلیترگن.

تورکی لهجه لرده بونینگ بورونجک < بورونچک < بورونچق < بورونجک < بُرنجک <

بورونجک < ... کبی تورلی شکللی هم بار.

توركي تيللر جملەدن اۈزبېكچەدە «ب» «و» «پ»: «چ» «و» «ج» «همدە» «ك» «و» «ق» «تاووشلرى بىر-بىرىگە المشيشى طبعى دىر .

اوندن تشقرى، اۈزبېك آغزەكى تىلیمیزدە كۈيىنچە سۈزلردەگى سۈنگىگى «ك» «تاووشى» «ه» «تاووشى گە المەشيليشى كوزەتيلەدى: كومك/كومەى؛ تېلېك/تېلپەى؛ بورجك/بورجەى؛ تۈشك/تۈشەى؛ ...

شونگە كۈرە «بورونجك» «سۈزى لەجە لردە بورونجك < بورونجك < پورونجك < بورونجى < پورنچى» پرنجى شكللرگە اۈزگرگن بۇلىشى ممكن . بو مسألەدە اۈزگە توركي تيللردەگى اونليرلر اويغونليگى (سينگرمانيسيم) اۈزبېك تىليدە يۇقالەباريش اقيمى تاثيرى هم كوزەتيلەدى .

افغانستان اۈزبېكلرى "پرنجى" سى نينگ متاعى ايپك و پختە ايپدن قۇلدە تۇقىلەديگن مخصوص لەجە دىر . لەجە نينگ رنگى عموماً كولرنگ بۇلىپ، يوزى ميين و يقين يۇل-يۇل قرە چيزيقلى دىر . اونينگ تيكيليشى اېر ككلر نينگ چىلگى گە اۈخشش دىر . بىراق پرنجى نينگ ايكيته يىنگى ارقەدە، موازى شكلدە يانمە-يان حاللە پۇپكلى باغ بيلن اۈرتەسىدن بىر-بىرىگە باغلانگن تورەدى .

پرنجى كيىنگن كىشى نينگ يوزىنى ياپماق اوچون، ات دۇمى نينگ قىليدن تۇقىلگن مخصوص جالى سيمان ياپنچ بار . بونى سربل اۈزبېكلرى "توشىند" ديدىلر . بو ياپنچ يا سادە و بىزە كسىز بۇلىپ، يا هم رنگلى ميدە مونچاقلر، زرى ايپلر و پۇپكلر بيلن بىزەتيلەدى .

اۈزبېكستاندە "پرنجى" لرنينگ متاعى، رنگى و بىزەكلرى خىلمە-خىل دىر . حتى پرنجى يوزىگە تورلى گللر و ديزاينلر زر يا ايپك بيلن تيكيلگن بۇلەدى .

پرنجى نى كېكسە خاتىنلرگىنە كييردىلر، ياش خاتىنلر- قىزلر كييمسدىلر . پرنجى استعمالى حاضر اينىقسە شەرلردە يۇقالماقدە .

اوتاو حقهده

(O`TOV)

اوتاو: آچيق ميدانده گنبد شكلیده تیکلنه دینگن كۆچمه تورر جای...

بو ات قديمگی توركي تیلده گی "الو یاق" - معناسینی انگلتگن "اوتە" - فعلیدن (دېوان لغات التورك) "غ" قۇشیمچه سی ییلن یسلگن (سپوارتیه ن، تور كچه اېتمولوژیک سۆزلیك-روسچەده، دېوان و قديم توركي تیل سۆزلیگی) كېيىنچه ليك بو سۆز آخريده گی "غ" اونداشی "و" اونداشی گە المشگن (قىزغزچه-روسچە سۆزلیك). اۆزبېك تیلیده "و" اونداشی آلدیده گی "a" ه" اونلیسی "آ" اونلیسی گە المشگن:

اوتە- + غ = اوتە غ < اوتە و < اوتاو < اوتاو (اۆزبېك تیلی نینگ اېتمولوژیک سۆزلیگی،

ص 494)

كېين "اوتاو" سۆزى معلوم بىر اوروغ يا قوم نینگ كۆپلې اوتاو دن تشكىل تاپگن يېر يا قىشلاغيگە نسبتاً هم ايشله تيله باشلندى. چنانكه "تيريليش" ناملى توركى سريالده "اوتاو" خودى شو معناده قۇللنگن. باش قهرمان (اېر توغول) اوچ اوتاو بېگى گە كۆتريله دى.

سريل ولايتیده بيز "اوتاو" معناسینی افاده له يديگن "اوى" سۆزینی كۇپراق اېشيتگنمىز. اوى تیکماق: كۆچمه اوينی بېلگىلنگن يېرده برپا قىلماق.

قىشلاقلىكلرده اېسه اېكىسى: هم اوتاو و هم اوى قۇللنه دى.

ايريم سۆزلىكلر، جمله دن ده خدا لغتنامه سيده "يورت" سۆزى هم شو معنا همده خيمه و خرگاه معناسيده بېرىلگن.

كپه، چيله، آلاچيق، چادير/خيمه بويوملرى "اوتاو" دن كۆپ نقطه نظر دن بوتونله ی فرقى بار. عين توشونچه و قوريلمه يا بويوم اېمس.

نتیجه:

كۆپلې توركلر، جمله دن اۆزبېكلر تېكىپ، ايچيده يشه يديگن مخصوص كۆچمه اؤبلىر نینگ ادبي اتى "اوتاو" دېر. (يوقا ريده اېسلنگندېك، بونینگ قديمگی اصل تلفظ شكلی "اوتاغ" دېر. غالباً قپچاق لهجه سی تائيریده اوتاغ < اوتاو بۇلگن، شېكىللى. عينن شو فوتتيك اۆزگه ريش يوز بېرگن

سيگير/اينك، اېشك، ... سقلنه ديگن مالخانه معادلى سرپلده "قماو" سۇزى بار. بو سۇز درواقع اوشه "قماق/قماغ" سۇزىدىن "ق/غ" تاووشى "و" تاووشىگه المەشلىب يوزەگە كېلگن.

ايرىم لهجه لردە اۇى و يورت سۇزلىرى هم شو توشونچه اوچون قۇللنەدى.
اېندى بوداينىگ مقبرەسىگە كېلسك:

- مقبرە نىنگ تشقى كۆرىنىشى خودى توركلرنىنگ اۇتاوى كىي دىر.
- لېكن مقبرە بناسى اۇتاو كىي كۆچمە اېمس، تورغون (ثابت؛ غيرمقول) دىر.
- اۇتاو دە تاش، كىرپىچ (غىشت) كىي قوريليش بويوملر اېشلە تىلمس، بىراق مقبرە اساساً تاش و كىرپىچ (غىشت) و باشقە قوريليش مواددن قوريلگن.
- اۇتاونىنگ ياغچدن يسەلەديگن يىغمە دېواری، اۇتاونىنگ اساسى قوريلمەسى يا دېواری دىر.

- لېكن مقبرەدەگى ياغچ قوريلمە كۆرىنىشىچە اساسى بنانى اۋرەب تورگن كتارە سىمان دېوارەسى يا احاطەسى دىر!

- بو ياغچ كتارە اۇتاونىكى دېك تۇقىمە و يىغمە اېمس، بلکہ معمول كتارە سىمان دېوارەلردېك بىر-بىرىگە اۋرنەتيلگن و تورغون دىر.

- قديم توركى خلكلر: كوشانلر، يفتيليلر، تېگىن شاهيلر، كابلساھلرنىنگ دىنلر كۇپراق بودايى بۇلگن. بو يوزدن مسألەگە باقىلسە دە، اۇتاولر يا يورتلر تۈزىلمەسى بودايى عبادتخانىلرنىنگ قوريليش بنالرى شكلى و دىزاينلرىگە اۋرنك بۇلگن بۇلسە عجب اېمس.

قىسقىسى، بو ايكتەسى بىزنىڭچە فقط سىرتدن اۋخشش تامانى بار. بو حقدە كېنگراق ايزلەنىش و تحقيق كېرەك.

* بودا مقبرەسى و توركلر اۇتاوى حقيده هېچ قىنداق ايجابى يا سلبى فكر بىلدىرمەگن حالده، سىزگە قويدەگى اېسدەلېگىمنى يازەمن:

ياشلىگىمىزدە، سرپل شەھرىدە اروپالىك بىر اېر-خاتىن اتنوگراف تحقيقاچىلرى كېلگن اېدى. اولر، سرپلده تۇقىلەديگن مشهور "تراقى" گلىم لرنىنگ دىزاينى و ائىنقىسە تېگرەگىدەگى دىزاينلر ايجىدەگى (+) بېلگىنى كۆرىپ، بو مسىحى لرنىنگ "صليب" بېلگىسى، دېب ايتدىلر. اولر، گلىم دەگى بو بېلگى "صليب" ن اھاملنگن و اۋتمىشده بو بېردە مسىحيت بارلىگى گە دىل، دېگن خلاصە چىقارگن اېدىلر!

بیرلن < بیرله < بیله < بیلن < ایلن حصیده

بو مسألهده ایکی "بیلن" گه اُیری معنا و اُیری ایلدیزلریگه اعتبار بېریش کبرهک:

۱. بیلن/بیله(کمکچی): بیرگه، همراه، با، مَع، ...

۲. بیلن/بیله(صفتداش): بیلگن، دانا، فهمیده

قوییده، ایکسی نینگ ایضاحینی اوقیی سیز:

۱. بیلن(کمکچی):

اُبتیمولوژی یوزدن "بیلن" سۆزی نینگ ایلدیزی "بیر"/ایک، سان سۆزیدن دیر.

بو حصده "اُزبېک تیلی نینگ اُبتیمولوگیگ لغتی" ده شونداق ایضاح بېریلگن:

"بیلن: بیرگه معناسینی افادهلیدیگن کمکچی. بو سۆز اصل قدیمگی تورکی تیلده "بیر" سانیدن "بیرگه" معناسینی افادهلاوچی "-له" قۇشیمچه سی بیلن حاصل قیلینگن سۆزگه قدیمگی جۇنهلیش کبلیشیگی نینگ "-ن" قۇشیمچه سینی قۇشوب حاصل قیلینگن. (تورک تیلی نینگ اُبتیمولوگیگ سۆزلیگی، ای. و. سبورتین، مسکو: ۱۹۷۴، ۲-جلد، ۱۴۱-بېت): کبیراق "ل" اونداشی تأثیریده "ر" اونداشی "ل" اونداشیگه المشگن. ایکتیه "ل" اونداشیدن بیرى تلفظ قیلنمه ی قۇیگن(قدیم تورکی تیل سۆزلیگی، لنینگراد: ۱۹۶۹، ۹۹-بېت):

(بیر + له = بیرله) + ن = بیرلن < بیللن < بیلن.

اُزبېک تیلیده "بیلن" کمکچیسى "ایله" شکلیده حتی قیسقه ریب، قۇشیمچهگه اۇخشب "-له"

شکلیده هم ایشله تیلهدی.

(اُزبېک تیلی نینگ اُبتیمولوگیگ لغتی، شوکت رحمت الله بیف، یونیورسیتیت نشریاتى،

تاشکېنت: ۲۰۰۰، ۵۰-۴۹ و ۵۳-بېتلر)

[ر" اونداشی "ل" اونداشیگه اصلا المه شیلیمسدن توشیریلگن بۇلیشى هم ممکن. بو نرسه نى

محمود کاشغرى هم اېسله گن. سۆزلرده گى "ر" اونداشی توشیریلیش آقیمچی تورک-اُزبېک تیلیده

قدیمدن معمول دیر: اېرسه/اېسه؛ اېردى/ اېدى؛ اېرمس/اېمس؛ شرط فعلی سر/اسه (اورخون ده

"بارسر"، حاضر "بارسه"، - یارقین]

بو سۆز، تور کلرنینگ اینگ اېسكى يازمه يادگارلىكلرى "أورخون تاش بيتيكلرى" ده هم (همراه، با) معناسيده اوشه اېسكى "بیرله" شكليده كېلگن.

(سه سنگياد، داکتر حسين محمدزاده صديق تالیفی، لغتنامه، نشر اختر، تبریز: ۱۳۸۶، ۱۲۹-

بیت)

محمود کاشغری هم اوز اثریده شو اېسكى "بیرلا" شكلىنى كېلتیرگن:

"بیرلا: با، همراه. أَل مَنِك بَرَلَا أَرْدَى. یعنی: او همراه من بود.

گاه حرف "ر" می افتد و مخفف می شود. و بلا تلفظ درمی آید."

(دیوان لغات التورک، محمود کاشغری، برگردان فارسی از: دکتر حسین محمدزاده صديق،

نوابی اثرلری سۆزلری ایضاحی اوچون تالیف اېتیلگن "سنگلاخ" سۆزلیگیده قوییده گیچه

كېلگن:

بیرلان/بیرله: به معنی: مَع در روابط استعمال می شود. چنان که در سبعة سیاره در "داستان

مسافر اقلیم اول" گوید، ال شاهد علی الاول، شعر:

تؤلا ایلاب سرشک بیرلان کوز

ایتا باشلادی حالتی دین سوز

الشاهد علی الثانی، شعر:

کوزماسام قاشینگ بؤلورمېن تورغانیم بیرله فغان

وايی اېرور پس چو بؤلماسا نوابی بیرله نون

(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرابادی، مقدمه، مقابله و تصحیح: دکتر حسین محمدزاده

صديق، جلد ۱، نشر اختر، تبریز: ۱۳۹۴، ص ۷۵۰/pdf)

بیلان/بیلن و بیله سۆزلری قوییده گیچه ایضاحلگن:

بیلان: لفظی است که در آخر کلمات به معنی "مَع" واقع می شود. چنان که در توحید گوید، شعر:

تاپماق عجب فکر و تخیل بیلان سېنى

تینماک محال عقل و فراست بیلان سنگا

(سنگلاخ، ج ۱، ص ۷۶۶)

بیله: به چهار معنی می آید: اول، به معنی: همچنین بود که در ابتداء کلمی درمی آید و آن را

(به عربی: كَذَالِكْ گویند. دویم، به معنی "مَع" در آخر کلمه استعمال می شود. چنان که به معنی اول

و دویم گوید، شعر:

طرفه کورگیل که عنان تارتمای اول شوخ دمی

سؤنگ بیله قاتیغ لیغ بیله حالیمنى بیلیب

سیم، یعنی: با یکدیگر. ال شاهد علیه، شعر:

دایم قاشینگدا بولمسا نوایی عجب اہماس
گل بیرله بلبل اولسا نبتانگ متصل بیله...

(سنگلاخ، ج ۱، ص ۷۶۷)

بیله سی: یعنی: با او و همراهش، چنان که در سبعة سیاره در "داستان مسافر اقلیم هفتم" گوید،

شعر:

کیم کبلور تاجر ختایی زاد
بیله سی بیر کنیز خوب نهاد...

بیله سیز: یعنی: همراهید. چنان که گوید، شعر:

نوایی هجره قالدی قیلینگ وصالدا سُکر
جماعتی که سپوار یارینگیز بیله بیله سیز

(سنگلاخ، ج ۱، ص ۷۶۷)

بیلن/بیله سوزلری جمله لرده کمکچی، روش، باغلاوچی سینگری تورلی گرامری توشونچه و
وظیفه لرنی اؤته یدی. اولر نینگ ایریملرنی قوییده اوقینگیز:

بیلن/بیله (روش): ۱. بیرار کیشی یا نرسه بیرگه لیگیده: آتم بیلن کپلیم ۲. وسیله یا
واسطه سی: بالته بیلن چاپماق ۳. بیرار ایش نینگ وضع و حالتی: نوبت بیلن کیرینگ ۴. ارقه لی،
طریقدن: سالنگ بیلن کابل باردیک ۵. اساسده، نظرگه: رئیس نینگ بویروغی بیلن کپلیم ۶. برابریده،
نسبتگه: خلق بیلن اوروشیب بولمس ۷. (باغلاوچی) "و": "سیکریدین نماز دیگر بیله نماز شام اراسیدا
آتلازیب..." (با برنامه، جاپان نشری، ۵۵۲-بیت) ۸. باغلاوچی: بهار کپلیشی بیلن اِبکیش باشلنر.

(نوایی تیلی لغتی، بهردک یوسف، "شرق" نشریاتی، جلد-۱، تاشکپنت: ۲۰۱۸، ۲۶۸-۲۶۷ بیتلر
و فرهنگ اوزبیککی به فارسی، محمد حلیم یارقین و دکتور شفیه یارقین، انتشارات "سخن"، تهران:
۱۳۸۶، جلد ۱، ص ۱۴۲، بدایع اللغت، طالع ایمانی، قؤلایازمه/فوتوکاپی و فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل
هادی، انتشارات احرار، تبریز: ۱۳۷۹، صص ۲۳۲-۲۳۱)

۱. بيله: -دن، -ده:

"خيالغه انداق كهلدى كيم، تورك الفاظى نينگ داغى رقعهرلى همول مثال بيله بيتيلگاي و بو تيل نينگ نامهرلى نى هم اوشول منوال بيلن ثبت ايتيلگاي. /نوايى، منشآت" (نوايى تيلي لغتى، بېردك يوسف، تاشكېنت: ۲۰۱۸-يىل، ۲۶۸-بېت)

۲. بيلن/بيله: بيلگن، دانا، فهميده

بو معناده "بيلن" ايلديزى "بيل/توشين، بدان" فعلى دير. بونده "بيل" فعليگه "ن" اونداشى قوشيليب، صفتداس سوز يسهيدى:

بيل + ن = بيلن: بيلگن، توشينگن، فهميده.

سوزنينگ "بيلن" شكلى عموماً اوزبېك تيلده ايشله تيلمهيدى. بونينگ اوزنيگه "بيلگن" سوزى ايشله تيلهيدى.

توشينگن يا بيلگن معنادهگى "بيلن" سوزى عموماً اؤغوز شيوهسى ترماقلىرى نينگ توركچه، توركمنچه، آذربايجان توركچهسى و باشقه لرده قوللنهدى.

اؤزبېك تيلده شو ايلديزدن يسلگن و شو توشونچهنى يبتكزهديگن "بيله" كمكچى فعلى ايشله تيلهيدى. "سنگلاخ" دهگى "بيله" نينگ تورتينچى معناسى شو توشونچهدير:

"... چهارم، به معنی: دانسته و فهم کنان باشد. چنان که گویند: بيله باردیم. یعنی دانسته رفتم..."

(سنگلاخ، ج ۱، ص ۷۶۷)

بيلا/بيله: دانسته:

عمرى تىلاب ايش سرينى كېتماك كېراك آخر
كېم شمه آندين مېنى حيران بيلا بارديم
بيلا آغانينگچه: به قدرى كه توانى دانست.

(سنگلاخ، ج ۱، ص ۷۶۱)

چاغداش اۈزبېك تېلىده هم "بېله/دانسته، فهميده" شكلى كۈپ ايشله تېلهدى: بارىشىنگ ضرورلىگىنى بېله تورىب، نېگه بارمه دىنگ؟

۳. ایلان/ایله:

بیرگه، همراه، با، مع معنالرده گی "بیرلن/بیلن/بیرله/بېله" سۈزلرنی فونیتیک اۈزگرگنی و فیسقرگن شكللری دیر. بو حقه "اۈزبېك تېلى نینگ اېتیمولوگیک لغتی" اثرده قوبیده گیچه ایضاح بېریلگن:

"ایله: بیلن (کتابی)... بو سۈز قدیمگی تورکی تیلده کینگ ایشله تیلیب، حاضرگی اۈزبېك تیلیده دبیرلی قوللنمه یدینگن "بیرله" یاردمچیسى نینگ (س. ای. مالوف، قدیمگی تورکی یازوو یادگارلیکلری، مسکو-لنینگراد: ۱۹۵۱، ۳۷۲-بیت؛ دېوان لغاتالتورک، ۲۵۷-بیت؛ قدیمگی تورکی تیل سۈزلیگی، ۱۰۲-بیت: بیرله) تاووش اۈزگریشی عاقبتیده یوزه گه کپلگن: اول "ل" اونداشی تاثیریده "ر" اونداشی "ل" اونداشیگه المشگن، کبین ایکتیه "ل" اونداشیدن بیرى (قدیمگی تورکی تیل سۈزلیگی، ۹۸-بیت: بېله)، شونینگدېک سۈز باشیده گی "ب" اونداشی هم (قدیمگی تورکی تیل سۈزلیگی، ۲۰۷-بیت: ایله)، تلفظ قیلینمه ی قویگن:

بیرله < بیلله < بېله < ایله.

بو سۈزنی "ایل" فعلی نینگ "ا-ه" قوشیمچه سی بیلن حاصل قیلینگن روشداش شكلی، دېب تلقین اېتیش هم موجود (تورک تېلى نینگ اېتیمولوگیک سۈزلیگی، ۱-جلد، ۳۴۶-بیت):

- ایل + ا/ه = ایله.

(اۈزبېك تېلى نینگ اېتیمولوگیک لغتی، ۱۱۳-۱۱۲ بیتلر)

ایله/نواپی:

قبر ارا ایلانگ یوزومنی چوم فرا کیم عمر اۈتوب

دوست کویى عزم قیلدیم یوز تومان تقصیر ایله

ایله/بابر:

نېچه یخشی دېسانگ، بو هزل ایله شعر

بیریسى فحش و بیرى یلغاندور

ایله/فضولی:

بن صبح و شام درد دل سۈزناک ایله

بغرّم کباب اېدیپ وېررم چرخه انقلاب

ايلن و ايله/صائب تبريزى:

توتولموش كۈنلومو جام ايله شادان ايله مك اولماز
ال ايلن پسته نين آغزىنى خندان ايله مك اولماز

خلاصه:

۱. يوقارىده گى ايضاحلرگه كۈره، "بيلن" (بیرگه، بيله، همراه، با، مح) و "بيلن" (بیلگن، توشینگن، فهميده، دانسته) نینگ ايلديزلىرى ايربيلگى همده معنالىرى فرقلی اېکنلىكلرگه دقت و اعتبار قىلماق كېرەك.

۲. بوندن تشقرى، "بيلن، بيله" اېسكى "بیرلن، بیرله" شكللريدن ايريم فونيتىك اۈزگريشلىر بيلن حاصل بولگن.

۳. حاضرگى اۈزبېك ادبى و آغزه كى تىلده "بیرلن و بیرله" چمهسى قوللشدن چىققن. آزدن-آز بيران چاغداش شاعر نینگ شعريده گينه (وزن و قافيه اوچون) اوچرە تيش مېمکن. شو يوزدن، "بيلن و بيله" نى غيرادبى سۈز و اينىقسە "كۈچه و بازار سۈزى" دېيش اورينلى اېمس. چونكه بو سۈزلىر كلاسېك يازمه اثرلرده جدا مۈل ايشله تىلگن. نوایى، لطفى، باير، فضولى، صائب و باشقهلر اثرلرده بو سۈز نینگ (بیرله، بیرلن، بېرلا، بېرلان، بېرله، بيله، بيلن، ايلان، ايله، له، ...) كى تورلى شكللىرى ايشله تىلگن.

۴. ايلان/ايلن/ايله سۈزلىرى هم اېسكى "بېرلان/بېرلن/بېرله" دن ايريم فونيتىك اۈزگريشلىر ارقلەلى يوزەگه كېلگن. (اداغ)

بارتاق - بارداق - برداق سۆزى حقيده

اېسلىتمه: بورونلر حرمتلى شفيع بېگ اۇغلى اۈز صفحه سیده "برماق" و "برداق" حقيده قويدهگى قيسقه مطلبنى نشر قیلگن اېدى:

«برماق مي يا كه برداق؟»

بیرته میندن سوره دي گیلاسني اوزبیکچه ده نیمه دیدیدی؟

مین ایتدیم برداق دیبله دي. او کیشی برداق دیب پنجه ني ایتمه يمي دیدي. کیین مین او برماق (پنجه) بو برداق اوشه برداق "گیلاس یا که پیاله و بو ایسه چای ایچه یانگنده برماقلر چنگالی گه توشه دي، اوشه اوچون آتینی بیر-بیریگه اوشه تیب قویگن دیرسیز دیب کولیم سیره ب قويدیم»
برداق "حقیدهگى قويدهگى قيسقه مطلب اۈشه پُسته كومت یۈسینده بیتلگن اېدی:
فارسچه انگشت معناده گى "برماق" سۆزى بېللى و اۈزبیکچه ده كۈپ قۇلنه دی.
بیراق "برداق" سۆزىگه كېلسك:

برداق/بارداق: بو سۆز قديم توركى تیلده بۇلگن:

محمود کاشغرى بو سۆزنى "دېوان لغات التورک" ده "بارت" شکلیده كېلتیرگن:

بارت / bart: كیل و پیمانۀ هرگونه مایعی چون شراب... (ترجمه، مقدمه و كوشش داکتر

حسین محمدزاده صديق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 221)

بارت: ظرفی که از آن آب نوشند (دېوان، ص 221)

بیراق بو سۆزگه كېين "آق" قۇشیمچه سی قۇشیلېب، "بارتاق" (بارت + اق = بارتاق) بۇلگن.

(فرهنگ توركى نوین، اسماعیل هادی، تبریز: 1379، 203-بېت)

اصل "بارتاق" سۆزى كېين غربى توركچهلر گروهى (تورکيه و آذربایجان تورکچه سی) ده "ت" تاووشى "د" تلفظ قیلینیب "بارداق" بۇلگن:

بارت + اق < بارتاق < بارداق

بو سۆز، نوایی اثرلری سۆزلریگه شرح یازگن میرزا مهدى خان نینگ "سنگلاخ سۆزلیگی" ده

هم كېلتیریلگن:

بارداق: به ترکی رومی (تورکیه تورکچهسی-یارقین) کوزه و ابریق بود. (سنگلاخ، نشر مرکز، تهران: 1374، ص 74)

دېمک، "بارداق" سۆزی اېسکی اۆزبېکچهده بۇلگن و نوایی هم اونی ایشلگن. بو سۆز حاضر تورکیهده قۇلنماقده. بیراق حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلیده اوچره مهیدی. افغانستانده اۆزبېک لهجه لریده بۇلیشی ممکن. شفیع بېگ اوغلی جنابلری نینگ اېسلیشی شونگه دلیل بۇله آلهدی.

بونی "برداق" / "bardog" شکلیده بورونلر اېشیتگنیم نی بیلهمن، بیراق کیملردن و قه ی منطقه دن ائیق اېسیمده یۇق. حرمتلی تیلداشلریمیز "برداق" سۆزینی اۆز منطقه لری اۆزبېکلری تیلیده بارلیگیدن معلومات یازسه لر جدا ممنون بۇلردیک.

هر حالده، یخشی نظر بېرلییدی. بیز تیلیمیز خزینه سیده گی "برداق" سۆزینی (پیاله، گیللاس یا استکان) اۆرنیگه یا هېچ بۆلمه گنده معناداش (سینونیم) یۆسینده ایشلته آسک-ده، قوله ی بۆله دی.

سلجوق سۆزی حقیده بېلگی

حرمتلی فیض مرادی سلام!

"سلجوق" سۆزی حقیده سۆره‌گن اېکنسیز. سیزگه تشکر بیلدیریب، قوییده‌گی قیسقه معلوماتی تقدیم قیله میز:

"سلجوق" سۆزی هم بیر تورکچه سۆز صفتیده مستقل معناگه اېگه بۆلیب، هم تاریخی شخص نامی بؤلگن.

تیلیمیزنینگ اېنگ قدیمگی سۆزلیگی بؤلْمیش "دېوان لغات التورک" ده بو سۆز حقیده شونداق ایضاح بېریلگن:

«سَلْجُک: نام جد خانان سلجوق که در روزگار ما سلطنت می کنند. به او سَلْجُک سُوْباشی می گفتند.»

(محمود کاشغری، دېوان لغات التورک، برگردان فارسی از: دکتر حسین محمد زاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 276)

"سنگلاخ" لغتنامه سیده "سلجوق" حقهده شونداق توضیح بېریلگن:

«اسم شخصی است از امراء معتبر پنگو (pengu) که حکومت خوارزم می کرد و سلاطین سلاجقه از اولاد اویند و پدر او دُقاق [ملقب به تېمور یالیخ (صاحب کمان آهنین) بود-یارقین] نام داشت و نسب او به سی و چهار پشت به افراسیاب [الپ ابر تونقا-یارقین] می رسد.»

(میرزا مهدی خان استرآبادی، سنگلاخ، به تصحیح، تحشیه و مقدمه دکتر حسین محمد زاده صدیق، نشر اختر، جلد دوم، تبریز: 1394، ص 1184 پی دی اف)

" فرهنگ واژگان تورکی در زبان و ادبیات فارسی" اثریده، یوقاریده‌گی بېریلگن معنار بیلن بیرگه "سلجوق" سۆزینینگ ایلدیزی حقیده هم بیرآز ایما قیلینگن:

«سلجوق = پسر دقاق جدّ خاندان سلجوقی [معین-اعلام]- در دېوان لغات التورک "سَلْجُک" آمده و ملقب به سوباشی یعنی فرمانده سپاه- در فرهنگ سنگلاخ سلجوق اسم شخصی است از امرا که حکومت خوارزم می کرد و سلاطین سلاجقه از اولاد اویند و پدر او دقاق نام داشت و نسبت به او سی و چهار پشت به افراسیاب می رسد. واژه سلجوق مرکب است از واژه سل (قایق) + پسوند تصغیر

(جُوق) و به معنی ترکیبی قایق کوچک. (عادل ارشادی فرد، فرهنگ واژگان تورکی در زبان و ادبیات فارسی، انتشارات باغ اندیشه، اردبیل(ایران): 1379، 170)

قیسقه‌سی:

- سلجوق = سل (قایق معناسیده) + جوق (تصغیر قوشیمچه‌سی) = قایقچه، میده قایق، قایق کوچک

- سلجوق: شخص نامی

- سلجوق ملقب به سوباشی = قوماندان، سرلشکر، فرمانده

- سلجوق نینگ آتہ‌سی دُقاق بُولیب، الپ ابر تونقا (افرسیاب) نسلیدن دیر.

- سلجوقلر اؤغوزلرنینگ قنیقلی/قانیقلی اوروغیدن دیر.

- سلجوقیلر، غزنویلردن سؤنگ بویوک امپراتورلیک قوریب، بوتون اؤرته آسیا، خراسان، ایران، کیچیک آسیا (بوگونگی تورکیه)، شام، عراق و بالکان گجه حکومت قیلگنلر.

صاحبقران و کوره‌گان سوزلری حقیده

صاحبقران حقیده:

فرهنگ فارسی عمیده: (اسم صفت) [عربی] کسی که در وقت انعقاد نطفه یا هنگام تولد او در بعضی سیارات سعد، مانند زحل و مشتری، قران صورت گرفته باشد: تا بگردون در کواکب قران باشد همی/ او بود در دین و دنیا بیر قرین صاحب قران (امیر معزی)...

لغتنامه دهخدا: صاحب قران [ح ب / ح ق] (صفت مرکب، اسم مرکب) آن مولود که وقت افتادن نطفه وی در رحم مادر، یا بوقت ولادت او قران عظمی باشد و برج قران در طالع بود. و بعضی گویند که در سال ولادت او زحل و مشتری را قران عظمی باشد و این نوع قران عظمی بعد از سالهای فراوان واقع شود، و این چنین مولود را پادشاهی دیر ماند، و از اسکندری منقول است آنکه وقت ولادت او زهره و مشتری را قران باشد. (غیاث اللغات). آنکه ولادت او زحل و مشتری را قران بوده باشد. (کشف اصطلاحات الفنون). و این لفظ پیش از عهد تیموریان معنی وصفی داشته و بجای اسم خاص استعمال نمیشده. رجوع به همین لغت نامه کلمه "اسدی طوسی" بنقل از سخن و سخنوران شود. ناصرالدین شاه قاجار را از سال سی ام سلطنت صاحب قران خوانده اند: چون به نشابور قرار گرفت سالوکان خراسان جمع شدند و تدبیر کردند که این مردی صاحب قران خواهد بود و دولتی بزرگ دارد. (تاریخ سیستان، ص 224).

صاحب قران اگرچه نه ای و ز بیم تو

نشگفت اگر برآیداز خسروان روان.

(لامعی)

صاحب قران تو باشی در گیتی

تا در سپهر حکم قران باش

(مسعود سعد)

هست شاهنشاه صاحب دولت صاحب قران
رأی صاحب دولت و صاحب قران باشد صواب

معزی

تا به گردون بر کواکب را قران باشد همی
او بود در دین و دنیا بی قرین صاحب قران

معزی

سخنوران را صاحب قران تویی به جهان
به تو تمام شود مدت قران سخن

سوزنی

شاهنشاه ملوک و سلاطین شرق و غرب
صاحب قران روی زمین خسرو زمان
طمغاج خان عادل سلطان گوهری
از نفس خویش تا ملک افراسیاب خان

سوزنی

هست صاحب قران اهل هنر
وز همه فضل با نصیب و حساب

سوزنی

* گاهی به مفهوم قران (پول):

مؤلف هرمزدنامه ذیل کلمه قران (پول)، نویسد: ناگزیر اصل این کلمه در اصل صاحب قران بوده که در روی بسیاری از سکه های ایران از خاندان صفوی گرفته تا ناصرالدین شاه دیده میشود، اینک برخی از آنها:

به گیتی سکه صاحب قرانی
زد از توفیق حق عباس ثانی

این سکه نقره در سال 1059 ه. ق. در تبریز ضرب شده است.

ز بعد هستی عباس ثانی
صفی زد سکه صاحب قرانی

صفی پسر عباس دوم از آغاز بهار سال 1079 ه. ق. نام سلیمان را برای خود برگزید.

صاحب قران

۱. کسی که در وقت انعقاد نطفه یا هنگام تولد او در بعضی سیارات سعد، مانند زحل و مشتری، قران صورت گرفته باشد: تا بگردون..... (معزی)
۲. [قدیمی، مجازی] صاحب طالع نیک؛ نیک بخت؛ خوش اقبال * در قدیم منجمان این قران را به فال نیک می گرفته اند.
۳. [قدیمی، مجازی] عظیم الشان.
۴. [قدیمی] = صاحب قرانی
فرهنگ فارسی عمید

صاحبقران

ص. (۱) صاحبقران (۲) کسی که بهنگام انعقاد نطفه یا در وقت زادن وی قرانی در سیارات صورت گی رد (۳) پادشاه عظیم الشان عادل و جهانگیری که دولتش دوام داشته باشد.
(فرهنگ اوزبکی به فارسی)

گورگان (Kurgan) در لغتنامه دهخدا:

گورگان (ترکی - مغولی، اسم) آنکه از جانب مادر هم پادشاه زاده باشد و در لغات ترکی نوشته که شخصی که نسبتش به سلاطین رسد و نسبت دامادی هم داشته باشد و کاف اول فارسی و کاف دوم عربی به معنی پادشاهی که دختر خاقان چین در حباله نکاح او باشد. (از آندراج) (از غیاث).
گورگان. گورکان (فرهنگ فارسی معین)

گورکان (از لغت نامه دهخدا)

گورکان، لقب امیر تیمور (736-807 ه. ق.) مؤسس سلسله تیموریان (771-906 ه. ق.) محمد قزوینی در ضبط این کلمه چنین نویسد: گورکان که به معنی "داماد" است در وجه تسمیه آن ابن عربشاه (متوفی 854) که خود معاصر تیمور بوده است در کتاب عجائب المقدور فی نوائب تیمور آرد: "چون تیمور بر ماوراءالنهر مسلط شد و دختران پادشاهان را تزویج نمود در القاب او کلمه گورکان را اضافه نمودند که به مغولی به معنی داماد است، چه وی داماد پادشاه گردید و با ایشان پیوند نمود. راقم سطور گوید ابوالمحاسن یوسف بن تغری بردی المتوفی سنة 874 که معاصر شاهرخ پسر امیر تیمور و اولاد او بوده است. در کتاب المنهل الصافی و المستوفی بالوافی نیز عیناً همین وجه تسمیه را ذکر کرده و در اول ترجمه حال امیر تیمور گوید ... و قاضی احمد غفاری در تاریخ جهان آرا

در شهر حال تیمور گوید: و اطلاق گورکان بروی به واسطه آن است که او داماد امیر حسین بن امیر مسلای بن امیر قیزغن صاحب ماوراءالنهر است یا طعاجار برادر قراجار (جد امیر تیمور به زعم مورخین تیمور به دختر داماد چنگیزخان بود) و مستشرق شهیر فرانسوی کاترمر در ترجمه فصلی از مطلع السعدین لعبد الرزاق السمرقندی راجع به ورود سفارتی از جانب خاقان چین به دربار شاهرخ گوید: "چینیان امیر تیمور را به لقب یوئن فوما می خوانند زیرا که وی دختر شوتی آخرین پادشاه سلسله یوئن را تزویج کرده بود. یوئن به اصطلاح چینیان نام سلسله پادشاهان مغول است از اعقاب چنگیزخان که در چین سلطنت کرده اند و فوما به چینی به معنی داماد است و ترجمه تحت اللفظی کلمه گورگان است که نیز به ترکی به معنی داماد است، پس یوئن فوما به معنی داماد یوئن می شود، راقم سطور گوید دامادان چنگیزخان چنانکه رشیدالدین فضل الله در جامع التواریخ در ضمن تعداد دختران چنگیزخان اسامی آنها را ذکر می کند همه ملقب به گورگان بوده اند و بعد اسم هریکی بلا استثناء کلمه گورکان ملحوق است.... (از بیست مقاله قزوینی، ج 1، صص 52-55) kūr

از سنگلاخ:

(کورکان kūrəkən به فتح راء)

[1] به معنی : داماد بود . küyäv و آن را کویاو هم گویند.

[2] و نیز لقب امیر تیمور است به سبب این که خواهر امیرحسین، چوپان پادشاه، بلخ در

حباله ی نکاح او بوده، به این لقب ملقب شد...

سوزلر سوزلر حقیده

SEZ / SIZ

اېسلىتمه: حرمتلى فضل الدين مراد "سيز" / "siz" و "سېز" / "sez" سوزلر نینگ گراممى ماهىتى، معنالىرى و قوللىش موردرلى حقیده سوره گن اېدىلر. قویده شو و باشقه شونگه اؤخشش شكلداس سوزلر حقیده قیسقه معلومات بېرىلده دى. (يارقین)

الف) "سيز" / "siz" سوزى "دېوان لغات التورك" / م. كاشغرى، "بدايع اللغت" / ط. ايمانى هرووي و "سنگلاخ" / ميرزا مهدي استرآبادى كى اېسكى سوزلىكلر همده "اؤزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوگىك لغتى" / ش. رحمت الله يىف، "فرهنگ تركى نوين" / ا. هادى و "فرهنگ اؤزبېكى به فارسى" / يارقينلر سينگرى چاغداس سوزلىكلر، قاله بېرسه ايرىم منطقهلر اؤزبېك شېوهلر يده بىر تلهى معنارلرگه اېگه دىر. شولرنى ايزلب، تېكشىرىب چىقه مېز:

۱. سيز (siz) (الماش / ضمير)

- ايكىنچى كۆپلىك شخص آماشى؛ اؤرنك: سيز قچان كېلدىنكىز؟

- ايكىنچى بىر شخص گه قره تىلگن حرمت آماشى؛ اؤرنك: مهمانى سيز كوزه تىنگ!

سيزله ماق: سيز آماشىنى ايشلتماق؛ كيشىنى سيز دېب خطاب قىلماق؛ حرمت قىلماق

۲. سيز (siz): (قۇشىمچه) نفى و سلب بېلگىسى؛ بدون؛ بې؛ اؤرنكلر: پولسىز، كوچسىز،

عقلسىز، ...

۳. سيز (siz): فعل آماشى؛ اؤرنك: يخشى اوقىتووچى سيز؛ هيداوچى سيزمى؟

بو عجاب جمله ده يوقارىده گى اوچتاو "سيز" لر قۇللنگن: سيز جرأتسىز سيز!

جمله ده گى بىرىنچى "سيز": شخص آماشى؛ ايكىنچى "سيز": قۇشىمچه و اوچىنچى "سيز"

اېسه فعل آماشى دىر.

باشقه اؤرنكلر: سيز سيز كېته من! (بدون شما مى روم!)؛ سيز سيزمى؟: آيا شما هستيد؟

۴. سيز: (siz)(بوپروق فعل) ترشح قيل؛ تامچيلب چيق
۵. سيزماق: 1. بير يپردن سېکين آقماق (قتيق خريطهدن سيزماقده) 2. مولديره ب يا
تامچيلب-تامچيلب تامماق (کوزيدن ياشلرى سيزماقده)؛ شعر "حيرةالابرار"دن:
قطره لار اول غيغ دلخواه ارا
چشمه سووی دين سيزيب اول چاه ارا
"ني ني قويسانگ کوزه نينگ ايچيگا، اندين اول سيزار." يعنى: (از کوزه همان تراود که در
اوست)

(سنگلاخ، ص 1271)

۶. سيز: (siz)(بوپروق فعل) نقش قيل؛ رسم چيز!
سيزماق: به معنى نقش کردن (سنگلاخ سؤزليگي)؛ شعر نوایی دن:
اي مصور لطف ايتيب سيزغيل مېنى جانانغه توش
ايله کيم توشکاي يوزى بو ديده ي حيرانغه توش
(سنگلاخ، 1272)

اول پريوش صورتين سيزغاچ مصور انگلاديم
کيم خردنى ايلانگان دېوانه بو تمثال اېميش
(سنگلاخ، 1273)

سيزار: به معنى فاعل و مصدر هم مى آيد. به معنى نقش کردن گويد؛ شعر (نوایی):
همانا قالماس اوز حاليدا رنگي،
سيزاردا صورتينگنى کورما نقاش
(سنگلاخ، 1271-بېت)

۷. سيز: (siz)(بوپروق فعل) ياز؛ بيت (مېنگه بير شعر سيز!).
ايتيدن بو معنى "سيز" نينگ بېشينيچى معناسى "نقش قيلماق"دن کېليب چيققن.
ايريم لهجه لرده سوز (SUZ) تلفظ قيلينهدى (مېنگه خط سوز!)
سيزماق: يازماق؛ بيتماق
سرپل ولايتى، اينيقسه سانچارک اوزبېکلرى تيليدن کؤپ اېشيتکن من. باشقه منطقه لرده هم
بؤلىشى ممکن.

۸. سيز: (siz)(بوپروق فعل) ايپکه اؤتكز؛ اورنک: ستيلگن تسبيح دانه لرینی قيشراق ايپکه

سيز!

سيزماق: ايپكه اوتكزماق؛ اؤرنك: مونچاقلرنى ايپكه سيزماق!
بو معناده هم سريل اؤزبېك خاتين-قىزلرى تيلدىن اېشيتكمن. باشقه منطقهلرده هم
بۇلسهده، حرمتلى اۇقووچيلر شريك قىلسينلر.

۹. سيز: (siz)(بويروق فعل) اؤره!/تاب بده.

سيزماق: اؤرهماق/تاب دادن. بونده ايكى يا كۇپراق ايپ تالەسىنى ايكى قۇل كفى بيلن بىر-
بىرلريگه اؤرهماق؛ اؤرنك: شو ايپنى ايكى قبت سيزيب بىر!
(سريل اؤزبېكلرى تيليدە. باشقه منطقهلرده هم بۇلسه كېرەك)
بو عملده اؤزبېك تيليدە "ايش" و "ايشماق" معناداش سۇزلر هم بار. (فرهنگ اوزبىكى به
فارسى، جلد 1، ص 262-263)

۱۱. سيز: (siz)(بويروق فعل) ناز و عشوهلى باق (كۇز حقيده)؛ اؤرنك: قيز كۇزلرينى
سيزيب، ييگيتگه باقردى؛ سيزماق: ناز و افاده بيلن باقماق؛ عشوهلى قيا باقماق؛ اؤرنك: قيز كۇزلرينى
سيزماق بيلن ييگيت نينگ كۇنگلبنى اولەدى!

بو معناده هم سريل اؤزبېكلرى تيليدە بار. باشقه منطقهلرده هم بۇلسه كېرەك.

خودى شو معنا و ماهيت بيلن اؤلتيرماق يۇسىنى هم بار:

سيزيلماق: نزاکت، آداب و حرمت بيلن ياستوق يا باشقه سوينچيققه تيەنيب اؤلتيرماق.

سيزيليب < سوزيليب اؤلتيرماق: نزاکت، آداب و حيا بيلن اؤلتيرماق؛ اؤرنك: كۇرپچه نينگ

اوستيگه ياستوققه تيەنيب عجب سيزيليب اؤلتيريب سيز!

پ) سېز (sez)(بويروق فعل) 1. حس قيل! 2. فهمله!

دقت قيلگن بۇلسنغيز، بو سۇز نينگ ايکينچى "يا" اوليسى يوقاريدە گيلرگه تېسكىرى يومشاق

تلفظ قيلينهدى.

يعنى بو سۇز، هم فونيتىك، هم معنا و هم املا باقىمدن يوقاريدە گيلردن بوتونلهى فرقلى

دير.

اؤرنك، شعر:

سيزيب اېردى كه اول غربت اسيرى

همانا بۇلدى دشمن دستگيرى

(سنگلاخ، 1272-بېت)

سيزماق: 1. حس قيلماق (هيدىنى سيزماق اوچون، اونى ايسكش كېرەك!) 2. فهملهماق؛

بيلماق (اونينگ ماهيتيني يخشى سبزماق كبرهك!)
سبزگى: حس؛ سبزگير: حساس، حس اېتووچى؛ سبزگين: حس قيله ديگن، حساس
سبزگيسيز: احساسسيز؛ بى احساس؛ دركسيز

"سيز" / "SIZ" نينگ اېتيمولوژىسى:

بو سۇز نينگ ايلديزى حقيده ايريم اېتيمولوژيك سۇزليكلرده معلومات بېرىلگن. جمله دن
"اۈزبېك تىلى نينگ اېتيمولوژيك لغتى" و "فرهنگ تركى نوين" ده بو حقه معلومات بار. قويده
بيري نچى سۇزليكلده گى معلوماتنى اوقينگيز:

«سيز / SIZ: ايکينچى شخص كۇپليك، ايکينچى شخص بيريلىككه حرمت قىلىش الماشى
"سيز بيلن بيز اۈز حياتيميزده گى قطعي بورىلىش يسب، زۇر سيناولر شرايطيگه بېواسطه قدم
قۇيديك" (عبدالله قهار)

بو الماش اصلى قديمگى توركى تىلده گى "تينگلاچى" معناسىنى بيلديرگن "سى" سۇزيگه
"ايكى" ("كۇپ") معناسىنى افاده له گن - "ز" قۇشيمچه سىنى قۇشيب حاصل قىلىنگن: سى + ز = سيز
(بيز الماشيگه قياسلنگ)

قديمگى توركى تىلده ياق بو الماش اساساً ايکينچى شخص بيريلىكده حرمت بيلن مراجعت
قىلىشده ايشله تىلگن (دېوان، III، 136-بت) ايکينچى شخص نينگ كۇپليگى اوچون اېسه سيلر،
سيزلر سۇزلرى ايشله تىلگن.

(قديم توركى تىل سۇزليگى / روسچه ده، لنينگراد: 1969، 500-بت)

"سيلر" سۇزیده شخص معناسى "سى" قسمى بيلن، سان ("كۇپ") معناسى - "لر"
قۇشيمچه سى بيلن افاده لنگن. سۇز لىشوو نطقیده ايشله تيله ديگن "سيه" شكلى اصلى "سيلر" شكلى
آخريده گى "ر" اونداشىنى تلفظ قيلمسليك نتيجه سيده پيدا بۇلگن. دېمك، "سيه" سۇزىنى "سيزلر"
سۇزى نينگ تاووش اۈزگريشى نتيجه سيده يوزه گه كېلگن، دېب توشونيش تۇغرى اېمس.

(اۈزبېك تىلى نينگ اېتيمولوژيك لغتى، 284-بت)

سرپل و باشقه منطقهلر نينگ اۈزبېك شيوهلريده هم خودى شو نرسه كۈزگه تشلنه دى:

بيز ← بيزلر < بيزله

سيز ← سيزلر < سيزله

او ← اولر < اوله

(سرپل شيوه سينيگ لكسيك خصوصيتلرى، پيغمبر قول، 22-بت)

أیریم سوزلردن "ر" تاووشی اسقاتی نینگ اؤرنکلری کۆپ. جمله دن قدیم تورکچه ده "بارسه" گمان فعلی "بارسه ر" اېکن. یا حاضر "پیر نظر" نی "پن نظر" تلفظ قیله دیلر. (اداغ)

فایده له نیلگن بولاقلر:

۱. سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، مقدمه، مقابله، تصحیح و تحشیه: دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1394. (pdf)
۲. دېوان لغات التورک (فارسیچه ترجمه)، محمود کاشغری، برگردان و مقدمه دکتر حسین محمد زاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383.
۳. دېوان لغات التورک (اؤزبیکچه ترجمه)، صالح مطلبوف ترجمه سی، 3- جلد، تاشکېنت: 1967-1960.
۴. بدایع اللغت، طالع ایمانی هروی، قۇلیازمه (کۆپی).
۵. فرهنگ اوزبیککی به فارسی، حلیم یارقین و دکتر شفیقه یارقین، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، جلد اول.
۶. اؤزبیک تیلی نینگ اېتیمولوگیک لغتی، شوکت رحمت الله ییف، "یونیورسیتیت" نشریاتی، تاشکېنت: 2000.
۷. فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: 1379..7.
۸. سریل شیوه سینینگ لکسیک خصوصیتلری (ماسترلیک مونوگرافی)، پیغمبرقول، تاشکېنت دولت یونیورسیتیتی (حاضرگی میرزا اولوغ بېک نامیدهگی) تاشکېنت: 1984.
۹. TÜRKÇE SÖZLÜK/ haz.: Şükrü Haluk Akahn ... [ve başk.]. 11. bsk. (tıpkı basım)– Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.

بَنگ و بَنگی؛ بَنگوا بَنگوا سوزلری حقیقه قیسه ایضاح

سبویملی اوقووجیلر، (12-جون/2018-ییل) تاریخده حرمتلی داکتر سعید عظیمی-نینگ "پژوهشی در بارهٔ بَنگی" عنوانلی علمی-تحقیقی مقاله‌سینی شو صفحه‌دن ترقتگن ابدیک. مقاله نجم الدین کریمی جنابلری همده بیر عده اوقووجیلر-نینگ سؤراقلریگه کوره تیارلنگن ابدی. مقاله اوشبو تورکوم مقاله‌لر علاقمندلری تمانیدن لایکلر و کومتلر ارقه‌لی یخشی قرشیله‌نیب آلقیشلندی.

یازیلگن کومتلر اره‌سیده اوچته کومت، مقاله مضمونی و آماجی اوچون اهمیتلی ابدی:

۱. حرمتلی نوراحمد یورتداش-نینگ میمنه شهری، "تاشلیک گذر" محله‌سیده "بَنگی" اتلی اؤزبک قومی یشب تورگینی کومتیده خبر بپرگن. اؤزبک "بَنگی" اتلیکی بارلیگی موضوع اوچون جدا مهم و اعتبارلی معلومات دیر. چونکه، "سراج التوارخ-نینگ" طایفه بَنگی" دېگن معلوماتیدن سؤنگ، میمنه-نینگ "بَنگی" قومی افغانستانده ایکینچی اتلیک اؤرنک بؤلدی؛

۲. استاد توردیقول میمنگی جنابلری هم فاریاب اهالیسی تیلیده‌گی "بَنگ" سؤزی-نینگ (تاووش، سبس، شاقین) کی معناسیگه تبگیشلی "بیر بَنگی"، "کوک بَنگی"، "یوز بَنگی"، قوش بَنگی" و "قوز بَنگی" کی قیزیرلی اتمه (اصطلاح) لر بارلیگینی یازگلر. بوندن کھلیب چیقیب، او کیشی بَنگی اولوسوالیگی هم ایکی دریا اؤرته‌سیده جایلشگنی و اولر-نینگ تاووشیگه اتب، شو ات بېریلگینی هم احتمال بپرگلر؛

۳. حرمتلی نجیب الله عصمتی هم مفصل کومت و (مقاله) ارقه‌لی آلقیشلر بیلن کؤپلر موردلرگه تنقیدی فکرلر بیلدیریب، "بَنگی" سؤزی-نینگ تورکچه ایلدیزی و مقاله‌ده کؤرسه تیلگن معنارلینی بوتونله‌ی رد اېنگلر. قاله بېرسه، او کیشی اساساً فارسچه اؤی (فکر) بیلن "بَنگی" نینگ (چرسی، نشئه لی ماده‌لر استعمال قیلووچی) معناسینی گینه اعتبار بېریب، یازوو سؤنگ-گیده شونی کېسکین (قطعی) نتیجه چیقارگلر.

مهن كومتلر يازيب و لايك قىلگن برچه اور تاقلرگه مندارليك بىلدىرىپ، نوراحمد يورتداش، استاد ميمنگى و نجيب الله عصمتى جنابلريگه مقاله تۇغرىسىده اوز معلومات، فكر و انتقادى نظرلرئنى شريك قىلگنلىكلرى اوچون ايرى تشكر بىلدىرهمن.

حرمتلى اوقووچيلر،

اوشبو يازوونىنگ اماجى، اساساً "بنگى" سۇزئنى اېتمولوژىك يۇسئنده اچىقلىش و عصمتى جنابلرى نىنگ ايرىم تنقىدلرئ و چىقارگن نئىجهلريگه كبره كلى علمى جواب يازماق دير.

مهن، هم داكتر سعيد عظيمنى نىنگ مقاله سى و هم نجيب الله عصمتى نىنگ انتقادى يازوونى تۇلىق اوقىب، موضوع حقده اوز فكر و ملاحظه لرئمنى يازىشگه قرار قىلدىم.

داكتر سعيد عظيمنى نىنگ مقاله سى چىندن هم كېنگ و چوقور علمى و تحقىقى مقاله بۇلىپ، معتبر علمى اثرلر نېگىزئده علمى يۇسئنده يازىلگن.

مقاله ده "بنگى" نىنگ عامه خلق اېچئده گى مشهور (چرسى، نشئه بى) معمول و عام معناسئدن تشقرئ، توپونومىك (جغرافئ)؛ اناقلئ ات (شخص اتلرئ)؛ تاريخى اتلر، عنوانلر و لقبلر؛ تىل شناسلىك نطقه نظردن تورلى معنالىرى؛ فونىتىك جهئدن تورلى شكل اوزگرئشلىرى و يازىلىشى؛ قدىمگى اېتمولوژىك ائلدزلىرى؛ انتونىم صفتئده هم ايرىم منبعلرده اېسلنگنلىگى و بارلىگىگجه معتبر منبعلر اساسئده اچىقلىنگن.

داكتر سعيد عظيمنى اوزىگه خاص علمى يۇرىغى (متود، روش) گه كۇره، مقاله نىنگ كۇپ موردلرئده خلاصه لريگه كېسكىن (قطعى) حكم بېرمه گن. او، تعين يېترلى دئلللر و اسناد تاپئش اوچون ائزله نئش و تحقىق يۇلىنى اچىق قۇيگن.

هر علمى ائشده بۇلگنئ كىبى، مقاله هم عصمتى جنابلرى اېسله گنئدېك، كمچىلىكلر و عئبدن يىراق اېمس، البته. يىراق، بو كمچىلىكلر، مقاله نىنگ مضمون و محتواسى، معلوماتى و كۇرسه تئلگن علمى نئىجه يا خلاصه لريگه فتور يېتكزمه ئدى:

- عصمتى جنابلرى نىنگ، منبعلرئنىنگ برچه بېلگىلرئ انئق يازىلىپ، يىراق صفحه لر انئق كۇرسه تئلمه گنئنى انتقاد قىلگنئ اۇرئنىلئ دير. علمى يۇرىققه (متودگه) كۇره اقتباس قىلئنگن منبع نىنگ بېتى هم كۇرسه تئلىشى شرط.

- "دېوان لغات التورك" نىنگ "بنگ" حقىده بېرىلگن معناسى اثرده گى اۇرنك يوزه سئىدن ئنگلىش، البته. يىراق، بوتون مقاله بۇيى، "بنگ" گه ائزلنگن باشقه معنالىر، "اۇغلان" گه اعتبار بېرىلمه گن و اۇشه بىر يۇله اېسلشگه چېكلنگن. عكسئنچه، اونىنگ منبعلرده گى باشقه معنالىرگه اعتبار قره تئلگن. شو اوچون، اوشبو مقاله ده گى بېرىلگن "اۇغلان" معنا ئنگلىش اېكئنىنى تن الكن حالده، او، اصل موضوعگه هئچ قنءاق نقصان يېتكزمه گنئنى اوقتئرماقچئمئز.

بیراق، عصمتی جنابلیرى "حکم کل، به جزء" قیلیب "بیر بورگه اوچون پوستیننى کویدیریب"، بوتون مقاله گه شک بیلدیریب، اعتبار بېرمه گنى انصافدن و علمى یۇریقدن اېمس، البته.

- تنقیدچی نینگ، مقاله ده اساساً تاریخی ایزلەنیش بۇلیب، تیل شناسلیک نقطه نظرندن اونجه لیک تېکشیریلمه گن، دېگن سۇزى اۇرینلی اېمس. مقاله ده جغرافی و تاریخی ایزلەنیشلر بیلن بیرگه، تیل شناسلیک نقطه نظرندن هم "بنگی" سۇزى کېنگ تحقیق اېتیلگن. مونى هر بیر اوقوووچى مقاله نى اۇقیگنده بیلیب األشی ممکن؛

- عصمتى جنابلیرى "بنگی" نى تحقیق قیلماق اوچون، اساساً اۇزبېکچه سۇزلیکلر و منبعلرگه سوبه نیش کبره کلیگی گه تآکیدلب، نېچه جلدلیک اۇزبېک تیلی نینگ ایضاحلی لغتى، اۇزبېک تیلی سۇزلیگی (استاد آتای)، فرهنگ اوزبیکى به فارسى (یارقینلر)، اۇزبېک انسکلوییدیەسى همدە نوایى اثرلری کبی اثرلرگه مراجعت قیلینیب، اولرده بېریلگن معنالرگه اعتبار قره تیلیشنى اوقتیرگن.

حرمتملى عصمتى و باشقه اوقووچیلرگه شونى اېسلىش کبره ک که، بونداق سۇزلیکلر عامه باب بۇلیب، اساساً حاضرگی اۇزبېک ادبی تیلیده استعمالده بۇلگن سۇزلرنی گینه ایضاحله دیدى. سۇزلرنینگ ایلدیزی، کبلیب چیقیشی، معنا و فونیتیک اۇزگیشلری کبی اېسکی معنالر و خصوصیتلرنی کۇپینچه بیلدیره آلمه دیدى و وظیفه سی هم اېمس. بو ایش، اېتمولوژیک سۇزلیکلر ارقه لی بجرله دیدى.

شونینگ اوچون، عصمتى جنابلیرى، "بگ" و "بنگی" نینگ شو منبعلرده حاضرگی عامه تیلی و آنغیده گی معنالرگه اوچرهب، بوتون مقاله سیده، شو فارسچه "بنگی" (!؟) نینگ (چرسى، نشئه یى) معناسیگه اۇره لیشیب، یانداشیب قالگن و مقاله سی سۇنگگی گچه اونینگ "فارسچه اۇی" گردابیدن چیقیب، تورکچه ایلدیزی و معناسی هم بارلیگی و او تمان قیا باقماقچه هم اۇلگورالمه گن!

تیل شناسلیک نینگ لکسیکولوژی (لغتچیلیک بیلیمی) ترماغیده شرق و غرب عالمرلى تمانیدن تورکچه سۇزلرنینگ جدا مهم و قیمتملى اېتمولوژیک سۇزلیکلری تآلیف اېتیلگن. بونداق تحقیقلرده، عامه باب سۇزلیکلردن کۇره بو اثرلر کۇپراق اسقاته دیدى.

- نوایى و باشقه شاعرلر اثریده (ابدی) معناده "بنگی" سۇزى ایشله تیلمه گنلیگی گه عصمتى جنابلیرى تآکیدلب، بونى ادعاسیگه محکم دلیل، دېب توتگن. حال بوکه، نوایى زمانیده "بنگی" سۇزى (ابدی) معناده ادبی تیلده استعمالدن چیقیب، ارخه ئیک بۇلگن اېدی. قاعده گه کۇره، اونینگ اۇرنیگه "بگ" سۇزیدن کبلیب چیققن "مگو" سۇزى استعمالده اېدی. تیل شناسلیکده بو قاعده نى عصمتى جنابلیرى نظرده توتماقلری کبره ک اېدی، افسوس که توتمبیدیلر!

- داکتر سعید عظیمى نینگ مقاله سیده "بنگیچی" اھالیسی بیلن هند و پاکستانده گی "بنکیشى" لر بیلن قنذاق دیر ارتباطی بارلیگی گه ایما اېتیلگن. بو اشاره نى عصمتى جنابلیرى مېنسیمه گن و حتی رد اېتگن!

بیز نینگچه، بو ایماده جان بار. چونکه تاریخچیلر جمله دن جواهر لعل نهرونینگ تاكیدلشیچه، قدیم تورکی قوملر (ساكالر، كوشانلر، یقتیلر، ...) سند دریا سیدن باشل، هندوستان یریم قاره سی نینگ قاپ ایچیگه کیریپ باریب، اوتراقلشگلر و مدنیت یره تگلر. بوگون او منطقه ده گی "موهنجارو" حوزه سی، قدیم تورکلر تاریخی و مدنیتیگه عاید آسیا قطعه سی نینگ مهم تورکی مدنیت حوزه سی حسابیده عالملر و متخصصلر تماندن قازیشمه لر و تحقیقات ایشلری آلیب باریلماقده.

موضوعه کیریشدن بورون بیر نکته نی اېسلش اؤرینلی و ضرور، دېب بيله مېز: بیز نینگ اُنْگیمیز و ایشانچیمیز فارسچه و عربچه بیلن ازانچه بولغنه یب، یوغوریلیب كېتگن. شونینگ اوچون، بیز اؤز تیلیمیز و تاریخیمیزگه تېگیشلی حقیقتلرنی کؤپنچه قبول قیلیشگه باتینالمه یمیز! اینیقه تورلی عامللر طفیلی تحریف و مسخ قیلینگن واقعه لر، سؤزلر، آنلر و شخصیتلریمیز نینگ چین شکلی و بارلیغینی تن آلامه ی توریمیز. "خمیر اوچیدن پتیر/مشت نمونه خراوار" صفتیده:

نهرین اصلی نارین؛ خواجه غار اصلی خواجه ایلغار؛ صیاد اصلی سیات؛ حیرتان اصلی ایری تام؛ بهسود اصلی بیسوت؛ خواجه دوکوه اصلی خواجه دوکه؛ تگآب اصلی تکاو؛ چاه آب اصلی چیاپ؛ ایشکمش اصلی ایچمیش؛ و باشقه کؤپلر تورکچه بؤلگن آنلر، فارسچه یا عربچه گه تحریف ایتلگن! بیزگه اصل تورکچه سؤزلر، افسوس که یات تیللرگه منسوب دېگن توشونچه تلقین بؤلیب، میه میزگه سینگیب كېتگن. بو تلقینلر نینگ گردا بیده توتیلیب قالیب، یات تیلده اؤیلب، آنه تیلده یازماقچی یا سؤزله ماقچی بوله میز! شو اوچون، کؤپلر تیلداش لریمیز؛ مثال اوچون ساده تېلفون نمبرینی اؤز تیلیگه ایتالمه یدی!...

"بنگی" سؤزی نینگ اؤزی و معناسی هم شونداق بیر اینچلی تقدیرگه یؤلیققن، چاغی! برچه لر اونینگ (چرسی و حشیش استعمالچیسى) معناسینی گینه بيله دیلر و دايم اوشه نی تلقین قیله دیلر! اونینگ تورکچه ایلدیزی و گؤزلر معنالی هم بارلیگینی ایشانالمه ی، تن آلگیلری یوق!

اېندی، ایریم اېتمولوژیک سؤزلیکلرده گی (بنگ و بنگی) همده شوندن کېلیب چیققن (بنگو/منگو) حقیقه قیسقه ایضاح:

"فرهنگ تورکی نوین" ده "بنگی" سؤزی حقیقه شونداق ایضاح بېریلگن: «بنگی: (ترکی قدیم) کیف، لذت، نشئه (کالو) اېلته ریش خاقان اېلننه قاریپ، ایدگو بنگی کورتی (اېلته ریش خاقانین ائلینده بؤیوبوب، ایی-یاخشی-کف گؤردو) [فارسچه ترجمه سی]: در زیر حمایت خاقان ایلتریش بزرگ شد و روزگار خوشی را گذراند

(کلاو) واژه "بَنگ" فارسی از همین اخذ شده است.

ایضاً: منگ(مدهوش) که طبعاً بَنگ < منگ شده است که بعضاً "ملنگ" نیز تلفظ می شد. «فرهنگ ترکی نوین، تألیف: اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: زمستان 1379، ص

(225) (اقتباس توگه دی)

کۆرینیب تورگنیدبک، ابلتریش خاقان حمایه سی آستیده کیشی "چرس و حشیش" چکیب "بَنگی" (خوش و کیفلی روزگار) گه اِبگه بۆلمه گن، بلکه اونینگ حمایتی و غمخورلیگی آستیده بو قووانچلی تورموش حالتیگه ابریشگن!

ینه شو سۆزلیکدن "بَنگو/منگو" سۆزلیری حقیده:

«بَنگو./منگو: (ترکی قدیم) (در اصل با نغ: مَنگو) [بو بپرده تورکچه گه خاص بۆلگن "نغ/

نگ یا نق" تاووشی فارسچهده بۆلمه گن غنه نونی دیر و بوروندن تلفظ قیلینه دی-یارقین]

جاوید، ابدی، لایتناهی (دیوان لغات التورک) منگو تانری: خداوند حی و قدیر. منگو آجون:

عالم ابدی، عالم آخرت. منگو سو: آب حیات (کلاو)

خود کلمه و یا مشتق آن در زبان باقی نمانده و لیکن در اسامی اشخاص دیده می شود.

بعضاً به عنوان صفت لایتناهی، علم برای خداوند گردیده. مثلاً نام جلال الدین میگنه [میگنه] بثرتی (به غلط منکبرنی)

میگنه بثرتی: خداداد (= الله وئردی / الله بپردی) [اؤزبکچهده منگو بپردی-یارقین]

میگنه چئویر: محالی در آذربایجان در آن سوی [دریای] ارس و ... «فرهنگ ترکی نوین،

صص 224-225)

* اقتباسلرده قوس ایچیده گی (دیوان) و (کلاو) لرنینگ تؤلوق بیلگیسی:

(دیوان): دیوان لغات التورک، محمود کاشغری، ترجمه (تلخیص) دکتور محمد دبیر سیاقی،

نشر مطالعات فرهنگی، تهران: 1375. و دیوان لغات التورک، دیزی، (T.D.K)، 1972.

(کلاو): فرهنگ ایتمولوژیک ترکی ماقبل قرن سیزدهم میلادی، تألیف جرارد کلاوزن، چاپ

آکسفورد، 1972.

"اؤزبک تیلی نینگ ایتمولوژیک لغتی" * کتابده "منگو" سۆزی حقیده شونداق ایضاح

بیریلگن:

«منگو (mangu) ابدی". سبن مینینگ جانه جان جانیم، عزیز وطنیم، گوژه ل عمریم

بهاری، منگو چمنیم (غیرتی).

بو سۆز قدیمگی تورکی تیلده موجود بۆلیب، "ابدیت" معناسینی انکلگن "بَنگ" (bang) اتنی

نینگ "مَنگ" (mang) شکلیدن "ی" ((اؤشیمچه سی ییلن یسلگن فعلگه "--)) "go" (گو)

قوشيمچه سىنى قوشىپ يىلگن. (تور كچه اېتمولوژىك سۆزلىك، 2-جلد، 114-بېت)**: كېنچەلىك
 ايكنىچى بۇغىندەگى تار اونلى تلفظ قىلىنمەى قۇيگن (اېسكى تورك يازووى نىنگ يادگارلىكلرى،
 399-بېت)**؛ اۈزبېك تىلىدە (ng/نگ) اونداشى (n/ن) اونداشىگە المشگن، (o' /ؤ)
 اونلىسى نىنگ يومشاقلىك بېلگىسى يۇقالگن: (مىنگ + ى = مىنگى -) + گۇ = مىنگىگۇ < مىنگگۇ <
 مىنگو.

بو سۆز تركىبى "مىنگ" آتىدن -ؤ (> ى) قوشيمچهسى بىلن يىلگن، دېب تلقتن قىلىش
 ھم مىمكن «(تور كچه اېتمولوژىك سۆزلىك، 2-جلد، 114-بېت).

اقتباس قىلىنگن اثر و اوندەگى فايدهلەنيلگن ايكي اثر نىنگ توليق بېلگىلىرى:

* اۈزبېك تىلى نىنگ اېتمولوگىك لغتى (توركي سۆزلر)، شوكت رحمت الله بىف نىنگ تاليفى،
 "اونيورسيتىت" نىشرىياتى، تاشكېنت: 2000-يىل، 237-بېت.

** تور كچه اېتمولوژىك سۆزلىك (روسچەدە)، 4 جلدلىك، روس تىلچى عالمى ى، و،
 سيوارتية ن تاليفى، مىسكو: 1989-1974.

*** اېسكى تورك يازووى نىنگ يادگارلىكلرى (روسچەدە)، مالوف، ى، س تاليفى، مىسكو-
 لىنىنگراد: 1951.

بو مىنبەلرنىنگ ايضاحىگە كۆرە، (بىنگ، مىنگ، بىنگى، مىنگى؛ بىنگو/مىنگو) سۆزلرنىنگ نېگىزى
 قدىم توركي تىلدە (ابدى) معنادەگى "بىنگ" سۆزى دىر. قالە بېرسە، "بىنگى" نىنگ معناسى اصل تور كچه
 سۆز صفتىدە (قووانچ، لذت، كىف) ھم دىر.

"ب" تاووشى بىلن باشلىگن قدىم توركي سۆزلر، بىر قطار فونىتىك اۈزگىشلىردن سۈنگ،
 حاضر "م" تاووشى بىلن باشلەنىپ، ايتىلەدىگن اۈرنكلر جدا كۇپ:

- مېن (الماش): بى + ن = بىن < مېن < مېن. (اۈزبېك تىلى نىنگ اېتمولوگىك لغتى،
 237-238-بېتلر).

بو الماش سومر تىلىدە "مېن" (men) "مى" (mae) شاكللردە بۇلىپ، كېين اۈغوز لەجەلر يىدە
 "بىن" شاكلدە تلفظ قىلىنگن. اۈزبېكچەدە اېسە اصل سومرچە "مېن" شكىلى سقلەنىپ قالگن. (قرە نىگ:
 سومر و تورك دىللىرىن تارىخى اىلگىسى اىلە تورك دىلى نىن ياشى مسالەسى، پروفىسور دكتور
 عثمان ندىم تونە، آتاتورك كلتور، دىل و تارىخ يوكسك كورومو، تورك دىل كورومو يايىنلىرى، انقرە:
 1997، 18، 23، 28 و 31-بېتلر)

- بىيىق < مىيىق: مۇيلاو؛ بروت؛ سبىل معناسىدە (اۈزبېك تىلى ...، 239-ب) (حاضر
 اۈزبېكستاندە اصل تور كچه بىيىق < مىيىق سۆزى ارخەئىك بۇلىپ، قوللىشدىن چىققن. اۈرنىگە
 اۈزبېكستاندە "مۇيلاو/موى لب" و افغانستان اۈزبېكلرىدە اېسە "بروت" سۆزى ايشلە تىلماقدە)؛

- بين < مين (مينماق): اياقلىرىنى بىر يانگە سالىتىرىپ نىمە نىنگ دىر اوستىگە اۇلتىرماق.
(اۈزبېك تىلى ... 239-240-بېتلر):

- يىنگ < مىنگ: اۈنتە يۈزلىككە تىنگ مقدار / هزار (اۈزبېك تىلى ... 240-ب):
- بوز < موز: سوۈنىنگ صفر و اوندن پست درجەدە ساووقدن قاتكن حالتى / يخ (اۈزبېك تىلى ... 240-ب):

- بونچە < مونچە: بو مقدارده: بو درجەدە. (اۈزبېك تىلى ... 242-ب) بو سوۈنىنگ شو
يىكلە شكلى، حاضر هم اۈزبېك ادبى و هم آغزەكى تىلدە قوللنماقده.

- بارە بىز < بارە مىز؛ يازە بىز < يازە مىز؛... هم اېسكى ادبى تىلدە و هم سرپل، فارياب و باشقە يېرلردەگى اۈزبېكلر تىلدە اېسكى شكلى قوللەنىپ تورگن. اندخوى و شبرغاندە اېسە (بىز < مىز) سوۈدەگى "ب" يا "م" ھمدە "ى" تاووشلرى "و" گە المشە شىلگن: بارە ووز؛ يازە ووز؛
"بايرنامە" دن بىر اۈرنك: «... ابل اياق بىلە بارغاندا بىز باش بىلە بارغاي بىز، ابل تاياق بىلە بارغاندا بىز تاش بىلە بارغاي بىز...»

(بايرنامە، پروفيسور دكتور ايژى مانو، بىرىنچى جلد، كيوتو-جاپان: 1995، 252-بېت)

حاضرگى اۈزبېك ادبى تىلدە اساساً "مىز" شكلى قوللنەدى.

- اۈرخون تاش بيتىكلرېدە (مقدس، مبارک، مسعود، شادى افزا) معناسيدە "بىنگىلىك" سوۈزى
ايشلە تىلگن. (سە سنگىاد باستانى، تاليف دكتور حسين محمد زاده صديق، بخش واژه نامه، انتشارات
اختر، تبريز: 1386، ص 128) (pdf)

شۈنىنگدېك، (جاويدان، ابدى) معناسيدە "مىنگو" نىنگ "بىنگو" شكلى ايشلە تىلگن. (سە سنگىاد
باستانى، ص 128).

* نتيجه:

- "بىنگ" و "بىنگى" اېنگ اېسكى سوچە توركچە سوۈزلر دىر؛

- "بىنگو/مىنگو" سوۈز هم "ابدى" معنادەگى "بىنگ/مىنگ" سوۈزىدىن يىسلگن؛

- "بىنگ" و "بىنگى" نىنگ قوبىدەگى چىرايلى و يىخشى معنالى بار:

۱. ابدى، جاويدان، باقى دنيا؛

۲. كىف، لذت، نشئە، قووانچ؛

۳. تاووش، بقرىق؛ سېس.

- "بىنگ" سوۈزى نىنگ ايكىنچى معناسى چېكلەنىپ، فارسچەگە (چرس، حشيش، نشئە لى

مادە) معناسى صفتيدە اۈتیب اۈزلىتىرىلگن؛

- "بنگ" نینگ بیرینچی (ابدی) معناسی "منگو" شکلده برچه تورکی تیللرده قۇللسه-نیب، اونینگ (چرسی و شو خیل نشئلی مادهلر استعمالچیسى) معناسى فارسچه کييم بیلن قه يتیب تورکی تیللر، جمله دن اۇزبکچه گه کيلگن!

- بيز نينگچه، تخار ولايتى، بنگى اولسوالليگى آتى نينگ ايلديزى فارسچه، دهب اۋيلنگن (چرسی و نشئلی مادهلر استعمالچیسى) معناده اېمس، بلکه ابدى، باقى، همده قووانچ، خوشليک و لذت کبى معنارنى بره ديگن اصل تورکچه سۇز دير؛

- داکتر سعید عظیمى نینگ مقاله سيگه کۇره، "بنگى" يلغوز تخار ولايتيده اېمس، بلکه هم افغانستان و هم سايبريا، اۇزبکستان، تاجیکستان، ايران، تورکيه و روسيه کبى کۇپل اۆلکه لرده هم توپونوميک (جغرافى) آت صفتيده بار. اينيقسه فارسچه نينگ قدمى يېتمه گن سايبريانينگ ياقوت تورکلريده بونينگ ايلديزى بارليگى همده بو سۇز توپونوم آت صفتيده عموماً تورکلر يشه يديگن منطقه لرده بۇلگنليگى، سۇز نينگ انيق تورکی ايلديزى بارليگيگه قورچ دليل دير؛

- تحقيقاتلرده گى منبعلر و اۋرنکلرگه کۇره، "بنگى" يکه توپونوم صفتيده اېمس، بلکه آتاقلى آت، تاريخى آت، لقب و عنوانلر همده صفت سۇزى حيشده "اۋرخون تاش بيتيکلرى" و باشقه يازمه اثرلرده ايشله تيلگن؛

- "بنگى" نينگ قيزيق و بيز اوچون جدا مهم تعين بير بېلگيسى، اونينگ اتنونيم (قوم) صفتيده هم بارليگى دير. ياقوت مختار جمهوريلىگيده گى "بنگى" گه تېگيشلى و هندوستانده گى "بنکيشى" اتنوملريدن تشقرى، افغانستانده ملا فيض محمد کاتب نينگ "سراج التواريخ" ده گى "طابفه بنگى" و دوستيميز نور احمد يورتداش يازگن ميمنه نينگ "تاشليک گذر" محله سيده يشاۋچى "بنگى" اۇزبک اتنونومى بونينگ ييقال مثالى دير.

- يوقاريدى گى مستند دليللر اساسيده، حرمتلى نجيب الله عصمتى نينگ "بنگى" نى فقط (چرسی، حشيش استعمالچیسى) معناده توشينيب، بنگى اولسوالليگى آتى حقيده چيقرگن خلاصه سى و برگن حکمى نى قبول قىليب بۇلمه يدى؛ چونکه، او کيشى نينگ عامه باب اۇزبکچه و فارسچه سۇزليکلردن اۋزگه، نې تاريخى و جغرافى و نې هم اېتمولوژيک تحقيقي اساسى بار.

- و نهايت سۇنگى سۇزيميز:

بنگى تومنى نينگ حرمتلى يشاۋچيلرى، اينيقسه اۋقيميشلى کيشيلرى "بنگى" نينگ اصل تورکچه يخشى معنارليگه اعتبار بهريب، آنکلريگه سينگديريشلرى کپره ک. زنهار، اونينگ فارسچه سۇز و معناسى اېسه ناقولهى (چرسی و نشئه يى)، دهب اونى ينگليش توشينمسليکلرى کپره ک.

"بنگى" آتىنى اۋزگرتيرماقچى بۇلگن اۆلکه داشلريميز دقتيگه!

شاشيلمنگيزلر! بو ايشينگيز بيلن، اولسوالليگينگيز نينگ اېسكى تاريخى، گوزه ل تورکچه

ايلديزى و معنلارى بولگن سوزدن اجره تيب، بيرار يات تيلده گى ساخته و ايلديزسىز آتگه اوچرهمه نگیز لر، تغین!
"بیتى اولچب، بیر کبشیش کبره ک!!" (اداغ)

* علاقمندلر اوچون ايريم اېتمولوژیک سؤزلیکلر:

۱. اؤن اوچینچی یوزیلیلکدن (قرن) آلدین تورکچه اېتمولوژیک سؤزلیگی (انگلیسجه ده)، مشهور انگلیس تورکولوگ و تیلچیسى جرارد کلاوزن تألیفی، آکسفورد نشری، 1972. (بوندن داکتر سعید عظیمی مقاله سیده هم فایده له نیلگن)
۲. تورک تیلی نینگ اېتمولوژیک سؤزلیگی، عصمت زکی ایوب اوغلو، سوسیال نشریاتی، استانبول: 1991.
۳. ینگى فارسجه ده گى تورکچه و مؤغولچه سؤزلر، 4 جلدلیک، آلمانلیک مشهور تورکولوگ گرهارد دورفر تألیفی، ویسبادن: 1963-1967.
۴. تورکچه اېتمولوژیک سؤزلیک، 4 جلدلیک، روس تیلچی عالمی ى، و، سیوارتییه ن تألیفی، مسکو: 1974-1989.
۵. فرهنگ تورکی نوین، ایرانلیک عالم اسماعیل هادی تألیفی، احرار انتشاراتی، تبریز: 1379 ش.
۶. اؤزبیک تیلی نینگ اېتمولوژیک لغتی، شوکت رحمت الله یف تألیفی، "اونیورسیتیت" نشریاتی، تاشکنت: 2000-ییل.
۷. هزار واژه اصیل تورکی در زبان فارسی، صادق ناییب، انترنئده (1000-farscada-turkce-sozcuk.pdf) بو سؤزلیک سؤنگگی بیلدرده میمنه ده هم باسیلیب چیققن. و باشقه لر.

«اپسه ابرسه» ياردمچى سوز حقتده

ESA/ERSA

"اپسه" تۇلىقسىز فعل تور كوميدىن بۇلىپ، اۇزى مستقل معناگه ابگه ابمس. او، باشقه فعللر بيلن كېلىپ، جملهلرده باغلاوچى، صفتداش و روشداش كىبى گرامر وظيفهلرنى اۇتهيدى:

۱. ابسه(باغلاوچى/ربط): جملهلرده باغلاوچى يا ربط بېلگىسى بۇلىپ، "و" بېلگى سىگه معادل دير؛ اۇرنكلر: شهر پاكيزه، پاركلرى ابسه چىرايلى؛ مېندهده سېنده ابسهده پول بار، بىرگه سرمايه تىكهميز.

۲. ابسه (روش/قيد): جملهلرده روش وظيفهسىنى اۇتهيدى. بو درواقع بىراق، لېكن، اما، ولى بېلگىلرگه معادل دير؛ اۇرنكلر: آتەنگ كېلدى، آتەنگ ابسه كېلمەدى؛ سۇز بېردىنگ، سۇزىنگە ابسه تورمهدينگ!

۳. ابسه: جملهلرده اۇزگه فعللر بيلن تۇلىقسىز فعل صفتيده عمل قىلەدى؛ اۇرنك: اۇيگن ابسه؛ قولەگن ابسه؛ كېتكن ابسه؛ ... بو اۇرنكلرده درواقع صفتداش سۇز يسهگن.
گر غرىبى بار ابسا بېگانه عقل و هۇشدين
غم ابماس، چون ايتلارى نىنگ آشناسيدور هنوز
شاه غريب ميرزا غرىبى دېوانى، دكتور شقيقه يارقين، اعتصام باسمه خانەسى، كابل: 1388،

(59-بیت)

بو سۇزنىنگ حاضرگى شكلى "اپسه" بۇلىپ، بورونلر ابسكى اۇزبىك تېلىده "ابرسه" شكلى قۇللنگن. كېنلرى استه- سېكىن "ر" تاووشى توشىرىلىپ (تلفظ قىلىنمەى)، "ابسه" شكلاده تلفظ قىلىنە و يازىلە بېرگن.

"ر" تاووشى تلفظ قىلىنمىسلىك آقىمى اۇرنكلرى تېلىمىزده جدا كۇپ: بىرلن/بىلن؛ ابرمىس/ ابمس؛ ابردى/ ابدى؛ ابرمىش/ ابمىش؛ ابركن/ ابكن؛ ...

تېلىمىزنىنگ بو اۇزەللىگىنى باشقه سۇزلردهده كوزەتېش ممكن: تىرناق/تىنناق؛ قارنىم/قانىم؛ بىرنظر/بىن نظر؛ ...

عليشېر نوایی نینگ قويیده گی بیتلریده "اېرسه" و باشقه اؤرنکلرنی كۆره سیز:

انى نظم اېت كه طرحینگ تازه بۇلغەى
اولوسقه مىلى بىي اندازە بۇلغەى
يۇق اېرسە نظم قيلغانى خلائيق
مكرر ایلەمك سېندىن نه لايق
خوش اېرمس اېل سۇنگىنچە رخش سورمك
يۇلى كيم اېل يوگورمىشتير يوگورمك
بيراو كيم بير چمنده ساير اېردى
نېچە كيم گل اچيلغان كۆردى، تېردى
همولى يېرده اېمس گل ايسته مك خوب
بو بوستان صحنیده گل كۆپ، چمن كۆپ

توردوم اېرسه تمام اېل توردى
ياغى گۇيا بولارنى اۇلتوردى
(دریا در گوهر، ظهيرالدين محمد بابر دېوانى، 334-بیت)

اندىن كيم قىديم اوچون توردى فراق
يوز درد و الم نى منگا يېتكوردى فراق
مېنى اېشيكىنگىدىن، نېتايىن سوردى فراق
قيل چاره، يۇق اېرسە مېنى اۇلتوردى فراق
(دریا در گوهر، 255-بیت)
گاهیده شعرلرده وزن ايستىگه كۆره "اېسه" سۇزى "سه" شكله قيسقرتيرلر. بابريادشاه نینگ
شعريده "يۇق اېسه" قيسقرتيرىلىپ "يۇقسە" بۇلگن:

غرېت توغى ياپقان رخ زردىمنى مودې؟
يا هجر چيقارغان آه سردىمنى مودې؟
حالينگ نې دورور، بيلورموسېن دردىمنى؟
حالينگنى سۇرايمو، يۇقسە دردىمنى مودې؟
(دریا در گوهر، 286-بیت)

مايل ظلم اېتمه كۆزىنگ تاركىنى
يۇقسه قىلور مردم اويىنى خراب
(نادره و شعرهاى اوه شفيقه يارقين، نشر اكادى علوم ج.ا،، كابل: هجرى 1368، ص 23)
و بو بيتده "يۇق اېسه" ايشلەتيلگن:

گر مين اولتور گولوكمين، اولتور گيل
يۇق اېسه، سۇر گولوكم اېسام، سۇر گيل
(درىا در گوهر، 324- بيت)

جانان اېسه مطلوب، زمع جانندن كېس
مطلوب اېسه جان، اوميد جانانندن كېس
جان سېومك ايله ميسر اولمز جانان
يا بونندن اوميد، يا طمع آندين كېس
(الھى سېوگى (دېوان)، مولانا محمد فضولى، محمد ناصر كارگر اهتمامى، تعليمى انتشارات
مؤسسەسى، كابل: 1393، 215-بيت)

هر كيمده اگر بار اېسه آثار محبت
ايلار انگا محبوب لار اظهار محبت
(نادره و ...، ص 50)

بونينگ اېسكى "اېرسا" شكلى ده كوزه تيله دى. "سنگلاخ" سۇزليگيده شو شكلى ايضاحلنگن:
۴. اېرسا: از ادات شرط و مرادف اېسه است. يعنى اگر باشد... اېرسانگ: اگر باشى. چنان
كه گويد، شعر:

دېر بىرى ايلكيدىن زنار بېلگا باغلامين
بت قاشيدا قيلماس اېرسانگ سجده بې اكره قاي
بارپادشاه هم "اېرسا" شكلىنى ايشلتكن:
گر كوزونگدين توشتوم اېرسا، كوردوم انى باده دين
بۇلدى تقصير اېمدى، سېن اۇتكار مېن افتاده دين
(درىا در گوهر، كابل: 1386، 396- بيت)

عالم و عالم اېلى دشمن اېسا، سېن يار اېسانگ
عالم اھلى بېرله عالم دين منگا نې غم دورور؟
(كامران ميرزا نينگ حياى و ايجادى، دكتور شفيقه يارقين، اعتصام باسمه خانەسى، كابل: هجرى 1388، 248-بيت)

جانیمه قصد ایلار اېسانگ قیل و لیک
تیشلامه لعلینگنی، قیلور،=سن عتاب

(نادره و ...، ص 23)

«فرهنگ تورکی نوین» ده بو سؤز خودی «سنگلاخ» ده گی «اگر» معناسی بېریلگن:
- «اېسه: پسوند شرط است که بعد از کلمه می آید. مرکب از بن (فعل اسناد قدیم)
<اېمک/اېماق-یارقین] (بودن) و «سه» (علامت شرط) می باشد: گلدی اېسه: اگر آمد. حسن اېسه:
اگر او حسن است. اشکال آن در اشخاص ششگانه بدین صورت است: اېسم، اېسن، اېسه، اېسهک،
اېسه نیز، اېسه لر. مخفف آن به صورت «س-» در فعل ظاهر می گردد. گلر اېسم < گلسم: اگر بیایم.
[اؤزبیکچه ده: کېلر اېسم < کېلسم-یارقین] نه اېسه < نه سه: در هر حال، به هر تقدیر...»

(فرهنگ ترکی نوین، تألیف اسماعیل هادی، انتشارات احرار تبریز: 1379، ص 135)
شو «اگر» و معناده افغانستان اؤزبیک چاغداش شعریتیدن اېسکی «اېسه» شکلیدن اؤرنک:
یخشی قیلیق شیوه قیلیب، طاووسدېک جلوه قیلیب
لیبز بیله عشوه قیلیب، ناز ایله چرخ اوریب کپلینگ
اېرسه آناییز قویمسه، کؤسه آناییز قویمسه
لومسه آغییز قویمسه، بؤلسمه خی قاچیب کپلینگ...
(آب و آتش، محمد کریم ذره عظیمی، کابل: 1388، 209-بیت)
یوق اېرسه»:

چغیرمو مست ایله گن مېنی؟
یوق اېرسه لبلرینگ هواسی مو؟

:

کؤریش اؤیى مو، سوو قیلور مېنی؟
یوق اېرسه وصل التماسی مو؟
(یوره ک سرلری، دکتور شرعی جوزجانی، کابل: 1388، 23- و 24- بیتلر)
افغانستان اؤزبیکلری (سرپل، فاریاب، جوزجان، ...) تیلیده «اېسه» گه معادل «بؤلسمه» سؤزی ده
کؤپ کوزه تیلهدی؛ اؤرنک: آلر بؤلسم؛ اوچر بؤلسمه؛ چارلنگن برچهلر کبلیدی، سېن بؤلسمه کبلمه دینگ!
بونى ظهیرالدین محمد بابر پادشاهده اثرلریده قولله گن:

آتین آغزیمغه آلدیم اېرسا تارتار تیغ کین اول مه
مېنی گر اؤلتورور بؤلسم بو یازوق بیله، بسم الله

(دریا در گوهر، 394- بیت)

عشقینگ یولیدا فراق ایله نپتکایمپن
بیر یؤل کؤرسات که وصلینگا ییتکایمپن
وصلینگ منگا گر میسر اولماس بؤلسه
باشیمنی آلیب بو غصه دین کپتکایمپن

(دریا در گوهر، 268- بیت)

بيلك سۆزى حقيده

BILAK

منبعلرده بيلك سۆزى نينگ معنالىرى حقيده تورلى معنار و توشونچهلر بېرىلگن .
"بيلك" (BILAK) سۆزى اېسكى سۆزلىكلر و منبعلرده قۇل نينگ تورلى بۆلىملرى همده
يخليت قۇل معناسيده كېلگن .

دېوان لغات التورک (برگردان دکتر محمدزاده صديق، نشر اختر، تبريز، 1383):
بَلَك: مچ دست (ص 238);

پَلَكَلِك: زورمند و قوی بازو (289).

سنگلاخ (به اهتمام دکتر محمدزاده صديق، ج 1، نشر اختر، تبريز، 1394):
بيلاك: به سه معنى بود: اول، ساعد را گویند، كه گوید، شعر:

قانىما قۇل شىمال و تيغنى چىكماكه قيلور
قتل پولاد قىليچ دين بورون اول سيم بيلاك

(ص 765)

بيلارزيك: دستينه بود كه زنان بر دست كنند... (اؤشه اثر)

بدايح اللغت (طالع ايمانى، قۇليازمه) ده: "بند ساعد" دىيلگن و "نواى تىلى لغتيدە بېرىلگن بيت
شاهد كېلتىرىلگن .

اؤزبېك تىلى نينگ اېتمولوگيك لغتى (شوكت رحمت الله يىف، تاشكېنت: 2000):

بو اثرده "بيلگ اوزوك" بىرىكمە سۆزى شرحلەنىپ، بيلگ/بيلك درواقع قۇل نينگ بندى يا
بيلك اوزوك (كره) تاقيله ديگن يېرى دير .

بو بىرىكمە "دېوان لغات التورک" ده "بيله زوك" شكلده كېلگن، دىيلگن. (49-بېت) بىراق
نېگه دير "دېوان" متنىدىن تاپالمەدىك!

"نواى تىلى لغتى" (بېردك يوسف، شرق نشرىياتى، ج 1، تاشكېنت: 2018) اثرده:
بيلهك: بيلك:

ظاهر أیلرده ید بیضا قیلورسن ایلنی قتل
تیغ اوررده اینگ شیمالیب کیم، عیان ایتسنگ بیلک
(268-بیت)

بو بیرده کؤچمه معناسی کوچ و قدرت بؤلسه کبرهک(؟)

نتیجه:

بو سؤز قدیمدن، قؤلنیش موردیگه کؤره قوییده گی معنالرگه اېگه:
بیلک:

۱. بېلکه گه اولنگن بېردن برماقلرگچه بوتون قؤل
۲. قؤل نینگ بیلک اوزوک تاقیله دیگن بېری؛ بند ساعد؛ مچ
۳. ساعد
۴. بازو
۵. (کؤچمه) کوچ، قدرت(؟)

اېکیز و اېکیزک حصیده

بو سۆزنیڭ اصلی "اېکیز: ایکي + ز" کيبن ايريم فونتيک اؤزگريش لر بيلن "اېکيز" تلفظ قيليگن. معناسی "بیرگه توغیلگن ایکي فرزند"

دېمک، بو سۆزنیڭ نېگیزی اؤشه "اېکي" دیر.

بو سۆز اؤزبېک تیلیده اېگیزهک "ЭГИЗ ÄК" کلیده هم ایشله تیلیب، اونینگ ترکیبده گی K- (Ä) قوشیمجه سی کیچره بتیریش معناسینی افاده لهدی، شونگه کؤره "اېگیزهک" سۆزینی چقه لاقلرگه نسبتاً ایشله تیش تۇغری.

(ش. رحمت الله بیف، اؤزبېک تیلی نینگ اېتمولوگیک لغتی، تابکېنت: 2000-ییل، 459-460-بیتلر)

کلاوزن "اېکیز" سۆزی نینگ ایلدیزی نی "اکی" سۆزیدن، دېب بیلگن. "اېکیزنی فتحه بیلن تلفظی حالی هم ایرانده خلجلر سینگری ايريم تورکی خلقلر تیلیده سقله نیب قالگن.

(اسماعیل هادی، فرهنگ ترکی نوین، انتشارات احرار، تبریز: 1379، ص 138)

"دوقلو" سۆزی هم تورکچه سۆز دیر. بونینگ تورکچه لیگینی دکتور معین "فرهنگ فارسی" ده قید اېتکن.

دوقلو: دوق + لو = دوقلو

بونده دوق = دوغ = توغ، دوغمک < توغماق دن دیر.

(عادل ارشادی فر، فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، انتشارات باغ اندیشه،

اردبیل: 1379، ص 156)

دهخدا لغتنامه سیده هم "دوقلو" نینگ تورکچه سۆز اېکنی تأییدلنگن:

«دوقلو. [دُ] (ترکی، ص مرکب) (مرکب از دوق = [دوغ، دغ] از مصدر دغماق

[دغماق] به معنی زادن و لو علامت نسبت در ترکی). دوقلی. دوغلو. توأم. توأمان. همزاد.

دوپهلو. (یادداشت مؤلف). و در تداول کلمه را به غلط مرکب از دو (عدد فارسی) و لو پندارن...»

بو يوزدن، دوقلو سۆزیده گی "دو" سان اېمس و اونگه اؤخشه تيب، "سه قلو" و "اوچ اېگیزه ک" سۆزلر ده ینگلیش دیر.

۱. کيچره يتيريش مسأله سی عیناً اېسلنگن منع (شوکت رحمت الله یيف نینگ اېتمولوگیك لغتیدن نقل قیلینگن، 459-460-بېتلر)

بوندن تشقري، عملده هم آدملر، یاشی کتھ لرنی "بولر اېگیز" یا "اېگیز توغیلنگلر" دېدیلر. "اېگیزه ک" نی اېسه معمولاً چقه لاقلر و ججی باله لرگه نسبتاً ایشله ته دیلر.

۲. اېگیز یا اېگیزه ک سۆزی نینگ توب معناسی بېللی. جفت، جؤره.

بیر وقتده بیر قاریندن توغیلنگن ایکیتھ باله.

اېندی، "اېگیزه ک" بیر وقتده توغیلنگن بیر جفت باله بؤلسه ده، بو يوزدن اوچ اېگیزه ک درواقع

۳ جفت باله = ۶ باله بؤلیشی کبره ک! خودی بیر جفت جوراب = ایکی دانه جوراب؛ ۲ جفت جوراب ایکیتھ دن ۴ ته جوراب بؤلگندېک!

کېلتیریلگن اؤرنکلر حتی مستند (هرچند منبع بېر مه گن سیز!) بؤلگنده ده، توب معناسی و سۆز ترکیبی ینگلیش دیر. بو، درواقع "غلط مشهور" دېپله دی. بو "مشهور ینگلیش" اېسه تیلده اؤرنه شیب آلگن.

اؤزبېکستان آغزه کی و حتی ادبی تیلیده بونداق قۇبال "مشهور ینگلیش" سۆزلر بیر تله ی؛ اؤرنک اوچون:

شوننده: مخلص و علاقمد

"شوننده" سۆزی نینگ توب معناسی معلوم. قولاق بیلن اېشیتووچی؛ تینگلاوچی. اېندی بو سۆز دېپلیک موسیقی یا فیلم گه نسبتاً تۇغری بؤلسه، بیراق بیر نقاشلیک اثر یا ده طبیعت منظره سیگه نسبتاً "شوننده"، معناگه کؤره تۇغری اېمس. بیراق، آدملر ایتھ دیلر و یازه دیلر:

مین پیکاسو تابلولری نینگ شوننده سی من!

شو رقاوه اؤیبنلری نینگ شوننده سی من!

بو نرسه افغانستان اؤزبېکلری اوچون کولگیلی دیر، البته!

یا تورک تیللری، جمله دن اؤزبېکچه ده تأنیث یوق. بیراق اؤزبېکستانلیکلر بېمالال تیل قاعده سینی بۇزب: سېوره، تموره، سوییمه، ... و حتی فارسچه دلداره، نگاره، ... سینگری شکللرنی قولله ماقده لر! قیسقه سی، ۳ اېگیزه ک هم شونداق. توب معناسی ینگلیش؛ بیراق قۇللیشی "غلط مشهور". اېندی بو مسأله گه مناسب سۆزنی بیرگه له شیب تاپماق کبره ک بؤله دی. اؤرنک اوچون: اوچلیک (سه گانی) یا تۇرتلیک (چهارگانی)

تقی داغی / تعین حصیده

تقی/داغی/تقی/تعین: بو سؤز جمله لردن تورلی معنا و گرامر وظیفه نی اؤته ییدی. شونینگدېک، فونیتیک باقیمدن تلفظ لری تورلی تورکچه شیوه و لهجه لرده هر خیل بؤلگن. بو سؤز محمود کاشغری نینگ "دېوان لغات التورک" سؤز لیگیده قوییده گی تلفظ و معنا بیلن کېلگن:

تقی (TAQI) بازهم؛ ایضاً. تقی یرماق بېر یعنی: بازهم پول بده (تورکی اوغوزی) گاه به معنی "با" نیز می آید: آل تقی آندا یعنی: او هم در آنجا با آنها است.
(دېوان لغات التورک، محمود کاشغری، برگردان: دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1384، ص 535-536)

میرزا مهدیخان "سنگلاخ" ده بو سؤز حقیده یازگن:
تاقی و تقی: به معنی دیگر باشد و آنرا داغی هم گویند. (سنگلاخ، ویرایش روشن خیایوی، نشر مرکز، تهران: 1374، ص 104)
بو سؤز نینگ گرامری ماهیتی جمله لرده قوللش موردیگه کوره صفت، روش/قید و آت شکل لده بؤلر:

۱. تقی (صفت): دیگر: او کېلیب تقی ایکیته کتاب آلدی. تاقی، داغی، دغی
۲. تقی (قید): باز؛ دوباره؛ بار دیگر: تقی کېلیب قالر؛ تقی کؤریشرمیز.
(فرهنگ اوزبیککی به فارسی، محمد حلیم یارقین و شفیقه یارقین، انتشارات "سخن"، تهران: 1386، جلد 2، ص 921)

دغی(داغی)(ح. قد) 1. باز 2. هم؛ تقی (فرهنگ اوزبیککی به فارسی، جلد 1، ص 212)
"اوزبیک تیلی نینگ اېتمولوژیک لغتی" ده بو سؤز "تعین" شکلده بېریلیب، اونینگ ایلیدی
حقیده قوییده گی معلومات بېریلگن:

تعین TAG'IN بونینگ اوستیگه، "بوندن تشقری". قویینگ-اې، اېسکیلریمنی شو کویه گی، سلقیتیمنی شو اېیگی. تعین نیمه کېره ک اونگه؟! (پرده تورسین) بو سؤز اصلی قدیمگی تورکی تیلده شونده ی معنای انگلتکن تقی سؤزیگه (مالوف س. اې. قدیمگی تورکی یادگار لیکلری، ماسکو-

لېنىنگراد: 1951، 426-بېت، محمود كاشغرى، دېوان لغات التورك، 3-جلد، ايندىكس، تاشكېنت:
1967-1960، 246-بېت، قديم توركى تىل سۆزلىگى، لىنىنگراد: 1969، 536-بېت) واسطه
كېلىشىگى نىنگ "ن" قۇشىمچە سىنى قۇشىپ حاصل قىلىنگن (سېوارتىن اې. و. تورك تىلى نىنگ
اېتىمولوژىك سۆزلىگى، ماسكو: 1974-1989-يىللر، 3-جلد، 124-بېت)، معنا ترقياتى نتيجه سیده
بو سۆز روش (قىد)گه اېلىنگن؛ اۆزبېك تىلىدە "ق" اونداشى "غ" اونداشىگه، "ا" اونلىشى "آ" اونلىسى
المشگن، "Ы" اونلىسى نىنگ قىتلىك بېلگىسى يۇقالگن:

ТАҚЫ+Н = ТАҚ > ТАҒЫН > ТҒҒИН.

اۆزبېك تىلى شېوه لرىدە بو سۆز نىنگ "ق" اونداشى "غ" اونداشىگه المشگن قديمگى "تقى"
شكىلى هم سقلنگن.

(اۆزبېك تىلى نىنگ اېتىمولوژىك لغتى، شوكت رحمت الله يىف، "يونيورسيتيت" نىرياتى،
تاشكېنت: 2000-يىل، 327-بېت)

حاضرگى اۆزبېك ادبى تىلىدە بو سۆز و لهجه لردەگى تورلى شكلىرى اۆرنىگه "ينه" سۆزى
قۇللىنماقده. ادبى تىلدە تىن، داعى، تقى، ... شعرلردە قۇللىنمسه، اۆزگه يازوولردە كمدن-كم
اوجره يدى.

بىراق، بو سۆز قىچاق لهجه لرىدە تخار، قوندوز، بغلان، سمنگان، سرپل، فارىاب، ... اۆزبېكلىرى
تىلىدە تۆله-تۆكيس قۇللىنماقده.

ریشه و معنای اصلی واژه تپنتک

TENTAK

یادآوری: بخش نخست مقاله این موضوع به خامه محترم دکتر سعید عظیمی تحت عنوان "در بارهٔ اوروغ/ قوم و توپونیم/ جای "تپنتک" و "بپش- تپنتک" در صفحه فیس بوک (M.H. YARQIN) نشر شده است. اینک شما مقالت دوم (تحقیق زبانشناسی) موضوع را به خامه کمینه در اینجا می‌خوانید. (یارقین)

شکل نوشتاری یا املائی این واژه به‌گونهٔ **تپنتک (TENTAK)** است. ولی در منابع و فرهنگ های تورکی این واژه نظر به‌گوییهای مختلف به اشکال متفاوت املائی ثبت گردیده است. (بنگرید به مقاله نخست)

"تپنتک"، یک واژه مرکب بوده که از دو واژه دارای معنای مستقل ترکیب یافته است:

تپنتک: تپن + تک = تپنتک

خود واژه "تپنتک" در فرهنگ های کلاسیک تورکی چون "دبوان لغات التورک" و "سنگلاخ" وجود ندارد. ولی اجزای مرکبه آن: "تپن < تپنگ < تنگ < دنگ و تک < تاک" وجود دارند. رد این واژه ها را در منابع واژه شناسی پی می‌گیریم:

تنگ: لنگه، نیمه، همانند، همسان. تنگ توش، یعنی لنگه و قرین هم...

(دبوان لغات التورک، ص 586)

همچنان، محمود کاشغری واژه "تنگ" را به معنی (شگفت انگیز و حیرت آور) آورده است که با مفاهیم (مبهوت و گیج) بی ارتباط نیست. (دبوان لغات التورک، ص 586)

در فرهنگ سنگلاخ:

تپنگ: برابر و مساوی. چنان که گوید، شعر:

چو یار ایلار اېمیش بارچا یپردا جلوه حسن

تپنگ اولدی کعبه بیلهدیر و سومات

تپنگتاش: به معنی: کفو و همتا باشد. (سنگلاخ، جلد 1، ص 1011/پی دی اف)

و به معنی شبیه و نظیر (بدایع اللغت، نسخه خطی، ص 109)

تبن < تبنگ : ۱. جوهر، هم کفو، مساوی ۲. لنگه بار؛ یک لینگ باری که باید دو طرف یا دو لینگ داشته باشد ۳. پشته هرچیز؛ پشته‌یی که ستور حمل کنند ۴. مبهوت، گیج (فرهنگ اوزبکی -دری، ص 252)

و اما واژه "تک":

تک: فقط، بدون توقع ... (دبوان لغات التورک، صفحه 218)

تک: فقط، تنها، منحصرأ (جرارد کلاوزن)، تنها، بی‌یاور، تک و تنها...

تکجه [< تکچه]: فقط، تنها. تکجه بیر سؤزوم وار: فقط یک کلام می‌خواهم بگویم.

(سنگلاخ، ص 104 و فرهنگ ترکی نوین، ص 288)

در ترکی باستان واژه تک به گونه (تا و تایی) به همین معانی بوده است. (هزار واژه اصیل

ترکی در زبان فارسی، محمد صادق نائبی، پی دی اف)

مولف "فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی" این واژه را در زبان فارسی دخیل

دانسته است:

تک: تنها-یگانه |معین| سنگلاخ: به معنی فرد و تنها باشد|

(فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، ص 100)

در همین اثر در باره "تکیش" سلطان خوارزم مینویسد: ... ظاهراً مرکب از تک (یگانه) + ش

(مثل و مانند و نظیر) به معنی ترکیبی بی نظیر یا همتای خود... (همان اثر، ص 101)

نظر به این، "تبتک" یک واژه خالص تورکی-اوزبکی بوده، معنای اصلی و قدیمی آن

بی‌جوهر و بی‌همتااست. معنای مجازی آن یگانه، ممتاز، یکه تاز و بی‌مانند است.

در میان قرغیزها "تبتک" به معنای شوخ و نآرام به کار برده شده است. در برخی لهجه

های اوزبیکها (ولایت سرپل) گاهی در مورد بچه های شوخ و خرابکار کاربرد دارد. ولی امروز در میان

قزاقها، اوزبیکها و غیره عموماً به معنای دیوانه، فاقد نیروی عقل و احمق به کار می رود.

بعداً معنای ایجابی (ممتاز، یگانه، بیمانند، برابر، هم کفو، مساوی) آن به تدریج از زبانها افتاده و

معنای کنونی (دیوانه، بی‌عقل) آن به مرور زمان جاگزین آنها شده است. این مفهوم از معنای (شگفت

انگیز و حیرت آور) واژه تبتک در "دبوان لغات التورک" و معنای شماره 4 (مبهوت، گیج) آن ممکن

است پدید آمده باشد.

چنین حادثه تحول و دگرگونی معنایی در مورد نام اولسوالی "بنگی" ولایت تخار نیز روی

داده است. باری برخی از باشندگان بنگی، بیخبر از ریشه ژرف باستانی و تورکی آن، معنای فارسی

کنونی آن (چرسی، تریاک و نشه‌یی) را به اعتبار گرفته، حتی خواستار تغییر این نام شده بودند!

ولی با مراجعه چندتن از روشنفکران منطقه، جناب داکتر سعید عظیمی با تحقیق ژرف علمی واژه بنگی را از نگاه اتنولوژی/قوم شناسی و توپولوژی/ جای شناسی و القاب تاریخی آشکار ساختند که این واژه در اصل از واژه اصیل ترکی منگو به معنی جاویدان و همیشه ماندگار پدید آمده است:

منگو < بنگو < منگی < بنگی

"منگی < بنگی" نه تنها در افغانستان، بل در برخی از کشورهای آسیای میانه و حتی در منطقه تورک‌های یاقوت واقع در سایبریا نیز وجود داشته است. (مقاله تحقیقی بنگی ۲-۳ سال قبل در ویبلاک "یارقین کوزگو" نشر شده است)

گفتنی است، در زبان تورکی ابدال آوای "م" به "ب" و برعکس حادثه طبیعی است: من/بن؛ مینگ/بینگ؛ ...

یا مثال عکسش: باره‌بیز < باره‌میز (می رویم)؛

اوقی‌بیز < اوقی‌میز (میخوانیم)؛ توریبیز < توریبیمز (ایستادیم)

چنین سوءتفاهمی در مورد نام اولسوالی گوسفندی اولسوالی ولایت سرپل نیز پیدا شده، عده‌ی می‌خواستند نامش را تغییر بدهند! در مورد "گوسفندی" نیز محترم داکتر سعید عظیمی مقاله‌ی ممتعی نگاشته، اصل این واژه را از نگاه تاریخی و علمی روشن ساختند. (این مقاله علمی نیز ۲-۳ سال قبل در ویبلاک "یارقین کوزگو" نشر شده است)

نتیجه:

"تبتک" از نگاه لغوی به معنای ممتاز؛ یگانه؛ بینظیر و یکه تاز است. و نیز "تبتک" از شمار اوروغ/قبیله‌های قدیمی تورکان از جمله اوزبیکهاست. افزون برآن، در نام شماری از مناطق جغرافیایی نیز وجود دارند.

هیاهو و مشاجرات پدید آمده در صفحات مجازی در مورد واژه "تبتک"، ناشی از عدم آگاهی از ریشه و معنی اصلی و قدیمی و اعتبار دادن به معنای امروزی آن میتواند بوده باشد. (پایان) منابع و مأخذ:

۱. دیوان لغات التورک، محمود کاشغری، برگردان به فارسی: دکتر حسین محمدزاده صدیق،

نشر اختر، تبریز: ۱۳۸۳.

۲. سنگلاخ، مقابله، تصحیح، مقدمه و تحشیه: دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر،

تبریز: ۱۳ / PDF.

۳. بدایع اللغت، طالع ایمانی هروی، نسخه خطی (کاپی).

۴. فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: ۱۳۷۳.
۵. واژگان دخیل ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشادی فرد، انتشارات باغ اندیشه، اردبیل: ۱۳۷۹.
۶. هزار واژه اصیل ترکی در زبان فارسی، محمد صادق نایبی، سایت اینترنتی (NAYIBI@DUZGUN.NET).
۷. فرهنگ اوزبکی - دری، رحیم ابراهیم، انتشارات ثقافت، مزارشریف: ۱۳۹۶.
۸. فرهنگ اوزبکی به فارسی، محمد حلیم یارقین و دکتور شفیه یارقین، انتشارات "سخن"، تهران: ۱۳۸۶.
۹. ویبلاک "یارقین کوزگو".

رشته واژه‌های قَاتِقِ قَتِیقِ قَتِیقِ قَتِیقِ قوروت قوروت قوروت

واژه "قتیق" در فارسی "ماست" و "قوروت" به مفهوم "کشک" و در زبان دری افغانستان خود "قروت" به کار می‌رود. هردو از واژه‌های اصیل و قدیمی ترکی‌اند. قدیمترین منبع کتبی ذکر شده فرهنگ "دیوان لغات الترک" (تألیف شده در تقریباً هزار سال قبل) محمود کاشغری است، بدینگونه:

قَتِیق: چاشنی از قبیل سرکه با ماست که به طعام توتماج درآمیزند.

قَتِیق: آمیزه‌ای که با چیزی آن را درآمیزند. آمیزه.

(دیوان لغات الترک، محمود بن الحسین الکاشغری، برگردان به فارسی دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: 1383، ص 237)

قَتِیلِغ: شخص بی تبار، شخصی که آب در شیریش آمیخته شود. و نیز به کسی که برای نان خود، خورش و قاتق داشته باشد، چنین گویند. (دیوان، ص 283)

قَرُت: کشک. پنیری از ماست چربی گرفته حاصل آید، ته نشست. (دیوان، ص 227)

قَرُتِیلِغ: قرتلغ کیشی، یعنی: مرد صاحب کشک. (همان)

قوروتسادی: میل به قوروت کرد (دیوان، ص 575)

قوروت: یعنی کشک و نیز امر از خشک کردن (لغتنامه سنگلاخ، نشر مرکز، تهران: 1374، ص 214)

گفتنیست، ماستی که از صافی گذشاندن شده و غلیظ باشد در اوزبیکستان "سوزمه" گفته می‌شود. گاهی بگونه ترکیبی "سوزمه قتیق" هم می‌گویند. در افغانستان نشنیده‌ام.

این واژه از فعل امر "سوز = از صافی بگذران" با پسوند "مه" ساخته شده است:

سوزمه: سوز + مه = سوزمه

در زبان اوزبیکی و سایر شاخه‌های ترکی با پسوند "مه" از فعل امر بسیار اسم ساخته میشود؛

مانند:

قاور: بریان کن ← قاور + مه = قاورمه < قورمه (به فارسی دری به همین "قورمه" شکل وارد شده)

و اما در مورد ساختار اتیمولوژیک این واژه ها:

قتیق (QATTQ) این اسم از فعل امر قدیمی ترکی "قت" / "QAT" به مفهوم "بیامیز؛ مخلوط کن؛ علاوه کن" با پسوند ("ی" ق) ساخته شده است: قت + یق = قتیق
معنای قدیمی "قتیق" همان است که در بالا از دیوان نقل شد. ولی معنای کنونی در جریان دگرگونی های معنایی پدید آمده است.
(فرهنگ اتیمولوژیک زبان اوزبیک، شوکت رحمت الله بیف، نشر "یونیورسیتی"، تاشکینت: 2000، ص 532- از متن اوزبیک برگردان شد)

قاتیق: ۱. ماست ۰۲. نان خورش-ادام ۰۳. ترشی که بر آنها زنده، چاشنی (فرهنگ معین) ترکی بودن واژه قید شده- مرکب است از (قات) (ریشه) + پسوند (ق) (یق) از مصدر قاتماق به معنی مخلوط کردن و قاتی کردن...

(فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشادی فرد، انتشارات اندیشه، اردبیل: 1379، ص 195-196 و نیز دیده شود "فرهنگ ترکی نوین، اسماعیل هادی، ص 567-568)
بخاطر باید داشت، واژه های مشتق از فعل نه مانند زبان فارسی از شکل "قاتماق" به معنی آمیختن یا مخلوط شدن (در نمونه همین واژه مورد بحث) ساخته می شود، بل هر نوع واژه یی که از فعل ساخته شود، از شکل "فعل امر" ساخته یا به اصطلاح فارسی "مشتق" می شود. دقت باید کرد که خود "قاتماق" واژه مشتق از بن فعل امر "قات" است!

چنانکه از همین فعل امر "قات/قت" واژه های زیادی حاصل شده؛ چون:

قاتر: قات + ر = قاتر < قاطر (حیوان مشهور که از درآمیزی دو حیوان اسپ و مرکب پدید می آید)

قاتماق: قات + ماق = قاتماق (درآمیختن، مخلوط شدن)

"سوتدن آغزی کویگن، قتیق نی هم یوقلب ایچه دی!" (ترجمه این مثل: کسیکه دهانش از نوشیدن شیر سوخته باشد، قتیق را هم پوف کرده می نوشد!)

و اما ریشه واژه "قروت":

قوروت/قروت: بن این واژه نیز فعل امر "قوری" به معنای فارسی (خشک شو) است:

قوریت: قوری + ت = قوریت

هرچند این واژه در بسیاری از لهجه های اوزبیک به گونه شکل قدیمیش "قوریت" تلفظ

میشود، ولی در زبان‌های ترکی بر پایه قاعده سینگرمائیزم (هماهنگی اصوات) در واژه‌ها، تلفظش به‌گونه "قوروت" عمومیت یافته است:
قوروت: قورو + ت = قوروت
شکل اصیل و درست املایش همان "قوروت" است. ولی در زبان فارسی طبق قاعده املائی خودشان به‌گونه "قُروت" نوشته می‌شود.
باید دقت کرد که نوشتن این دو واژه به‌گونه "قطیق" و "قروط" درست نیست.

دربارهٔ واژهٔ تامغا، دامغا، تمغا، تمغا، دمغا

در مورد واژهٔ (تمغا/تمغه/دامغا/دامغه) و ریشهٔ تاریخی کاربرد آن در میان اقوام، به ویژه تورکان معلومات دلچسپ و درخوری نوشته اید. همه را خوانده، مستفید شدیم. لهجه های زبان ترکی که شما یاد کرده اید، خود بحث خیلی مفصل است.

و اما به ارتباط عنوان نوشته شما، در مورد اتیمولوژی واژه "تمغا/دمغا" توضیح فشرده‌یی غرض آگاهی خوانندگان ارجمند تقدیم می‌شود.

قدیمترین منبع نوشتاری که واژه "تامغا" آمده "کتیبه های اورخون" مربوط به خاقانان کوک تورکها مربوط به سدهٔ ۶-۸ میلادیست. در سنگنوشته های اورخون این واژه دو بار بگونهٔ "تامغاچی/ دامغاچی" و "بیلگه تمغاچی" آمده است:

"... اونق اوغلیم تورگس قغنده مقرچ تمغچی اوغز بیلگه تمغچی کلتی..."

ترجمه ترکی: "... عزیز (دامادم) اوغلیم تورکس خانی طرفندن ماقراچ مهردار، اوغز [قومنگ] عالم مهرداری کلدی..."

(اورخون آمده لری، نجیب عاصم، استانبول- مطبعه عامره، ۱۳۴۰ ق، ص ۱۲۹ / سوی شمال کتیبه.

و نیز دیده شود: سه سنگیاد، تألیف دکتر حسین محمدزاده صدیق، نشر اختر، تبریز: ۱۳۸۶، بخش لغتنامه، ص ۱۲۹ و ۱۴۷)

در قدیمترین فرهنگ ترکی "دیوان لغات التُّرک" تألیف محمود کاشغری واژهٔ "تمغا" به دو معنای جداگانه آمده است:

"تمغا: مهر و نشان و تمغای خاقان و دیگران.

تمغا: شاخه‌یی از رود که به دریا، دریاچه و تالاب و آبگیرها بریزد. به اسکله و لنگرگاه های کشتی در ساحل دریا نیز تمغا گویند...

(دیوان لغات التّرك، محمود کاشغری، برگردان به فارسی دکتر محمدزاده صدیق، نشر اختر،

تبریز: ۱۳۸۴، ص ۲۵۴)

در لغتنامه "سنگلاخ" که در شرح لغات دشوار آثار میر علیشیر نوایی تألیف شده، در مورد واژه "تمغا" این توضیح آمده است:

"علامت و نشان و آلتی که بدان چیزی را مهر و نشان کنند و دواب را داغ نمایند و فته که از برای عشور و خروج دیوان دهند و نیز فرامین پادشاهان ترک را که آنچه به آب زر باشد "آلتون تمغا" و آنچه به سرخی باشد "آلتمغا" و آنچه به سیاهی باشد "قراتمغا" گویند."

(سنگلاخ، میرزا مهدیخان استرآبادی، بکوشش روشن خیابوی، نشر مرکز، تهران: ۱۳۷۴،

ص ۱۰۷)

در "فرهنگ اوزبیکی به فارسی" به واژه "تمغا/تمغه" این معانی داده شده است:

تمغه (TAMG`A)

۱. تمغا ۲. نشانه بی که برای مشخص شدن کالاها، اشیاء و چیزهای مختلف بر آنها می

گذارند ۳. ← گیرب ۴. داغی که بر ران دامها بخاطر نشانی کردن آنها گذاشته می شود ۵. (قدیمی)

مهری که در فرمانهای شاهی زده می شد ۶. (مجازی) اثر؛ علامت: عذاب عقوبت‌تر تمغه سی (اثر آزار و

اذیتها) ۷. (قدیمی) مالیاتی که به کالاهای تجارتی می بستند.

و این عباره هم آمده است:

"تیلینگگه تمغه باسیلگن می؟": زیانت را مهر زده اند؟ چرا حرف نمی زنی؟

(فرهنگ اوزبیکی به فارسی، مولفان محمد حلیم یارقین و شفیقه یارقین، انتشارات "سخن"،

جلد دوم، تهران: ۱۳۸۶، ص ۹۱۳)

از این کلمه، واژه های دیگری چون تامغاچی (مهردار)؛ تامغالی (مهرشده یا ممهور؛ مارکدار)؛

تمغاله ماق (مهر، داغ یا نشانه گذاشتن بر چیزی)؛... ساخته شده است.

این واژه در (گروه ترکی غربی با ابدال آوای "ت" به "د") به گونه "دامغا" و در (گروه ترکی

شرقی خود گونه قدیمی) به شکل "تامغا/ تمغه" تلفظ و نوشته می شود. نوشتن آن با حرف "ط" عربی

بگونه "طمغا یا طمغه" گونه املائی عربیست و در اوزبیکی و فارسی نباید آن را با "ط" نوشت!

و اما در مورد ریشه ساختار واژه "تمغا" نظرهای زیر وجود دارد:

۱. واژه های آمده در "دیوان" هردو از بن دامماق [در اوزبیکی تامماق به معنی چکیدن است

- یارقین] می باشد؛ زیرا مهر نیز اغلب با مرکب مهر زده می شود و مرکب از آن می چکد. ایوب

اوغلو بن این کلمه را تامدیماق (سوزاندن ...) دانسته است به اعتبار آن که "تمغا" در اصل به صورت داغ کردن احشام بوده است.

(فرهنگ ترکی نوین، تألیف اسماعیل هادی، انتشارات احرار، تبریز: ۱۳۷۹، ص ۴۱۳)

۲. تمغه (TAMG`A)

"نشانی که برای جدا کردن یا تعلق آن به کسی گذاشته می شود... در ترکی قدیم هم در همین مفهوم به کار میرفته و در اصل این اسم از فعل تق (-TAQ به معنای (ببند-) و (بچسبان-) با پسوند (-مه) ساخته شده است. بعداً از اثر تأثیر کانسونانت (م/م)، کانسونانت (ق/ق) یا (غ/غ) (G` ابدال یافته است. در آخر واول /ا/ (A به /آ/) جا عوض کرده اند:

$$TAQ- + MA = TAQMA > TAG`MA > TAMG`A > T\AMG`A$$

تق- + مه = تقمه < تمغه < تمغه < تامغا

(فرهنگ ایتیمولوژیک زبان اوزبیک، شوکت رحمت الله ییف، انتشارات "یونیورسیتی"،

تاشکنت: ۲۰۰۰، ص ۳۲۰- از متن اوزبیک به دری برگردان شد)

به این ترتیب، واژه "طغمه/طقمه" در زبان مردم هزاره‌ها که املائی درستش همان "تغمه- / تمغه" است، ریشه در همین واژه قدیمی "تاغما/تغمه/ تامغا/تمغه" دارد. وجود این واژه و صدها واژه اصیل و باستانی ترکی در زبان هزاره‌ها امری کاملاً بدیهیست؛ زیرا طبق تحقیق هزاره شناسان، در ترکیب و تشکل اتنیک هزاره‌ها عنصر ترکی با ویژه‌گی‌های زبانی، عرف و عاداتها و باورها، ... شامل است.

واژه "تاغما/تامغا" امروز در زبان ادبی اوزبیک به شکل "تمغه" و در زبانهای ترکی گروه غربی (ترکی تورکیه، ترکی آذری، تورکمنی، ...) به گونه "دامغا/دامغه/دمغه" تلفظ و نوشته می شود.

"تامغا" حقیقه نپچیته مهم کومنت:

HASAMUDDIN HAMDARD

تام-غا+

تامماق فعلی- فعلدن اسم یساوچی قوشیمچه+

بو سوزنینگ قوللنیشی ایلک بار "اورخون بیتیک تاش" لریده کورینگن.

OĞUZ BILGE TAMĞAÇI KELDI.

البته بونی ایتیش کیره ک که RÓNA-TAS AOH 1965:136 کوره موغولچه

"تاماغان سوزیدن آلینگن دیر.

SAYED AZIMI

بیرینچی ده تمغا قبیله و اوروغ لرنی تانیتیش اوچون ایشله تیلگن. هر اوروغ نینگ اوزیگه خاص تمغاسی بولگن. کیین تمغالر گله و رمه ر نی قوشیلیب کیتمسلیگی اوچون ایشله تیلگن. هر اوروغ اوز تمغاسینی ایشله تر ایدی. کوک تورکلر دوریده، چینلیکلر و تورکلر آره سیده بولگن تجارترلر ده ات ساتیش هم بار ایدی. تورکلرنی هر قبیله یا اوروغی ایریم تمغالی بیلنن ات لرنی نشانلب چین گه یبارر ایدی لر. تورلی اتلر اوچون هم علیحده تمغا بار ایدی؛ مثلا یوکچی ات، چاپقونچی ات، اوچی ات و باشقه لر اوچون تمغا اورر ایدیلر. کیین تمغا مالیه و باج ییغیش اوچون ایشله تیلگن و بو ایش مغول لر دوریده ترقلیب کیتدی و روسلر هم تورکلر و مغول لردن، اینیقسه آتین اوردن دن مالیه اوچون تمغا ایشله تیش نی اورگنیب آلدیلر. افغانستانده حاضره سودا و ساتیق اوچون تمغاگه اوخسه گن نشانلر ایشله تیله دی.

تمغه شکلی تورکلر آره سیده قالین، گلم، خورجین، سفره، توقیله یکان یورت و اووی بیزکلریده ایشله تیلگن. حاضرچه قالین لر گه بار دیزاین لر کوپینچه تمغالر شکل لری نی ترکیب ایتیلیشدن فایده لیب اورته گه کیلگن.

FEYZURRAHMAN FARZAM

تاریخ گه اینگ ایسکی قیناق: تامغه ۱. چینلی لرگه خاص باسقی بلوکی مهر ۲. اورخون یازتلریگه (۷۳۵) «بیگرمی کون اولوروب بو تاشکه بو تامغه کوپ» کونیمیز اوزبیکچه سیگه ترجمه سی: بیگرمه کون اولتیریب بو تاشکه بو یازینی قویب.

نوت: تامغه کلیمه سی تورکی استانبولی گه بوگون دامگه شکلیده استفاده بولماقده دیر. بو اچیقلمه گه کوره استاد سید عظیمی جناب لری نینگ یازگن کبی دیر. ات و یا تاشلرگه قازیلگن نشانه، مهر.

FAIZULLAH QARDASH

بیزنی خاندانمیز چارواچیلیگ بیلن شغلنلب کیلگن و حاضرگچه بیر ایناغه میز شو آیشگه ادامه بیریب قره قل قوی باقیشگه ادامه بیر ماقده و هنورهم اویمیزده قوی نی قولایگیگه باسیله دیگان ایرم تمغه اسبارلی موجود و او (بادامچه تمغه) فقط اوشه وقت لر آته میز قوی لریگه خاص بولگن دیر که هنوز هم دوامی بار.

تمغه حقیده جوده کوپ علمی و تحقیقی معلوماتینگیزنی اوقیب شو مسله نی ایسله دیدیم اوکم!

(اداغ)

FOLLOW US ON FACEBOOK

www.ezgu.org